

72317

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KIRGIZ TÜRKÇESİ'NİN ŞEKİL BİLGİSİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı
Yard. Doç. Dr. Vahit TÜRK

Hazırlayan
Murat CERİTOĞLU

Y.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
TEZ KONTROL MERKEZİ

Çanakkale 1998

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Murat CERİTOĞLU'na ait KIRGIZ TÜRKÇESİ'NİN ŞEKİL BİLGİSİ adlı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

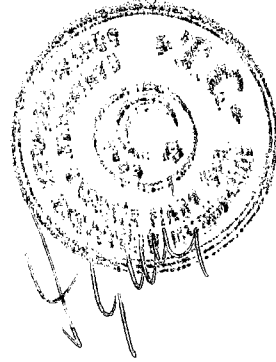
Başkan: Prof. Dr. Kemal YÜCE

Üye: Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Vahit TÜRK (Danışman)

Üye: Yrd. Doç. Dr. Yusuf AVCI

Üye: Yrd. Doç. Dr. Metin YAVUZ

Prof. Dr. Kemal YÜCE
Enstitü Müdürü

ÖZET

Çalışma; Giriş, İsimler, Zamirler, Sıfatlar, Zarflar, Fiiller, Edatlar, Kaynakça ve Metinler bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; Kırgızistan'ın coğrafi konumu ve nüfusu, Kırgız Türkleri'nin adı, tarihi, edebiyatları, 1924'ten beri kullandıkları ve kullanmakta oldukları alfabeler ile Kırgız Türkçesi'nin şive tasniflerindeki yeri hakkında bilgi verilmiştir.

İsimler bölümünde; isim yapma ekleri, ikilemeler, birleşik isimler ve isim çekim ekleri incelenmiştir.

Zamirler bölümünde; şahıs zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamiri, belirsizlik zamirleri ve soru zamirleri incelenmiştir.

Sıfatlar bölümünde; sıfatlar vasıflandırma ve belirtme sıfatları olmak üzere iki grup altında incelenmiştir.

Zarflar; yer zarfları, zaman zarfları, tasvir zarfları, miktar zarfları olarak incelenmiştir.

Fiiller bölümünde; fiil çatıları, fiil yapma ekleri, birleşik fiiller, sıfat fiiller, zarf fiiller, ve fiil çekimleri incelenmiştir.

Edatlar fonksiyonlarına göre sınıflandırılmıştır.

Kaynakça bölümünde çalışma esnasında faydalanılan eserler belirtilmiştir.

Metinler bölümünde, Kırgız Türkçesi'yle yazılmış edebi eserlerden alınmış örnek metinler yer almaktadır.

SUMMARY

The study consist of introduction, nouns, pronous, adjectives, adverbs, verbs, preposition, bibliography and texts.

In introduction; is given information about location and population of Kirghistan; the name, history, literature of Kirghisian and the alphabets which they have used it from 1924 and the Kirghiztan Turkish's position in dialect classification.

Under the title of nouns, was studied the suffix which make nouns and hendiadyions, compound nouns, declensions of Kirghistan Turkish.

In the pronouns part of was studied personal pronouns, indefinite pronouns and interractive pronouns.

In the part of adjectives, adjectives was grouped in two chapters: these are qualificative adjectives and determinative adjectives.

Adverbs was studiet as adverbs of place, adverbs af time, adverbs of manner and adverbs of quantity.

In the part of verbs was studied voice of verbs, deverbal verbs, dominative verbs, compound verbs, participles, gerunds and conjugations.

Prepositions was grouped as their functions.

In bibliography was gived place to the works which had been used in this study.

In the part of texts, there are literary text of Kirghistan Turkish.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar Cetveli	i
SÖZ BAŞI	ii
GİRİŞ	1
A. İSİMLER	53
A.1. Türemiş İsimler	53
A.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri	53
A.1.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri	67
A.1.3. Fiil İsmi Ekleri	76
A.2. İkilemeler	80
A.3. Birleşik İsimler	83
A.4. İsim Çekim Ekleri	83
A.4.1. İyelik Ekleri	83
A.4.2. İsim Hal Ekleri	88
A.4.2.1. Yalın Hal	88
A.4.2.2. İlgi Hali	89
A.4.2.3. Yükleme Hali	90
A.4.2.4. Yönelme Hali	92
A.4.2.5. Bulunma Hali	95
A.4.2.6. Çıkma Hali	97
A.4.2.7. Vasta Hali	100
A.4.2.8. Eşitlik Hali	102
A.4.2.9. Yön Gösterme Hali	104
A.4.3. Çokluk Eki	106
A.4.4. Aitlik Eki	107
A.4.5. Soru Eki	109
B. ZAMİRLER	111
B.1. Şahıs Zamirleri	111
B.2. İşaret Zamirleri	116
B.3. Dönüşlülük Zamiri	120
B.4. Soru Zamirleri	123
B.5. Belirsizlik Zamirleri	125
C. SIFATLAR	131
C.1. Vasıflandırma Sıfatları	131

C.2. Belirtme Sıfatları	132
C.2.1. İşaret Sıfatları	132
C.2.2. Sayı Sıfatları	138
C.2.2.1. Kesin Sayı Sıfatları	139
C.2.2.2. Tahmini Sayı Sıfatları	139
C.2.2.3. Sıra Sayı Sıfatları	140
C.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları	141
C.2.2.5. Kesir Sayı Sıfatları	142
C.2.2.6. Topluluk Sayı Sıfatları	143
C.2.3. Soru Sıfatları	143
C.2.4. Belirsizlik Sıfatları	145
Ç. ZARFLAR	155
Ç.1. Yer Zarfları	155
Ç.2. Zaman Zarfları	155
Ç.3. Tasvir Zarfları	157
Ç.4. Miktar Zarfları	158
D. FİLLER	160
D.1. Çatıları Bakımından Fiiller	160
D.1.1. Geçişli ve Geçişsiz Fiiller	160
D.1.2. Etken ve Edilgen Fiiller	161
D.1.3. Ettirgen Fiiller	162
D.1.4. Dönüşlü Fiiller	163
D.1.5. İşteş Fiiller	163
D.2. Türemiş Fiiller	163
D.2.1. Fiilden Fiil Yapma Ekleri	163
D.2.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri	168
D.3. Birleşik Fiiller	173
D.3.1. İki Unsurlu Birleşik Fiiller	173
D.3.2. Üç Unsurlu Birleşik Fiiller	184
D.3.3. Kaynaşmış Birleşik Fiiller	185
D.4. Sıfat Fiiller	187
D.4.1. Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekleri	187
D.4.2. Geniş Zaman Sıfat Fiil Ekleri	192
D.4.3. Gelecek Zaman Sıfat Fiil Ekleri	196
D.5. Zarf Fiiller	199

D.6. Fiil Çekimi	208
D.6.1. Şahıs Ekleri	208
D.6.2. Şekil ve Zaman Ekleri	212
D.6.2.1. Basit Çekimler	213
D.6.2.1.1. Geniş Zaman Çekimi	213
D.6.2.1.2. Geçmiş Zaman Çekimleri	225
D.6.2.1.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	225
D.6.2.1.2.2. Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	232
D.6.2.1.3. Şimdiki Zaman Çekimi	235
D.6.2.1.4. Gelecek Zaman Çekimi	236
D.6.2.1.5. Şart	239
D.6.2.1.6. Emir	242
D.6.2.1.7. İstek	245
D.6.2.1.8. Gereklilik	249
D.7. Cevheri Fiil	250
D.7.1. Cevheri Fiilin Geniş Zaman Çekimi	250
D.7.2. Cevheri Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	255
D.7.3. Cevheri Fiilin Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi	258
D.7.4. Cevheri Fiilin Şart Çekimi	261
D.8. Birleşik Çekimler	262
D.8.1. Hikaye	262
D.8.2. Rivayet	267
D.8.3. Şart	269
D.9. Kuvvetlendirme ve İhtimal	271
D.10. Soru Eki	272
D.11. İktidari Yapı	272
E. EDATLAR	275
E.1. Çekim Edatları	275
E.2. Bağlama Edatları	287
E.3. Kuvvetlendirme Edatları	299
E.4. Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları	302
E.5. Soru Edatları	306
E.6. Tekrar Edatları	311
E.7. Gösterme Edatları	314
E.8. Seslenme Edatları	316
E.9. Cevap Edatları	317
E.10. Ünlemler	318
SONUÇ	322
KAYNAKÇA	324
METİNLER	330

KISATLMALAR CETVELİ

AB	Altın Beşik, Koçkor Borbugulov, Calal-Abad, 1994
BBKK	Barsbek - Kırgızdardın Kaganı, T. Nasirdintegin (tüz.), Ala Too, Bişkek, 1993
BC	Börülördün Çıyırı, Melis Makenbayev, Bişkek, 1994
BİEA	Barpı izildöölör Eskerüülör Arnoolor, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaktsiyası, Bişkek, 1994
ÇA.III	Çingiz Aytmatov III, K. Asanaliev (red.), Kırgızstan, Frunze, 1983
ÇÜK	Çımçıktar Üşüp Kalışat, Esen Tillebayev, Oş, 1994
Eld. Mayr.	Eldik Mayramdar, Balbay Alaguşov, Adabiyat, Bişkek, 1993
K	Kıyammat, Çingiz Aytmatov, Adabiyat, Frunze, 1988
KA	Kök Asaba, Tügölbay Sıdıkbekov, Adabiyat, Frunze, 1989
Kand. Cıl. I-II	Kanduu Cıldar I-II, Aalı, Tokombayev, Bişkek, 1991
KI-II	Kırgızdar I-II, Keñeş Cusupov (tüz.), Kırgızstan, Bişkek, 1993
Kırg. Ad. 7	Kırgız adabiyatı 7, B. Alımov, A. Muratov, Mektep, Bişkek, 1992
Kızıcb.	Kızıcbek, Öskön Çubak'ın varyantı, Uçkun, Bişkek, 1992
KML	Kırgız Makal Lakaptarı, Şarşeke Usupbekov (tüz.), Kırgızstan, Frunze, 1982
Köç. Kag.	Köçmөndör Kagılışı, Kaçkınbay Osmonaliev, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaktsiyası, Bişkek, 1993
İKY	İzuçaem Kırgızsky Yazık, B. Kasımova, K. Toktonaliev, A. Karıbayev, Mektep, Frunze, 1991
M	Manas 3. Kitep, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1990
MEC	"Manas" Eposu Cönündö, K. Kırbaşev (tüz.), Şam, Bişkek, 1994
MÜ	Markumdar Ünü, K. Saktanov, Adabiyat, Bişkek, 1991
S	Stalin, Köçkөн Saktanov, Bişkek, 1992
Şab. Bat.	Şabdan Baatır, Nuralı Karapov (tüz.), Uçkun, Bişkek, 1992
T	Tabılga, Tügölbay Sıdıkbekov, Adabiyat, Bişkek, 1991
Tol.	Toltoy, Cusup Mamay'ın varyantı, Uçkun, Bişkek, 1992

SÖZ BAŞI

Tatar, Kazak, Başkırt, Karayım, Kumuk, Nogay, Karakalpak, Balkar, Altay ve Batı Sibiry Türkleri'nin konuştukları Türkçe ile birlikte Kıpçak grubuna dahil olan Kırgız Türkçesi'nin yazı dilinin şekil bilgisi bu çalışmanın konusudur.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz, bu çalışma, günümüze kadar ağırlıklı olarak Sovyet gramerciliği esaslarına göre incelenen Türkistan Türk şivelerinden biri olan Kırgız Türkçesi'nin -şekil bilgisinin- Türkiye gramerciliğinin esaslarına göre incelenmesidir.

Çalışmaya, tabiatıyla metinlerin derlenmesiyle başlanmıştır. Kırgızistan'da bulunduğumuz bir yıl süresince hem metinler derlenmiş hem de şiveye aşına olunmuştur.

Derlenen eserler içinden öncelikle, Kırgız Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Sovyet gramerciliği esaslarına göre hazırlanan bu gramer çalışmalarından Kırgız Türkçesi'nin genel hususiyetleri öğrenilerek, yerinde pekiştirilmeye çalışılmıştır.

Fişlenen örneklerin, Kırgız Türkçesi'ni en güzel şekilde kullanan yazar ve şairlerin eserlerinden olmasına dikkat edilmiştir. Örnek, kelime ise hem sayfa hem satır; cümle ise yalnızca sayfa belirtilmiştir.

Fişleme safhasından sonra tasnif aşamasına geçilmiştir. Muharrem Ergin, Necmettin Hacıeminoğlu, Ahmet Bican Ercilasun hocaların ek ve kelime tasniflerinden faydalanılmış, gerekli yerlerde yeni başlıklar atılmıştır.

Kırgız Türkçesi metinleri yazarken, “ñ” çeviri yazı harfinden başka bir harfe ihtiyaç duyulmamıştır. Uzun ünlüler, kendi imlalarında olduğu gibi çift ünlü harf yazılmak suretiyle gösterilmiştir.

Hazırlanan çalışmada eksiklerin ve hataların olacağı muhakkaktır. Yapılacak olan yeni çalışmalarla eksiklerin ve hataların en aza ineceğine inanmaktayız.

Şu an sevdikleriyle birlikte şölen kıldığına inandığım, Türkçe'yi bize sevdiren ve üzerimizde hakkı olan merhum hocamız Necmettin HACİEMİNOĞLU'nu rahmetle anarım.

Kırgız Türkleri arasında bir yıl süreyle yaşamamıza vesile olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na, Vakıf başkanı olan Prof Dr. Turan YAZGAN'ın şahsında teşekkür ederim.

Öğrenciliğimizin ilk yılından itibaren, bizlerden bilgi ve tecrübesini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Vahit TÜRK'e şahsıma karşı göstermiş olduğu teşvik ve sabırdan ötürü müteşekkirim.

Hayatın her safhasında, özellikle tez çalışmam esnasında benden bilgi ve yardımlarını esirgemeyen, devamlı teşvik eden hocalarıma, arkadaşlarıma ve eşime teşekkür ederim.

Murat CERİTOĞLU

Çanakkale-1998

GİRİŞ

KIRGIZLAR ve KIRGIZİSTAN

Coğrafi Konumu

Kırgızistan Cumhuriyeti, kuzey ve kuzey-batıda Kazakistan, güney-batıda Özbekisten, güneyde Tacikistan, güney-doğuda Tanrı Dağları'nın bir parçası olan Kak Şaal Kırka sıradağları ve Çin ile sınırları bulunan, 198.500 km² yüzölçümüne sahip, başkenti Bişkek olan, Tanrı Dağları ve Pamir Dağları'nın karlı ve buzlu eteklerine kurulmuş şiddetli depremlerin olduğu bir ülkedir. Kırgızistan doğudan batıya 900 km, kuzeyden güneye 410 km uzunluğundadır ve ülkenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2.750 m.'dir.

Ülkenin en bereketli topraklarının bulunduğu Fergana vadisi, Tanrı ve Altay sıradağları silsilesi Kırgızistan'ın coğrafi konumunu belirler. Güney-doğusunda Kak Şaal sıradağları, Fergana sıradağları, güneyinde Susamur sıradağları, kuzeyinde Kırgız sıradağları, kuzeyinde kuzey-Alatoo sıradağları ve doğusunda ise Kırgızistan'ın deniz seviyesinden en yüksek bölgesini teşkil eden Alatoo bulunmakta olup, Ceñiş (7439 m.) ve Kan Teñir (6995 m.) zirveleri vardır. Bu sıradağlar birbirlerinden yüksek yayla ve vadilerle ayrılırlar. Bunların deniz seviyesinden en yükseği merkezdeki Narın vadisi (1300-3200 m. yükseklikte, 300 km. uzunlukta ve takriben 20 km. genişlikte), güneydeki Alay vadisi (2500-3000 m. yükseklikte, 100 km. uzunluğunda ve takriben 20 km. genişlikte), ve kuzeydeki Susamur vadisidir. Yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için ulaşımına değil, elektrik enerjisi elde etmeye yaramaktadır. Bu nehirler "Narın, Tar, Kurşab, Kızılsuu, Sarıcas-Aksu, Aksay-Kokşul, Mucun, Çu ve Talas ırmakları"dır.

Dağlık bir yöreye yerleşmiş olan Kırgızistan'da çeşitli göller de mevcuttur. Dünyanın ikinci büyük krater gölü olan Issık Köl Kırgızistan'da bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1609 m. yükseklikte bulunan Issık Köl 6202 km²'lik bir alana sahip olup

en derin yeri 702m.'dir. Issık K l' n dışında Sofi K l ve atır Kırgızistan'ın kayda değer g llerindedir.

Nüfusu

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu bugün 4.5 milyonu bulmuŐtur. Diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi arlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan'ın en verimli topraklarına Rus göçmenleri iskan edilmiştir.

Yıllara göre Kırgızistan'daki nüfus artıŐı Şu Şekilde olmuştur:¹

	1926	1939	1959	1970	1979	1989 ²
Genel Toplam	1.001.697	1.458.213	2.065.837	2.932.805	3.522.832	4.258.000
Kırgızlar	668.679 % 66.7	754.323 % 51.7	836.681 % 40.5	1.284.773 % 43.8	1.687.382 % 47.9	2.230.000 % 52.4
Ruslar	116.810 % 11.7	302.916 % 20.8	623.562 % 30.2	855.935 % 29.2	911.703 % 25.9	917.000 % 21.5
Özbekler	106.283 % 10.6	151.551 % 10.4	218.640 % 10.6	322.638 % 11.4	426.194 % 12.1	550.000 % 12.9
Ukraynlar	64.172 % 6.4	137.299 % 9.4	137.031 % 6.6	120.081 % 4.1	109.324 % 3.1	108.000 % 2.5
Almanlar	4.285 % 0.4	11.741 % 0.8	39.915 % 2.0	89.834 % 3.1	101.057 % 2.9	101.000 % 2.4
Diğer Türk Boyları	14.830 % 1.5	53.354 % 3.6	90.090 % 4.4	116.243 % 3.9	129.227 % 3.6	160.000 % 4.7
Diğer Etnik Gruplar	26.638 % 2.7	40.029 % 3.3	119.748 % 5.8	133.301 % 4.5	157.905 % 4.5	191.800 % 4.4

Bugün, diğer Türk cumhuriyetlerinde, Doğu Türkistan'da ve Afganistanda yaŐayanlarıyla beraber Kırgız Türkleri'nin sayısı 4.5 milyon olarak tahmin edilmektedir.³

¹ Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, B. . Oruzbayeva (red.), Frunze, 1983, 99. s.

² Türk Dünyasında Demokrasiyi GeliŐtirme Vakfı, 1994 Takvimi

³ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 10. s.

Adı

Çin kaynaklarında Ki-ku, Kie-kou⁴, Kigün, Cankü, Hakas, Şakas, Cego, Hogo, Zigo, Celkis, Boyrot⁵ şeklinde transkribe edilen Kırgız adı, Kök Türk bengu taşlarında Kırkız⁶, Tibetçe kaynaklarda Gir-kis⁷ şeklinde geçmektedir.

Kırgız isminin etimolojisi yönünde çeşitli görüşler mevcuttur:

1. “Kırgız” isminin “kırk yoz” (kırk kabile) anlamına geldiği iddiası vardır. Bu Radloff’un görüşü olup, Manas destanında geçen “kırgız-kırk uruudan kuralgan” şeklindeki açıklamaya denk gelmektedir.⁸

2. “Kırgız” ismi kırk sayısı kaynaklıdır. Avrupalıların on iki, Moğolların dokuz sayısını kutsal kabul ettiği gibi Türkler de kırk sayısının kutsal görmektedir. “Kırgız” kelimesi “kırk” sayı ismine çokluk eki “-z”nin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır.⁹

3. Bazıları “Kırgız” isminin “kırguz” menşeli olduğunu iddia etmektedirler. Tatar tarihçisi Remzi kendi eserinde “Kırgızlar, Oguz Han’ın sülalesine bağlı bir boydur. “Guz”, “Oguz”un kısaltılmış şeklidir. Kırgız ismi kırlarda gezen oğuz anlamındadır.” demektedir.¹⁰

4. Kırgız tarihçisi Osmanaalı ile Uygur tarihçisi Kaşgarlı Emir Asan Kazı “Kırgız” ismini “Kırker(!)” kelimesinden ortaya çıktığını söylemektedirler. “Kır” Kırgız Türkçesi’nde dağın başı, sırtı anlamına gelmektedir. Bu halk dağlarda yaşadıklarından “kırker” kelimesi “kır kez”e dönüşmüştür, demektedirler.¹¹

⁴ a.g.e., 15. s.

⁵ Kırgızdar 2, Keñeş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 78. s.

⁶ Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1986, 46. s.

⁷ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 93. s.

⁸ Kırgızdar 2, Keñeş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 77. s.

⁹ a.g.e., 77. s.

¹⁰ a.g.e., 77. s.

¹¹ a.g.e., 77. s.

5. Bazı araştırmacılar “Kırgız” ismini “kır kes” şeklinde izah etmektedirler. “Kes” farsça “kişi” anlamına gelmektedir.¹²

6. “Kırgız” ismini bazıları ise “kıralgıs” kelimesine bağlamaktadır. “Kıralgıs” kırılmaz anlamına gelmektedir.¹³

7. Başka bir görüş ise “Kırgız” isminin “kırk kız” asıllı olduğu iddiasıdır.¹⁴

Tarihi

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağları’nı ve etrafını Türkler’in ilk ana yurdu olarak kabul etmişlerdir. Etnologlar ise, İç Asya’nın kuzey bölgelerini Türkler’in ana yurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız Türkleri’nin yaşadığı bozkırlar ile Tanrı Dağları arasını; Sanat Tarihçileri de Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal Gl’nün güney-batısını, dil araştırmacıları da Türkler’in anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi’nin kuzey ve kuzey-doğu bölgelerini göstermişlerdir.¹⁵

Türk tarihinin bilinen en eski boylarından biri olan Kırgız Türkleri, Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre ilk devletlerini M.. III. asırda kurmuşlardır. Bu ilk Kırgız devletinin adı kaynaklarda “Ki-Ku, Kie-Ku” şeklinde geçmektedir. Kırgızların bu devleti kurdukları yıllarda bugünkü Kırgızistan topraklarından Doğu’ya ve Kuzey-doğuya doğru uzanan bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır.¹⁶

Bir müddet sonra Kırgız hanlığının yıkıldığı ve Kırgızlar’ın Hun imparatorluğunun idaresinde yaşayan ve Tles boyları başta olmak üzere diğer boylarla birlikte “Uzun boyları” içinde yaşadıkları görülmektedir.¹⁷

Hun İmparatorluğu’nun yıkılmasında sonra sırasıyla Sırtlar’ın, Siyenpiler’in ve Kök Türkler’in egemenlikleri altında yaşamışlardır. VI. yüzyılın sonlarında Kırgızlar tekrar güçlenerek Baykal Gölü ile Batı Türkistan arasında yeni bir hanlık

¹² a.g.e., 77. s.

¹³ a.g.e., 77. s.

¹⁴ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 93. s.

¹⁵ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 14. s.

¹⁶ a.g.e., 15. s.

¹⁷ a.g.e., 16. s.

kurmuşlardır.¹⁸ Göktürk Bengü taşlarından öğrendiğimize göre bu devlet II. Göktürk devrinde tekrar Göktürkler'e bağlanmıştır.¹⁹

Göktürk Bengü taşlarında Kırgızlar'ın, I. Göktürk devrinde devlet sınırları içinde olduğunu, devletin duraklama dönemine girmesiyle isyan ettiklerini, II. Göktürk döneminde Kültigin tarafından tekrar hakimiyet altına alındıklarını öğrenmekteyiz.²⁰

II. Göktürk Devleti'nin duraklama devresine girdiği sırada, M.S. 758 yıllarında²¹ yeni kurulan Uygur Hakanlığı'na bağlanan Kırgızlar vergilerin oldukça ağır olmasından huzursuz olmuşlardır.²²

Bu huzursuzluklar neticesinde başlayan mücadeleler neticesinde, M.S. 840²³ yılında Kırgızlar, Uygur devletini yıkmışlar ve Yenisey bölgesinden Batı Türkistan'a sürmüşlerdir.

Bu yıllarda Buhara'dan Çin'e seyahat eden Ebu Dulef'in seyahatnamesinde Kırgızlar'dan ve yaşadıkları yerlerden şöyle bahsedilmektedir; "Onların memleketinde yabani hayvan oldukça fazladır. Onlar geceleri ışık yayan bir taşla sahiptirler. Bu sebepten çıraya muhtaç değiller. Bu taş onların memleketinden başka yerde bulunmamaktadır. Hepsinin itaat ettiği bir kağanları vardır. Onun yanında yaşı kırkı geçmeyen oturmaya hakkı yoktur."²⁴

Liao sülalesi yönetimindeki Çin'in, M.S. 920'lerde batıya doğru ilerlemesinden Kırgızlar da nasibini almıştır. Kurdukları devlet, Çinliler tarafından yıkılınca daha batıya bugünkü Kırgızistan'ın bulunduğu yere çekilmişlerdir.²⁵

¹⁸ Kırgızdar 2, Keleş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 78. s.

¹⁹ Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1986, 46. s.

²⁰ a.g.e., 31.s, 46. s.

²¹ Kırgızdar 2, Keleş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 78. s.

²² Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 16.-17. s.

²³ a.g.e., 17. s.

²⁴ Tabılga, Tügölbay Sıdıkbekov, Bişkek, 1991, 30. s.

²⁵ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 17. s.

V.V. Bartold, IX-X yüzyıllarda Orta Asya'da Kırgızların "Kutçu" ve "Aseke" adlarında iki büyük kabilesinin olduğunu belirtmektedir. Meşhur Arap tarihçisi İbn-i Haldun da Kırgızlar'ın bir bölümünün Yenisey bölgesinde bir bölümünün ise Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşadığını söylemektedir.²⁶

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk isimli eserinde Kırgızlar hakkında " Bizans -Rum- ülkesine en yakın olan boy Beçenek'dir; sonra Kıfçak, Oguz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındır"²⁷ bilgisini bulmaktayız.

Kırgız Türkleri, bu dönemde diğer Türk boyları gibi Gök Tanrı inancına sahiptiler. Günümüzde Kırgız Türkleri arasında Gök Tanrı inancının hatıraları "kurtun hayra, tilkinin şerre yorumlanması, kabilelerin veya büyük şahsiyetlerin kutsal sayılan hayvan isimleriyle adlandırılması, insanların kötü güçlerden korunmak için kurdun aşığını ve pençesini muska olarak üzerlerinde taşımaları, çocuğu koruyan "Umay Ana"nın olduğuna inanmaları vb." şeklinde yaşamaktadır. Kırgızlar 16. yüzyılda İslam dinine girmişlerdir.²⁸

Kırgızlar, bize tarihçe malum olmayan pek eski bir çağda, Türk-Orhun yazılarıyla yazmışlardır. Bunların bu yazıyı miladi dördüncü ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. Barthold ise, Orhun yazılarını Kırgızların batı tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor.²⁹

XIII. asrın başlarında Cengiz Han devletini kurarken, 1219 yılında Kırgızları da zorla hakimiyetine sokmuş ve 1227 yılında Çağatay Hanlığı'na bağlamıştır.³⁰ O

²⁶ Kırgızdar 2, Keleş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 79. s.

²⁷ Divanü Lugati't-Türk Tercümesi-I, Besim Atalay (çev.), Ankara, 1992, 28. s.

²⁸ Kırgızdar 2, Keleş Cusupov (tüz.), Bişkek, 1993, 114. s.- 226. s.

²⁹ Bugünkü Türkli Türkistan ve Yakın Tarihi, A. Zeki Velidi Togan, İstanbul, 1981, 69. s.

³⁰ Tarihten Sabaklar, Böriyev Ahmedov, Taşkent, 1994, 212. s.

zamanki Kırgız Hükümdarı Urus-İnal, Moğollara karşı kahramanca mücadele etmesine rağmen. Cengiz Han'ın ordularına mağlup olmaktan kurtulamamıştır.³¹

XIV. asrın ortalarında Çağatay evlatlarının iç çekişmeleri neticesinde ülke ikiye bölünmüştür. O zamandan başlayarak Çağatay devletinin kuzey-doğusu Moğolistan veya Cete diye anılmaya başlanarak, Çağatay'ın torunları tarafından yönetilmeye devam edildi. Çağatay devletinin güney-batı bölgesinde ise 1350 yıllarından sonra hakimiyet tam sağlanamadığından küçük küçük devletler ortaya çıkmıştır. 1370 yılından itibaren Emir Timur ve torunu Uluğbek tarafından ikiye bölünen Çağatay devletini tekrar birleştirmek için verilen mücadeleler de bir sonuç vermedi.³²

Kırgızlar, 1455/56 yıllarında Deşti Kıpçak'ta bir Özbek devleti kuran Ebul-Hayr Han'ın yönetimine girmiştir. Fakat Ebul-Hayr Han'ın Kırgızları Moğol hücumlarından koruyamaması üzerine Kırgızların bir kısmı Kazakistan bozkırlarına göç etmişlerdir.³³

Kırgız Türkleri birlikte yaşamaya başladıkları Kazak Türkleri ile birlikte bozkırların hakimi olarak XVII. asrın ortalarına kadar huzur içinde yaşadılar. Ne var ki, kuvvetlenen Moğol kabilelerinin doğudan, güneye yayılmakta olan Ruslar'ın kuzeyden tehdidi altında kalmaya başladılar.³⁴

1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal eden Ruslar, güneye inmede ilk engel olarak gördükleri Başkırtlar ile Kazaklar ülkesine doğru ilerlemeye başlamıştı. XVIII. asrın başlarında Başkırtlar ülkesini işgal eden Ruslar, gözlerini Kazakistan'a dikmişlerdi. Moğolistan'da uzun süredir huzusuzluk içinde bulunan Kalmuk kabilesi, dedeleri Cengiz Han'ın süratli istila hareketini gölgede bırakıncasına Kırgız ve Kazak bozkırlarını yıldırım hızıyla işgal etmişlerdir. Bu, bir işgal değil, aynı

³¹ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 17. s.

³² Tarihten Sabaklar, Böribay Ahmedov, Taşkent, 1994, 212. s.

³³ a.g.e., 214. s.

³⁴ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 18. s.

zamanda bir yağma ve katliam hareketi idi. Bu hareket bir süre sonra Kazakistan'da yoğunlaşmaya başladı. Yağmacı Kalmuklar, her şeyi talan ettikten sonra, Kazakistan'ın batı bölgelerine yerleşmeye ve Kazakları oradan huzursuz etmeye başladılar. Bu Kalmuk işgali Kazak Türkleri'nin birliğini de alt üst etmişti. Nitekim bu karışıklık döneminde halkın itirazına rağmen, sırf kendi makamı ve yakınlarını düşünerek hareket eden Küçük Orda Hanı Ebulhayr, Ruslar'dan yardım istedi. Ruslar, Ebulhayr'ın bu isteğini, Orenburg askeri kalesinin inşasına izin verilmesi şartıyla kabul ettiler. 1730 yılında bu şekilde Kazakistan'a giren Ruslar, gayri hukuki olarak Kazak topraklarının en verimli bölgesini işgal ederek Rus göçmenlerini yerleştirdiler. Bu arada bir kısım Kırgız boyları da Kazak kardeşleri ile birlikte Rus esaretine düştüler. 1848 ve 1856 yıllarında gerçekleştirdikleri işgaller ile Ruslar, Kazakistan'ın tamamı ile Kırgızistan'ın kuzey-batı bölgelerini aldılar.³⁵

XVIII. yüzyılda Kırgızlar, Fergana vadisinin batısından Kaşgar ovasına kadar, kuzeyde Çuy ve Talas ırmaklarının ortalarından Pamir dağlarına kadarki sahada göçebe hayatı yaşamaktadır.³⁶ Bu bölgede yaşayan Kırgızlar 1700 senesinde Fergana vadisinde kurulan Hokand devletinin hakimiyetini kabul ederek kendilerine bir nevi sığınacak yer buldular.³⁷

Fergana vadisinde Hokand Hanlığı'nı kuran ve istiklalini ilan eden Şahrüh İbn Aşur Kul (1700-1921), başlangıçta, bu hareketine en büyük desteği, Buhara-Hive rekabetinden rahatsız olan ve Fergana'da toplanan insanlardan görmüştür.³⁸

XVI. yüzyılın başlarında Doğu-Batı bütün Türkistan Özbek devletinin sınırları içindeydi.³⁹ 1510 yılında Muhammed Şeybani Han'ın, Şah İsmail'e yenilmesiyle Özbek devleti, fiilen 1511 yılında Hive Hanlığı ve Buhara Hanlığı olmak üzere ikiye ayrıldı. Buhara Hanlığı'nın eski günlere dönmek için verdiği mücadeleden

³⁵ a.g.e., 18.-19. s.

³⁶ Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, B.Ö. Oruzbayeva (red.), Frunze, 1983, 188. s.

³⁷ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 19. s.

³⁸ a.g.e., 20. s.

³⁹ Tarihten Sabaklar, Börıbay Ahmedov, Taşkent, 1994, 78. s.

bıkan halkın Fergana vadisine çekilmesiyle 1700 yıllarında Özbek devletinin üçüncü varisi Hokand hanlığı kurulmuştur⁴⁰.

Yeni kurulan Hokand Hanlığı'nın nüfusu başlangıçta Özbek ağırlıklı idi. Bir müddet sonra Kırgız Türkleri'nin Hokand devletine katılmaları ile nüfus oranı değişmiş ve Kırgız Türkleri en kalabalık grubu oluşturmuştur. Ayrıca Kırgız Türklerinin Hokand ordusunun nüvesini teşkil etmeleri, onların devlet idaresinde birinci derecede söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Kısaca, Kırgız nüfusu ağırlıklı Hokand Hanlığı hem askeri ve hem de idari yönden bir nevi Kırgız devleti durumuna gelmiştir.⁴¹

Kırgızlar'ın oluşturduğu Hokand ordusu, çok geçmeden komşu ülkelerde gücünden çekinilen ve saygı duyulan bir kuvvet haline gelmiştir. Kırgız Türkleri'nin önderliğindeki Hokand devletinin yarattığı bu saygın durum XVIII. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu yıllarda 3-4 bin çadırılık bir Kırgız grubunun yaşadıkları Yenisey havalisinden ayrılarak İli vadisine indikleri görülmektedir. Ne var ki, Türkistan Türkleri'nin gittikçe kuvvetlenen müstakil devletlerinin sayısından ve varlığından çekinen Çin Devleti, 1757'de gönderdiği kuvvetli bir ordu ile Hokand devletini mağlup ve işgal etmiştir. Hokand devleti, aldığı bu mağlubiyetin yaralarını kısa zamanda tamir ederek eski haline geldi. Fakat kardeşlerinden ayrılan ve İli vadisinde müstakil bir hayat sürmek isteyen Yenisey Kırgızları oldukça perişan bir duruma düştüler. Kırgızistan'a dönmek için mücadele etmişler ise de, buna muvaffak olamayarak, orada kalan bir kısım Kazak ve Altay Türkleri ile birlikte Çin idaresinde yaşamaya mecbur kaldılar.⁴²

Bu arada Doğu Türkistan Türkleri, müstakil bir hayata dönmüşler ise de, Çinlilere vergi vermekten kurtulamamışlardır. Bu durum, Hokand devleti ile Doğu Türkistan Türkleri arasında yardımlaşmayı yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim eski

⁴⁰ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 19. s.

⁴¹ a.g.e., 20. s.

⁴² a.g.e., 20. s.

gücüne kavuşan Hokand devleti, Doğu Türkistan'daki kardeşlerine yardım elini yeniden uzatmaya başlamıştır. Doğu Türkistan Türkleri'nden vergi toplamak için gönderilen Çinli valiyi ve adamlarını kovan Hokand devleti, orada yaşayan kardeşlerinin biraz da olsa nefes almalarına yardımcı olmuştur.⁴³

Doğu Türkistan Türkleri üzerindeki Özbek nüfuzunun XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yok olması ve bu boşluğu Hokand devletinin doldurması üzerine Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasında bir rekabet başlamıştır.⁴⁴

Buhara Emiri Haydar Şah (1800-1826), hepsi müslüman olan komşularına karşı üstünlük sağlayabilmek için, İslamın Halifesi Osmanlı Padişahı'nın desteğini sağlamaya karar verir. Bu maksatla 1813 yılında İstanbul'a bir elçi göndererek komşularını şikayet etmiş ve "Maveraünnehir, Kazgan, Deşt-i Kıpçak, Harezmi, Merv-i Şah Cihan, Duğlab, Belh ve Bedehşan memleketleri bütün efradı ile birlikte bizlerin mülkü olduğu, bütün bu memleketlerin hakimlerinin eskiden beri Buhara Hanı tarafından tayin ve azl edildiği ve hala da böyle olduğu" fakat Hokand ve Harezmi'nin kendisini dinlemediğini, onların da Buhara'ya tabi olduklarını bildiren bir fermanın kendisine gönderilmesini, ayrıca Hokand'ın Doğu Türkistan'da hakimiyet kurmasına mani olunmasını rica etmiştir. Fakat, Haydar Şah istediği cevabın gelmemesi üzerine oldukça telaşa kapılmış ve İstanbul'a yeni bir elçi ve mektup göndermiştir. Hem ülkesinin mutlak hakimi durumuna gelmek hem de ihtilaf halinde bulunduğu komşu ülkelerin hükümdarlarına karşı üstünlük sağlamak emelinde olan Haydar Şah, Osmanlı Devleti'ne biat ettiğini, yani Osmanlı tabiyetine girdiğini ilan etmiş ve Osmanlı Padişah'ından bunun kabulünü rica etmiştir. Konu, Osmanlı Devleti tarafından eraflıca görüşüldükten sonra maksadın düşmanlara karşı üstünlük sağlamak olduğu görüşüne varılmış ve kendisine gönlünü incitmeyecek şekilde bir red cevabı yazılmıştır.⁴⁵

⁴³ a.g.e., 20.-21. s.

⁴⁴ a.g.e., 21. s.

⁴⁵ a.g.e., 21.-22. s.

Buhara Emiri'nin bu girişimlerinden haberdar olan Hokand hükümdarı Seyyid Muhammed Ömer Han (1809-1822), İstanbul'a gönderdiği elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendi vasıtasıyla Osmanlı'ya biat etmek istediğini bildirmiştir. Padişaha karşı duyduğu büyük hürmeti ve bağlılığını dile getiren, bütün ömrünü gaza ve cihada adadığını ifade eden ve "name, kılıç ve bayrak" isteğini dile getiren Ömer Han'ın bu biat ricası da Osmanlı meclislerinde etraflıca görüşülmüştür. Fakat, Hokand hükümdarının ricasının da Osmanlı hükümeti tarafından yerine getirilmediği görülmüştür.⁴⁶

Kendisi hakkında Osmanlı Devletine yanlış bilgilerin verilmesinden dolayı destek alamayan Ömer Han o sıralarda Türkistan hanları içinde belki de en liyakatlisi idi. Kaşgarda hüküm süren "Hocalar" idaresini Çinlilerin tasalludundan kurtarmış, Kazak bozkırlarından Türkistan'a doğru adım adım ilerleyen Ruslara karşı Akmesçid kalesini yaptırmış, halkı tarafından çok sevilmiş ve hatta kendisi müslümanların "Emirü'l-Mümin"i ilan edilmişti. Bu ileri görüşlü devlet adamı 1822 yılında bir hastalık neticesinde vefat etmiştir. Ömer Han'ın başarılı idaresi yerine geçen oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından da uzun süre devam ettirilmiştir.⁴⁷

Muhammed Ali Han genç yaşına rağmen mümkün olduğu kadar Haydar Şah'ın yerine geçen oğlu Nasrullah'ın tahriklerine kapılmadan Buhara ve diğer komşu ülkelerle iyi geçinmeye gayret etmiştir. Muhammed Ali Han'ın en büyük başarısı, Doğu Türkistan müslümanlarına babasının yaptığı yardımları devam ettirmek olmuştur. Ne var ki, Buhara hükümdarı olarak Haydar Şah'ın yerine geçen oğlu Nasrullah Şah'ın şüpheli, tutarsız ve dengesiz yönetimi bütün Türkistan Hanlıklarının dış dünyaya menfi olarak tanıtılmasına sebep olmuştur.⁴⁸

Bu tehlikeli gelişmelerden endişelenen Muhammed Ali Han, Hokand'dan İstanbul'a elçi olarak Zahid Hoca'yı göndermiş ve Osmanlı'dan ordusunun eğitimi için bazı öğretmenler ile eğitim malzemesi rica etmiştir.⁴⁹

⁴⁶ a.g.e., 22. s.

⁴⁷ a.g.e., 24.-25. s.

⁴⁸ a.g.e., 25.-26. s.

⁴⁹ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 97. s.

Muhammed Ali Han'ın başarılı icraatlarının yanı sıra Osmanlı ile iyi münasebetler kurması Emir Nasurullah'ı son derece kıskançlığa sevk etmiştir. Fakat, Emir Nasurullah'ın bu kıskançlıkla başvurduğu her türlü nifak ve entrika Muhammed Ali Han tarafından başarıyla önlenmiştir. Ne var ki, Hokand idarecileri arasında çıkan bir dahili ihtilafı zamanında öğrenen Nasurullah, rakibine karşı derhal harekete geçmiştir. 1842 Nisan ayında cereyan eden Hokand'daki dahili kriz bütün Türkistan müslümanlarının kaderine tesir etmiştir. Ulema ile ters düşen Muhammed Ali Han'ın ordusunun bir kısmının Doğu Türkistan ile ülkesinin kuzeyinde bulunmasından da istifade eden Nasrullah Han harekete geçmiş ve 1842 Nisan ayında Hokand'ı kuşatmıştır.⁵⁰

Zor durumda kalan Muhammed Ali Han, Nasrullah Han'a elçi göndererek istediği şartlarda muahede imzalamaya hazır olduğunu bildirip sulh talebinde bulunmuştur. Fakat Nasrullah Han, müşkül durumda yakaladığı rakibinin bu teklifini reddettiği gibi, ordusunu hücumla geçirerek az sayıdaki Hokand kuvvetlerini yenmiş ve şehri askerlerine yağma ettirmiştir. Bununla da yetinmeyerek Muhammed Ali Han ve yakınları ile Hokand ulemasının ileri gelenlerini acımasızca öldürmüştür.⁵¹

Buhara Emiri Nasrullah'ın, Hokand'da yaptığı katliamlar halkın büyük nefretine sebep olduğu için, Buhara Emiri geri çekilmek zorunda kalmış ve Hokand'da bıraktığı 600 kişilik garnizon da Kıpçak ve Kırgız Türklerinin yardımı ile şehir ahalisi tarafından yok edilmiştir.⁵²

Hokand tahtına çıkan yeni hükümdar Şir Ali Han (1842-1845), çok iyi bir idareci olmasına rağmen, uğradığı bir suikast neticesinde 1845'te öldürülmüştür. Onun öldürülmesiyle Hokand'da yeniden başgösteren karışıklık 1846'da Şir Ali'nin kardeşi Hudayar Han'ın başa geçmesiyle biraz durulmuş ise de, Hanlık bir daha kendini

⁵⁰ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 29. s.

⁵¹ a.g.e., 29. s.

⁵² a.g.e., 30. s.

toparlayıp eski gücüne kavuşamamıştır. Bütün bu menfi gelişmelere rağmen Kırgız Türkleri Hokand devletine bağlı kalmaya devam etmişler ve Rus işgali başladığı zaman da ülkeyi kahramanca savunmuşlardır.

Türkistan Hanlıkları'nda bu hadiseler cereyan ederken Ruslar, Sultan Kenasarı Kasım Bey önderliğinde uzun zamandır devam eden Kazak Türkleri'nin milli ayaklanmasını bastırmaya çalışıyordu. Ruslar'ın mağlup edemediği Kenasarı, ihtilafa düştüğü iki Kırgız reisinin ani baskını sonucu 1846'da öldürülünce, Ruslar haksız yere işgal ettikleri Kazak topraklarını istedikleri gibi tasarrufta bulunmaya başladılar. Kenasarı'nın ölümü üzerine, 20.000 kişilik taraftarın mühim bir kısmı Hokand'a, geri kalanları da Hive'ye iltica etmişlerdi. Fakat bu Kazak mücahitleri geride kalan arkadaşlarının da yardımı ile zaman zaman Ruslara karşı mücadeleye devam etmişlerdir. Bu ise, Ruslara, Kazak mücahitlerini takip etme maksadıyla Hive ve Hokand sınırlarına tecavüz etme fırsatını vermiştir. Rusların bu sınır tecavüzünden ilk şikayet eden de Hive Hanı olmuştur. Arkasından Hokand Hükümeti, bu Rus tecavüzlerini protesto etmiştir. Fakat, devletler arası hukuku hiçe sayan Ruslar, 1846 sonbaharında Sır Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde Hokandlıların kurduğu ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini işgal ettiler.⁵³

Bu sırada Hokand devletinin başında bulunan Hudayar Han (1846-1858), dedeleri Ömer Han ile Muhammed Ali Han ayarında bir idareci olmadığından yaklaşan Rus tehlikesini pek dikkate almamış ve kötü idaresi yüzünden hanlığı teşkil eden ahali birbirleriyle mücadeleye başlamıştır.⁵⁴

Hokand'ın bu karışık durumundan istifade eden Ruslar, Türkistan Hanlıkları istikametinde ilerlemeye devam ettiler. Çar Hükümeti, Kazakistan'da kurdukları Orenburg stratejik kalesi ve Sibiryaya arasındaki bölgenin emniyetini sağlamak maksadıyla bölgedeki komutanlarına direktifler vermeye başladı. Bu direktifler çerçevesinde hareket eden Rus komutanlar zikredilen bölgenin emniyetini sağlamak

⁵³ a.g.e., 32.-33. s.

⁵⁴ a.g.e., 33. s.

için Turgay ve Irgız nehirleri boyunca askeri kaleler inşaatına başladılar. Emniyetin tam olarak sağlanabilmesi için 16 Nisan 1856'da Akmesicid'e saldırdılar. Saldırı Akmesicid'i müdafa eden ve ileride müstakil Kaşgar devletini kuracak olan Yakub Bey tarafından geri püskürtüldü.⁵⁵ Fakat kuvvetlerinin sayısını arttıran Ruslar tekrar hücum etmişler, ele geçirdikleri Akmesicid halkını direndikleri için insafsızca katletmişlerdir. Bundan sonra da Rusların Türkistan şehirlerini ele geçirmeleri devam etti.⁵⁶

İlk istilalar sırasında Kazak ve Kırgız Türkleriyle aynı anda karşılaşan Ruslar bu iki Türk boyunu Kırgız olarak adlandırmıştır. Fakat 1855 yıllarında Rus istilası Tanrı Dağları'na ulaştıca, gerçek Kırgızlar meydana çıkmış ve Ruslar bu Türk boyuna Kara-Kırgız adını vermişlerdir.

1858'de Hudayar han'ın kardeşi Malla Beğ'in halktan sağladığı destekle başa geçtiği görülmektedir. Bu arada Buhara'ya kaçan Hudayar, tahtını geri alabilmek için Buharalılardan yardım istedi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Buhara hanı Hokand üzerine yürüdüysen de, Hokand'ın başarılı komutanları Kanat-Şah ile Alim-Kul'un karşısında varlık gösteremedi. Neticede Malla Han da suikaste kurban gitti. Yerine yeğeni Şah Murad geçti. Bu sırada Alim-Kul, Malla Han'ın katilleriyle uğraştığından, ülkenin savunmasız kaldığını gören Buhara emiri Muzeffereddin, Taşkent'i ele geçirdikten sonra, Hokand'a girdi ve Hudayar'ı tekrar han ilan etti. Halkın desteğini alan Alim-Kul, 1863'te Hudayar'ı devirerek, Malla Han'ın onbeş yaşındaki oğlu Seyyid Sultan'ı tahta çıkardı. Bir süre sonra Alim-Kul Hokand'ın yönetimini ele aldı.⁵⁷

Rus-Çin hududunda keşif yapmak bahanesiyle 1 Mayıs 1864'te Hokand'a ait olan Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına Ruslar tarafından iki sefer tertiplendi. General Verevkin komutasındaki birlikler Türkistan şehrine, General Çernyayev yönetimindeki birlikler de Evliya-Ata üzerine yürüdüler. Bu tecavüzler Hokand Hanlığı tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokan arasında harb başlamış

⁵⁵ a.g.e., 33. s.

⁵⁶ Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 98. s.

⁵⁷ a.g.e., 99. s.

oldu. İlerleyen düşman birliklerini durdurmak için Alim Kul, yanında yetiştirdiği merhum Kenasarı Han'ın oğlu Sultan Sadık Bey komutasında bir öncü kuvveti göndermiş ise de, Sadık Bey'in gösterdiği büyük kahramanlığa rağmen Rusları durdurmak mümkün olmamıştır. Sadık Bey ağır kayıplarla Taşkent'e çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine harekete geçen Alim Kul, Çimkent'e gelerek burada Rus ordusunu mağlup etmiştir. Bu zaferin sevinci fazla sürmemiş, Buhara Hanı'nın Hokand'a yürüdüğünü duyunca başkenti müdafa etmek için tekrar geri dönmüştür.⁵⁸

Ülkesini iki cephede müdafa etmek mecburiyetinde kalan Alim Kul, İngilizler'in Hindistan Valiliğinden ve Osmanlı Devleti'nde yardım istemek üzere elçiler gönderdi. Bu arada Hocent ve Ora Tepe mevkieinde Buhara birlikleriyle savaşırken, yeniden hazırlanan General Çernyayev de, Çimkent'e taarruza geçer. 18 gün aralıksız devam eden muharebelerin sonunda Ruslar, 22 Eylül 1864'te, Çimkent'i Nur Muhammed kumandasında müdafa eden Hokand birliklerini yenerek işgal ederler.⁵⁹

Bu arada Rus Hükümeti, aldığı bir kararla işgal edilen yerleri "Türkistan Bölgesi" adı altında ve Orenburg'a bağlı bir askeri valilik haline getirdiler. Nitekim Ruslar gibi Asya'da emperyalistçe hareket eden İngilizler'in baskısı üzerine Rus hükümeti Dışişleri Bakanı Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya kamu-oyuna işgallerin sebebini açıklamak zorunda kaldı. Onlar: "Rusya'nın Türkistan'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin poreblemleriyle aynıdır. Bu gibi durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini korumak zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra, kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık olarak addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz bu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık. Ya vereceğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari

⁵⁸ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 37.-38. s.

⁵⁹ a.g.e., 38. s.

menfaatler ve sınır boylarına kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Türkistan memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı seçmek mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerde yaptıkları gibi..." diyorlardı.⁶⁰

Neticede Rus Dışişleri Bakanlığı ileri hareketin devam etmesini istedi ve 1865'te Orenburg Valiliğine gönderilen emirle, Türkistan istikametinde yürünülmesini söyledi. Rusların Taşkent'e doğru yürüdüğünü duyan Alim Kul, Buhara kuvvetleriyle mücadeleyi bırakarak Taşkent'e yöneldi. Ancak, üstün savaş araç ve gereçleriyle donatılmış olan Rus ordusu karşısında bir varlık gösteremedi, kendisine isabet eden bir kurşunla yaralandı ve 23 Mayıs 1865 tarihinde şehit oldu. Dört taraftan kuşatılan Taşkent bir süre sonra Ruslar'ın eline geçti. Bu arada Buhara emiri Muzafferiddin Ora-Tepe, Hocent ve başkent Hokand'ı işgal etti.⁶¹

Rus hükümeti önce bir deklerasyon yayımlayarak, Rus kuvvetlerinin Taşkent'te müstakil bir hanlık kurulduktan ve ticari çıkarları kontrol altına alındıktan sonra buralardan çekileceklerini ilan ettiler. Bunun üzerine İngiltere Dışişleri Bakanı John Russel, Rus Dışişleri bakanı ile irtibata geçerek, Türkistan'daki ülkeler aleyhine topraklarını genişletmeme anlaşması yapmayı teklif etti. Ruslar bu anlaşmayı kabul etmiş gibi göründü ve buralarda görevli kumandanları cezalandıracağını söylediye de, bunlar madalyalarla taltif edildiler. Ruslar Orenburg'tan sonra, 1867'de Taşkent merkez üzere valiliğine General Kaufman'ın getirildiği Türkistan Genel Valiliği'ni teşkil ettiler. Bu valiliğe Sir-derya, Fergana, Semenkand, Yedi-Su, Hazar-ötesi (Türkmenistan) oblastları dahil edildi.⁶²

Rusların kötü idaresine ilk baş kaldıranlardan biri Kırgız Türkleri olmuştur. Ruslar'ın Türkistan Genel Valisi Kaufman, emrindeki birliklere Hokand üzerine

⁶⁰ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 100. s.

⁶¹ a.g.e., 100.-101. s.

⁶² a.g.e., 101.-102. s.

yürümelerini emretti. Hokand gönüllülerine kumanda eden Abdurrahman Atçabaşı ile Kaufman arasında 22 Ağustos 1875'te Mahram-Kala'da yapılan savaşta Türkler mağlup oldu. Rus kuvvetlerini arttırılarak Mergilan şehrine saldırdılar. 22 Eylül 1875'te Hokand Hanı Nasreddin'e bir andlaşma dikte ettirdiler. Bu andlaşmaya göre, Namengan dahil olmak üzere Sır-Derya'dan Narın ırmağına kadar olan bölgeler Rusya'ya terk edildi. Fakat Petersburg'dan emir alan Rus subayları andlaşmanın tatbikine fırsat vermeden, Namengan'ı işgal ettiler. Bunun üzerin Hokand kuvvetleri de Andican'da Ruslar'ın üzerine yürüdüyse de başarılı olamadılar. Bu başarısızlık bir iç kargaşaya sebep oldu. Atçabaşı ve Polat Han Asaka'da Ruslara karşı yapılan savaşta yenildiler. Bir süre sonra Polat Han idam edildi. Atçabaşı da ailesiyle beraber Sibirya'ya sürüldü. 17 Şubat 1876'da Çar, Hokand Hanlığı'nın "Fergana Bölgesi" adı altında Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandığını ilan etti. 1876'da Hokand tamamen Rusların eline geçti.⁶³

Hokand'ın işgalinden sonra, 1885'te Oş şehrinde bir ayaklanma başladı. Bu isyanın başkanlığını Derviş Han Töre yapıyordu. Fakat ayaklananlar Ruslar'ın üstün ateş gücü karşısında fazla bir varlık gösteremediler ve binlerce insan katledildi. 1898'de Andican'da başlayan ayaklanma da Rusları epey uğraştırdı. Dükçi İşan'ın liderliğindeki bu ayaklanma bastırıldıktan sonra, 380 kişi idam edilmiş, Türkistan genel valisini diz çöküp selamlamayanlardan 208 kişi Sibirya'ya sürülmüştür.⁶⁴

Türkistan Türkleri'nin fikri uyanışında en büyük katkısı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımli Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkanı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi duruma gelmişlerdi. Maddi zenginlikleri onları manevi zenginliği aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyumamalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda da

⁶³ a.g.e., 102. s.

⁶⁴ a.g.e., 202. s.

uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımli Türkler'in bu durumu kısa zamanda Kırgız Türkleri'ne de tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.⁶⁵

Rus idaresine düşen diğer Türkler'e olduğu gibi, Kırgız Türkleri'ne de kültürel uyanış girmesi , onların gasbedilen siyasi haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada, Rusya'da, bilhassa 1905'ten itibaren gelişen meşruti fikirler Türkler'in haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim 1905'te Rusya'da kurulan meclise Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır.. Fakat, Türkler'in bu fikri ve siyasi uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türkler'e karşı amansız baskılara başlamıştır.⁶⁶

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmiştir. Bu baskıların devam ettiği sırada I. Dünya Savaşı başlamıştır. Harbin ilk yıllarında beklenmedik yenilgiler alan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silah altına alınan Azeri Türkleri ile Türkmenler'in binlercesi hayatını kaybetmiştir. Bu durumu gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.⁶⁷

1916'da 11 milyon Türkistanlının katıldığı büyük bir ayaklanma oldu. 6 Ağustos 1916'da Kırgızlar da Bişkek'te isyan hareketini başlattılar. Kırgız isyanının teşkilatlanmamış olduğu göze çarpmaktadır. Hareketin başına da son Kırgız Manap'ı yer almıştır. Diğer beğler de onun hareketini desteklemişlerdir. Rus generaller emirleri altındaki askerlere "kurşunlara acımayın" talimatını verdiler. Türkistan'da iskan edilen bütün Rus göçmenler silahlandırılarak Kırgızlar üzerine saldırtıldı. Bizzat Rus general Kuropatkin tarafından 347 kişinin kurşuna dizildiği söylenmektedir. Kırgız

⁶⁵ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 53.-54. s.

⁶⁶ a.g.e., 54. s.

⁶⁷ a.g.e., 54.-55. s.

Türkleri'nin bu isyanda 673.000 şehit verdiği bilinmektedir. Bu isyan sonunda 300.000 Kırgız Türkü'nün Çin'e kaçtığı da kayıtlarda mevcuttur.⁶⁸

Ruslar 1916 isyanından bir yıl sonra, 15-22 Kasım 1917'de bir kongre tertip ederek Türkistan Sovyet Komiserliği'ni kurdular. 1917 ihtilali zamanında, Kırgızistan'da, milliyetçi Kırgız komiteleri, Şurayı İslamiye gibi kuruluşlar, Kırgızistan'ın bağımsızlığı için mücadele ediyorlar; bu arada Başkurdistan ve Kazakistan gibi yerlerde milli cumhuriyetler kurulmaya çalışılıyordu. Böyle bir hükümetin Hokand'da da kurulmasından endişelenen Ruslar, Taşkent'teki Sovyet komiserliği vasıtasıyla Ermenilerle takviyeli bir orduyu Kırgızlar'ın üzerine yolladılar. 11-22 Şubat 1918'e kadar süren savaşı Hokandlılar kaybetti. 10.000 kişi katledildi. 1 Mayıs 1918 tarihinde ise Ruslar, bütün Türkistan'ı, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde birleştirdi.⁶⁹

Giriştikleri istiklal mücadelesini kaybeden Kırgızlar ile diğer Türk grupları bu sefer haklarını müdafaa için, komünist rejimi içinde yeni bir mücadeleye atılmışlardır. Türkistan illerinde kurulan diğer komünist partilerle çalışan muhtelif boylara ait Türkler, bu partilerin tam manasıyla Sovyet kontrolüne geçmemesi ve mümkün olduğu kadar milli hak ve menfaatlerin muhafazası için uğraşmaya başlamışlardır. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Kaari, Turar Rıskul ve Sultan Galiyev yapmakta idi. Bu şahısların gayretleri aynı zamanda komünist yönetiminde bir milli "Türkistan Birliği" yaratmaya matuf idi.⁷⁰

Muhtelif Türk boylarının komünist sistem altında Türkistan'ın birliği için yaptıkları bu mücadele Rusları yeniden telaşlandırmıştır. Moskova'dan alınan direktiflerle Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmenler arasındaki geçimsizliklerin tekrar ortaya konması için senaryolar hazırlanmaya başlanmıştır. Ruslar bu marifetlerini tertip ettikleri bir kongrede ustaca sergilemişlerdir. Mart 1924'te Taşkent'te tertip edilen

⁶⁸ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadettin Gömeç, Konya, 1997, 103.-104. s.

⁶⁹ a.g.e., 104. s.

⁷⁰ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 60. s.

kongrede Ruslar, birlik aleyhtarı olan Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen delegeleri kışkırtarak kongreyi tam bir çıkmaza sokmuşlardır. Kongreye birlik havasından çok ayrılık havası hakim olmuştur. Bu Rus oyunlarını iyi takip eden ve Türkistan illerinde mutlaka birliğin kurulmasını arzu eden üyelerden ve Türkistan ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine hitap ederek “Türkistan’ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Halbuki “Özbek”, “Kırgız”, “Türkmen” gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına, “Özbek”, Türkmen” ve “Kırgız” sıfatları yakıştırılarak Türkler parçalanmak isteniyor” diye onları dönen dolaplara karşı dikkatli olmaya davet etmiş ise de, Ruslar onun da tesirsiz hale getirilmesi için gerekeni yapmışlardır. Ruslar’ın bu gayretleri kısa zamanda meyvelerini vermiştir. Türkistan’daki komünist partiler beraberce Rus Komünist Partisi’ne müracaat ederek ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirmişlerdi. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi durumu görüşerek, Türkistan’daki Komünist Partilerin isteklerini kabul ettiğini ve Türkistan’da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını 12 Haziran 1924’te ilan etti.⁷¹

Ayrı cumhuriyetlerin kurulması kabul edildikten sonra teşekkül eden “Merkez Toprak Komitesi” bu cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924’te çalışmalarını tamamlamıştır. Bu çalışmalar neticesinde Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin sınırları “Karaköl bölgesi, Bişkek, Evliya-Ata’nın bir kısmı, Namengan ile Andican’ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand’ın bazı bölgeleri ile Oş ve Pamir’in kuzeyi” şeklinde belirlenmiştir.⁷²

Kara-Kırgız Özerk Bölgesi olarak kurulan devlete, 1926 yılında Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti statüsü tanıdı.⁷³ 5 Aralık 1936’da ise Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak, SSCB’nin on beş cumhuriyetinden biri oldu.⁷⁴

⁷¹ a.g.e., 60.-61. s.

⁷² a.g.e., 62. s.

⁷³ Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, B.Ö. Oruzbayeva (red.), Frunze, 1983, 143. s.

Kırgızlar ülkelerine hizmet etmek için Komünist Partisi'nin idaresinde de olsa her zaman fırsatları değerlendirmişlerdir. Kırgızistan'da kurulan Sovyet tipi hükümetin başına ilk getirilen idareci Kasım Tınıstanoğlu oldu. Tınıstanoğlu milliyetçi aydınlardan biri idi. Onun hükümetin başına getirilmesinin sebebi, Kırgız Türkleri'ne daha önce yapılan haksızlıkları bir dereceye kadar telafi etmek ve komünist rejimi halka karşı sempatik hale getirmek idi. Ne var ki, halk ve hatta Kırgız komünistler dahi oynanan bu oyunun farkında idi. Nitekim Kırgız komünistler, herşeyden evvel kendi halkının menfaatlerini düşünerek hareket etmeye ve bu Rus oyununa gelmemeye çalıştılar. Bu Moskova'nın hoşuna gitmeyerek, Moskova'da bir zirve toplantısı yapıldı. Bu kongrede, Kırgızistan Komünist Partisi'nin lideri Abdülkerim Sıddıkoğlu, Sovyet usulü eğitim görmemiş Kırgızları Komünist yönetime ortak etmekle suçlandı ve bir grup arkadaşı ile 1925'te sürgüne gönderildi. Fakat Kırgız komünistleri Moskova'nın bu baskısından yılmadan mücadelelerine devam ettiler. Nitekim, bu hadiselerden bir sene sonra, 1926'da, K. Kudaykulov ile D. Babakhanov'un önderliğini yaptığı bir grup Kırgız Komünisti, Kırgız idarecilerin yönetimden uzaklaştırılmasını sert bir dille tenkit etmeye başladılar. Moskova'ya karşı kuvetlenen bu muhalefeti susturmak için, Rus Komünist Partisi yöneticileri, Kudaykulov ile Babakhanov'u, halkı rejim aleyhine kışkırtmak suçundan özel bir mahkemede yargılayarak onları hapsedtirdi.⁷⁵

1927-1928'den itibaren Stalin devrinde kurulan toplama kampları ve kolhozlaştırma programlarına halk büyük bir tepki göstermiştir. Kollektivize siyaseti, Bolşeviklere beklenmedik bir insan gücü kaynağı daha kazandırmıştı. Şöyle ki; köy ağalarını ortadan kaldırmak bahanesiyle milyonlarca köylü tutuklanarak toplama kamplarına gönderilmişti. Sürülen bu köylüler, kamplarda diğer mahkumlarla birlikte muazzam bir köle kitlesi teşkil etmiş ve sosyalist devlet tarafından kanal kazma, ormanlarda ağaç kesme, altın çıkarma vs. gibi en ağır işlerde çalışmaya zorlanmışlardı. Rus baskısına dayanamayan Kırgız Türkleri'nin 1926'da başlatmış oldukları Narın isyanı bu tepkilerden birisidir. Ellerinden malları-mülkleri alınmak istenen halkın bir

⁷⁴ a.g.e., 437. s.

⁷⁵ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 74.-75. s.

kısmı bu faaliyetler sırasında öldürüldüğü gibi, bir kısmı da Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a kaçmayı tercih etmiştir.⁷⁶

II. Dünya Savaşı, diğer kardeş Türk halklarına olduğu gibi , Kırgız Türkleri'ne de büyük sıkıntılar getirmiştir. Bu sıkıntılarını Kırgızlar sineye çekmek zorunda kalmışlardır. Bir müddet sonra kendini toparlayan Kırgız Türkleri, Sovyet yönetimine karşı haklarını koruma mücadelesinde daha kararlı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu mücadelenin en çetini kültürel ve ekonomik alanlarda olmuştur. Moskova'nın kültürel yönden Kırgızları Sovyetleştirme ve Ruslaştırma programları halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Halkın bu hissiyatına tercüman olmak üzere Kırgız edip ve şairleri kendi ana dillerini yaşatmak için ısrarlı ve cesur bir mücadeleye girmiştir. Ne var ki, Kırgız edip ve şairleri verdikleri bu asil mücadele yüzünden Moskova'nın hışmına uğramışlardır. Büyük baskı ve tehdit altına alınan edip ve şairler, kendi milli destanları "Manas"ı dahi işleyemez hale gelmişlerdi. Bu baskı, sonunda büyük bir patlamaya sebep olmuştur. Kırgızların bu yiğit evlatları kendi dillerini ve kültürlerini ısrarla ve açık bir şekilde savunmaya geçmişlerdir. Fakat buna tahammül edemeyen Sovyetler, Kırgız edip ve şairlerini, burjuva-nasyonalistleri ithamıyla birbir toplayarak onları sürgüne göndermiştir.⁷⁷

Bilhassa Kruşçev'in başa gelmesinden sonra milliyetçilik ve milli kültür aleyhinde başlatılan kampanya, Stalin devrini aratmayacak derecede şiddetli geçmeye başlamıştır. Kruşçev, bu hususta verdiği direktifte şunları söylüyordu: "... Komünistler milli ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedileştirmeyeceklerdir. Hatta, milli kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü tam bir bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulacaktır."⁷⁸

Bundan cesaret alan Komünistler, her cumhuriyette olduğu gibi Kırgızistan'da da faaaliyete geçmiş ve halkın milli değerlerini savunan herkesi

⁷⁶ Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Saadetin Gömeç, Konya, 1997, 106.-107. s.

⁷⁷ Kırgız Türkleri Tarihi, Mehmet Saray, İstanbul, 1993, 76. s.

⁷⁸ a.g.e., 76.-77. s.

yıldırmaya çalışmıştır. 24 Ocak 1960 tarihli Sovyetkaya Kırgızıya gazetesi “Kültür değerlerini Lenin görüşüyle değerlendirme” başlığı ile neşrettiği başmakalede şunlara yer verir: “Kırgızistan’ın bir kısım ilim adamları, edebiyatçıları ve şairleri arasında milli kültürü savunma maskesi altında, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında vücut bulan irtica hareketi ideologlarından Kalıgöl Arıstanbey ve Moldo Kılıç gibi şahıslara ait eserlerin de Kırgız halkının edebiyat mirası hazinesine alınmasını isteyen şahısların bulunduğu görülmektedir. Bu adamlar, aynı zamanda burjuva-milliyetçiliğinin en ileri gelen ideologlarından K. Tınıstanov’u methetmek cesaretini göstermekte ve onu “Kırgız Sovyet edebiyatı ve dil biliminin kurucusu” olarak öne sürmektedirler.” Yazıda, B. Yunusaliyev, K. Yudahin, B. Kerimcanov, Ali Tokombayev, Ş. Ümmetaliyev, K. Malikov ve Badılda Sarnogoyev başta olmak üzere ülkenin önde gelen bilginleri, şair ve edipleri ağır bir dille tenkit edilmiştir.⁷⁹

Sonunda Kırgız aydınlarının bir kısmı bu Sovyet baskısına dayanamayarak milli kültürlerini ve dillerini bırakmış ve Rus dilini benimseyerek Sovyet tipi yeni nesil yetiştirme mücadelesini başlatmış ve bunları eserlerinde izah etmeye çalışmışlardır. Bu tip yazarlar, Kırgız Türkleri’nin milli düşünce ve görüşlerini bırakmakla kalmamış, komünist propagandasının tesiriyle “Sosyalistik realizm” adı altında Kırgızlar’ın milli ve manevi değerlerini tahrif edecek yazılar yazmağa başlamışlardır.⁸⁰

Gorbaçev’in 1986’da başa geçmesiyle başlayan açıklık (Glasnost) ve yeniden yapılanma (Perestroyka) hareketi Sovyetler Birliği’ni oluşturan cumhuriyetlerin perişan durumunun bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Esasında Gorbaçev, yeniden yapılanma siyaseti ile bu kokuşmuş sistemi kurtarmaya çalışmış ise de bunda muvaffak olamamıştır.⁸¹

Kırgızistan Komünist Partisi’nin yönetimdeki etkisi 19-21 Ağustos 1991 darbe girişiminden sonra azalmıştır. Cumhurbaşkanı Askar Akayev Komünist

⁷⁹ a.g.e., 77. s.

⁸⁰ a.g.e., 79. s.

⁸¹ a.g.e., 82. s.

Partisi'nin faaliyetlerini askıya almıştır. 1992 Kasım ayında Kırgızistan Komünist Partisi'nin ılımlı üyeleri Sosyal Demokratik Partisi'ni kurarak Akayev'in reformlarına ve demokratik ilkelerine bağlı olduklarını ilan etmişlerdir.

Ülke 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Kırgız Edebiyatı

Sözlü Edebiyat

Kırgız Destanları⁸²

Masalsı Destanlar

Yiğitlik, kahramanlık ve sosyal hayat problemlerini içli ve heyecanlı bir şekilde romanlaştıran destanlardır. Bu destansı ürünlerde, kabilelerin oluşumu lirik bir şekilde anlatılıp, insanlar ile tabiat arasındaki münasebet türlü şekillerde gösterilir. Mitolojik hayvanlardan yardım dilemek de, bu destansı ürünlerde karşılaşılan olaylardandır.

Kırgız Türkleri arasında söylenile gelen nazım ürünlerinin başlıcaları şunlardır:

Kocacaş destanında olaylar, göçer Kırgızlar'ın hayatında önemli bir yere sahip olan "avcılık" müessesesi etrafında gelişmektedir. Destanda ayrıca totemistik inançların hüküm sürdüğü zamanlarda boyların nasıl oluştuğudu da anlatılmaktadır. "Kocacaş" destanı ilk defa comokçu Sulayman Konokbayev'in ağzından yazıya geçirilmiştir. 1932 yılında Alımkul Üsönbayev'in varyantı basılmıştır. Aynı destan, 1949 yılında Tölömüş Ceentayev'in varyantı ile tekrar basılır.

Er Töştük, Tatar, Kazak ve Altay Türkleri arasında da söylenen bir destandır. Er Töştük, bu destanın baş kahramanı olduğu gibi "Manas" destanın da önemli

şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu destan ilk defa 1862 yılında V.V. Radloff tarafından comokçusu bilinmeyen birisinden derlenmiştir. 1927 yılında Cuma Camgırçiev'in bu destanın bir varyantını yazıya geçirdiği bilinmektedir. 1932 yılında meşhur manasçı Sayakbay Karalaev'in varyantı basılmıştır. Destanda, Er Töştük'ün yer altındaki mitolojik varlıklarla mücadelesi anlatılmaktadır.

Cañıl Mirza, geç devirdeki boylar arası mücadeleyi anlatan bir destandır. Bu destanda Karakalpaklar'ın "Kırk Kız" destanında olduğu gibi, bu destanda da Kırgız kızının bahadırılığı anlatılmaktadır. Bu destanın, Togolok Moldo'dan derlenen varyantı 1954'te basılmıştır. 1957'de A. Çorabayev'den, 1967'de de I. Abdırhmanov ve M. Musulmankulov'dan derlenen varyantlar basılmıştır.

Kurmanbek destanı da geç devir destanlarından sayılmaktadır. Destanın baş kahramanı Kurmanbek'in Kalmaklar ile mücadelesi destanın konusunu belirlemektedir. Destan ilk defa, 1928 yılında K. Miftakov tarafından M. Musulmanov'un ağzından derlenmiş, aynı yıl K. Akiev'in, 1958'de M. Kalenderov'un varyantları yazıya geçirilmiştir. Destan, ilk olarak 1938 yılında K. Akiev'in varyantı esas alınarak basılmıştır.

Er Tabıldı destanında, Kırgızlar'ın Er Tabıldı yönetiminde Kalmak hanlarına karşı mücadelesi anlatılmaktadır. Destan, A. Tımbekov'un söylediği şekliyle, ilk defa 1940 yılında basılmıştır. Bunun dışında I. Iykanbayev'den ve C. Camgırçiev'den derlenen varyantları da bilinmektedir.

Cañış-Bayış destanında da Kalmaklarla olan mücadele anlatılmaktadır. Destanda, Kırgız yiğitleri Cañış ile Bayış'ın kahramanlıkları anlatılmaktadır. Bu destanda Bayış'ın suda batmaması, ateşte yanmaması ve atılan okun değmemesi; Cañış'ın atının konuşması dikkati çekmektedir.

⁸² Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, B.Ö. Oruzbayeva (red.), Frunze, 1983, 359.-366. sayfalar arasının

Kedeykan destanında, Kereez'in çevresinde bulunan yoksulları teşkilatlandırarak zenginlerle mücadelesi anlatılmaktadır. Destanın K. Akiev'den ve A. Üsönbayev'den derlenen iki varyantı vardır. İlk olarak 1938 yılında yayımlanmıştır.

Sarinci-Bököy destanında Camgırçı Han'ın ölümü üzerine oğlu Sarinci ile yeğeni Bököy arasındaki mücadele konu edilmiştir. Destan ilk olarak 1923 yılında C. Konokbayev'den, sonra 1958 yılında M. Satıbaldiv ile A. Üsönbayev'den derlenerek yazıya geçirilmiştir. 1953 yılında A. Üsönbayev'in varyantı basılmıştır.

Olcobay menen Kişimcan destanında, Kişimcan'ın şahsında Kırgızlar içinden çıkan kadın destan kahramanların özellikleri en iyi şekilde anlatılmaktadır. İlk olarak 1940 yılında A. Üsönbayev'in varyantı basılan bu destanın 1947'de M. Kabilov'dan ve 1925 - 1927 S. Saketayev'den derlenmiş varyantları da bulunmaktadır.

Klasik Destan

Manas, yiğitliği, askerliği ve vatanın kutsallığını irdeleyen dünyaca meşhur bir destandır. Bu eserde, destanın baş kahramanı "Manas" şahsında, Kırgız Türkleri'nin bağımsızlıklarını korumak için verdikleri mücadele teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır.

Manas destanı,⁸³ Manasın doğuşuyla başlayıp maceralarıyla devam etmektedir. Manas'ın ölümü ile sona eren birinci daireden sonra, Manas'ın oğlu Semetey'in doğumu, yaptığı işler ve ölümünden oluşan ikinci daire, bundan sonra da Semetey'in oğlu Seytek'in dünyaya gelişini ve babasının öcünü alışı dile getiren üçüncü daire gelmektedir. Bu üç daireden başka Coloy Han ve Er Töştük parçaları da Manas destanı içinde yer almaktadır.

Manas destanından bahseden en eski kaynak, Seyfeddin Ahsikendi'nin XVI. asırda yazdığı Mecmuu't-Tevarih adlı eseridir. Bu mecmuada yazar, Manas'tan XIV. asır

özetidir.

⁸³ Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, Naciye Yıldız, Ankara, 1995, 21.-22. s.

Altınordu hanlarına bağılı beylerden Yakup Bey'in oğlu olarak tarihi-menkıbevi bir şahsiyet halinde bahseder; ancak bu bilgi sonraki tarihi kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır.

Destan hakkında bilgi verip bu destanı ilim dünyasına ilk tanıtan Velihanoğlu Çokan Töre'dir. Manas destanından bahseden iki makalesinin, 1861 yılında "Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları" mecmuasının I. ve II. kitaplarında yer aldığı, tespit ettiği "Köketeı Hanning Erteğüsü"nin Rusça tercümesinin, Velihanoğlu Çokan'ın Mecmua-yı Asarı adıyla çıkarılan kitapta yer aldığı bilinmektedir.

Manas destanı ilk defa bir bütün halinde Radloff tarafından derlenmiştir. 1862-1869 yılları arasında Issık Köl civarında dolaşan Radloff, derlediği malzemeyi 1885 yılında Almanca tercümesi ile birlikte üç bölüm halinde yayımlamıştır. Bu bölümler Manas, Colay Kan ve Er Töştük isimleri altında toplanmıştır. Manas bölümü 12454, Coloy Kan bölümü 5322, Er Töştük bölümü 2146 mısra olmak üzere bu metin 19922 mısradan oluşmaktadır.

Kırgız Halk Şairleri "Akın"lar

Destanları veya irticalen söyledikleri kendi şiirlerini komuz, kıyak gibi müzik aletleriyle birlikte okuyan şairlere Kırgız Türkleri "akın" demektedir. Halkın yaşayış, duyuş ve geleneklerini öğrenerek, onların duygusunu, düşüncesini ve problemlerini türkülerinde dile getirirler. Güçlü hafızaya sahip olmaları, hayatı ince ayrıntılarına kadar bilmeleri ve sezgilerinin kuvvetli olması, akınların ortak özelliğidir.

Akınlar okudukları şiirlerin konusuna göre iki sınıfa ayrılmaktadır. Öğme ve yerme şiirlerini okuyan akınlara "Camakçı"; destanları, nasihat veren şiirleri okuyanlara da "Comokçu" adı verilmektedir.

XII. yüzyılda yaşayan Ketbuka'nın ve XV. yüzyılda yaşayan Asankayğı'nın şiirleri günümüze kadar gelmiştir. Bekmurat, Esenaman, Çöndü, Aytıke, Naken, Sartbay, Kalmırza, Naymanbay, Soltobay, Botobay, Taşmat ve Ceñicok gibi akınlar, akınlık

geleneğinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Ketmen-Töbö ve Talas yaylalarında altmış kadar akının yaşadığı bilinmektedir.

Kalıgul'un (1785-1855) "Akır Zaman", Arstanbek'in (1824-1878) "Tar Zaman", Moldo Kılıç'ın (1866-1917) "Zar Zaman" isimli şiirlerinde dini konuların işlendiği görülmektedir.

Akınların bir çoğunun hayatı yokluk içinde geçmiştir. Köy-köy dolaşarak toydügünlerde "Kurmanbek, Çañış-Bayış, Er Tabıldı, Kococaş, Sarinci-Bököy, Olcobay menen Kişimcan" destanlarını okumuşlardır.

Esenaman (1833-1913), zamanında, destan okumanın öğreticisi olarak görülmüştür. Birçok akın destan okumayı ondan öğrenmiştir. Kalmırza (1866-1910-?-) ve Naymanbay hicvedici şiirler okumuşlardır. Ceñicok (1860-1920) tabiat güzelliklerine okuduğu şiirlerde yer vermiştir. Onun "Akkan Suu" ve "Bizdin Cer" isimli şiirleri halk tarafından beğeniyle karşılanmıştır. Tabiat güzelliklerini şiirlerine konu edinen başka bir akın da "Çöp Cırçı" namı ile meşhur "Kalmambet" (ö.1925)tir. Kalmambet, Güney Kırgızistan'ın güzelliklerini şiirleştirmiştir.

Atışmanın ustası olan Toktogul Satılğanov (1864-1933) aynı zamanda "Cañış-Bayış, Olcabay menen Kişimcan, Kococaş" gibi halk destanlarını da okumuştur. Toktogul'un gençlik yıllarında okuduğu "Alımkan, Ayımcam ve Nasılkan" türküleri popülerliğini henüz yitirmemiştir. Toktogul, 1893 yılında çarlık Rusyası'nı tenkit ettiği gerekçesiyle Sibiry'a sürülür. 1894 yılında Sibiry'dan kaçarak Kırgızistan'a dönen akın bu yıllarda "Koş, Elim", "Koş, Apake", "Azapka Tüştü Ömürüm" ve "Tutkunda Cürgöndö" isimli türkülerini söylemiştir.

Meşhur akınlar Togolok Moldo, Barpı Alikulov, Kalık Akiev, Alımkul Üsönbayev; şairler Eşmambet Bayseitov, Korgol Dosuev; Toktogul'un şakirtleri olup onun yolundan gitmişlerdir.

Kırgız şifahi ve yazılı edebiyatının gelişmesinde Togolok Moldo'nun (Bayımbet Abdırähmanov 1860-1942) önemli bir yeri vardır. Onun kaleminden “Dıykandın Ayalının Koşogu”, Ustanın Ayalının Koşogu”, “Çalge Bergen Kızdın Armanı” şiirleri “Koconun Añgemesi”ve “Selde Orongon Moldo Koy” gibi hiciv şiirleri çıkmıştır. “Karkıra menen Tülkü, Eşek menen Bulbul” şiirleriyle, Togolok Moldo Kırgız edebiyat tarihine ilk defa fabl türünde eser veren kişi olarak geçmiştir.

Barpı Alıkulov (1884-1949), “Zalım Handar Azabı, Teñdik Bir Kün Carık Eter” gibi şiirlerinde sınıf çatışmalarını konu edinmiştir. “Madalı Acığa, Aldamçı Eşen, Toktogul Menen Coguluşu” gibi şiirleri ateistik düşüncenin güçlenmesi yönünde yazılmıştır.

Isak Şaybekov (1880-1958), Togolok Moldo ve Barpı Alıkulov ile aynı zaman ve ortamda yaşamıştır. Onun “Azgan El, Kayran El ve Kaytkan El” şiirleri tarihi olayları konu edinmiştir. Bu şiirlerin kahramanı halktır.

Kalık Akiev (1883-1953) şiirlerini irticalen ve komuzla birlikte söylemiştir. Onun ihtilalden önce okuduğu “Zilzale” destanı meşhurdur. Nasıl I. Şaybekov güney Kırgızları'nın düzensizliğini eserlerinde anlattıysa, K. Akiev de kuzey Kırgızları'nın ağır hayat şartlarını şiirlerinde dile getirmiştir. Akiev'in ağzından “Kurmanbek”, “Kedeykan” gibi destanlar, çeşitli masallar, halk türküleri derlenerek yazıya geçirilmiştir.

Ekim İhtilali'nden sonra, -yazılı edebi ürünlerde de görüldüğü gibi- akınların şiirlerinde, sosyalist düzenin yüceliği anlatılmaya başlanmıştır. Toktogul “Kanday Ayal Tuudu Eken, Lenindey Uuldu” isimli şiiriyle Kırgız edebiyatının ilk tasvir türünde şiirini yazmıştır. “Çaşasın Keñeş Ökmöt, Zamana, Erkindik Tañı Atkanda” şiirlerinde Sovyet hayatı anlatılmıştır. Togolok Moldo ihtilalden sonra “Özgörüş, Erkindik, Kedeylerge Nasıyat” destanlarını yazmıştır. “Sırım, Konstitutsiya ve Baktılıuumun” isimli şiirlerinde sosyalist düzenin güzelliği övülmektedir. B. Alıkulov'un “Partiyaga, Bizdin Tuu”, K. Akiev'in “Nur Zaman, Lenin Cönüdü”, A. Cutakeev'in “Kommunisttik Partiya, Keñeş

Ökmötü” gibi şiirleri de yine komünist düzeni övmektedir. Kollektifleştirme yıllarında, akınlar, kolhozun faydalarını ve çiftçilerin çalışkanlığı şiirlerle övmüştür.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, akınlar, vatani koruma, yiğitlik ve kızıl orduya yardım konularını şiirlerinde işlemişlerdir.

Savaştan sonraki yıllarda, O. Bölöbalaev’in “Aşımcan”, A. Üsönbayev’in “Komuz”, K. Akıev’in “İrlar”, B. Alıkulov’un “Tilek” isimli şiirleri ve destanları ile irticalen söyleyen akınların şiirleri basılmıştır.

Günümüz şifahi edebiyatın akınları, gelenekleri koruyarak yeni konularda şiirler okumaya devam etmektedirler. I. Boronçiev, T. Şabdanbayev, , Ş. Toktobayev, A. Berdibayev, E. Tursunaliev, T. Tınıbekov, A. Çorobayev, T. Abdiev, Z. Üsönbayev’in eserlerinde Sovyet hayatı övülmektedir.

Yazılı Edebiyat:

1920'li Yılların Edebiyatı⁸⁴

Şiir: Sovyet Kırgız edebiyatının ilk şairlerinden olan Toktogul Satılğanov ve Togolok Moldo şiirlerinde Ekim ihtilalini bir zafer olarak ele alırlar. Toktogul yazı yazmasını bilmemesine rağmen XIX. yüzyılın son çeyreğinde sevilen bir Kırgız şairi olarak ün yapar. Çarlık döneminde Sibirya'ya sürülen Toktogul uzun süre çalışma kamplarında kalmak zorunda kalmıştır. Fakir bir ailenin çocuğu olan Togolok Moldo, çok sıkıntılı bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Bu sebeplerden her iki şair de Ekim ihtilalinin olmasını sevinçle karşılar. 1918-20 yıllarına ait olan "Çaşasın Keñeş Ökmöt" ve "Kanday Ayal Tuudu Eken, Lenindey Uuldu!" şiirleriyle Toktogul, sade kendi şiiri için değil, bütün Sovyet Kırgız nazmı için yeni bir sayfa açar. Toktogul, Lenin idealine inan Kırgız şairleri arasında ilk sırada yer alır. Şiirleri 1965 yılında Bişkek'te yayımlanmıştır.

Togolok Moldo'nun "Nasiyat" destanı, 1925 yılında, Arap harfleriyle Moskova'da basılmıştır.

1924 yılının Kasım ayına kadar Kırgız yazarların eserleri Kazakça olarak, Kazakistan'da çıkan yayın organlarında yayımlanır. Kasım Tımıstanov'un "Tan" (1920) ve K. Bayalinov'un "Maksatıma Cettimbi" (1923) ile "Biz Kim Elek, Kim Bolduk?" (1924) bu şiirlerden bazısıdır.

Kırgız Türkçesi ile yayımlanan ilk gazete olan "Erkin Too", 7 Kasım 1924'te Arap harfleriyle yayın hayatına başlamıştır. Aynı zamanda bu gazete Kırgız Türkçesi'nin yazı dili olarak kullanıldığı ilk yayındır. Bu dönemin kalemleri arasında "A. Tokombayev, K. Bayalinov, M. Elebayev, M. Tokobayev, C. Bökönbayev, K. Malikov" isimleri anılabilir.

⁸⁴ XX. Yüsyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı, Emine Gürsoy Naskali, Türk Dili Dergisi, 505. ve 506. sayılar, TDK, 1994, -özetlenmiştir-

1929 yılında yayımlanmaya başlayan “Ayaldar Aynegi” isimli dergide, Kırgız kadınlarının ihtilal önce ve ihtilal sonrası hayat şartlarını karşılaştıran yazılara yer verilir.

Yeni dönemin nazmı, halk şiirinin kalıplarını ve tarzını benimser; atışma şeklinde şiirler yazılır, vecizelerden istifade edilir.

Nesir: Kırgız Türkçesi'nin nesiri Kasımalı Bayalınov'un “Acar” (1927) isimli uzun hikayesi ile başlar. Bu eserde, yazar, 1916 yılında Kırgızistan'dan Çin'e kaçmak zorunda kalan Kırgızlar'ın başından geçen olayları anlatmaktadır. “Acar” isimli hikaye Kırgız Türkçesi'nden yabancı dillere çevrilen ilk eserlendendir.

20'li yıllarda Kazakistan'da yayımlanan “Caş Kayrat” dergilerinde K. Tınıstanov'un “Köl Ceeginde Mariye Menen” (1924) ve Sıdık Karaçev'in “Erksiz Kündördö” ile “Erik Tañı”(1928-29) isimli hikayeleri yayımlanmıştır.

Tiyatro: Kırgız Türkçesi'yle yazılan ilk tiyatro eseri, Moldogazı Tokobayev'in “Kaygıluu Kakey” isimli piyesidir. M. Elebayev, C. Bökönbayev, K. Malikov'la birlikte, yazarlık hayatına başlayan Kasımalı Cantöşev, Bişkek'te yayımlanan “Balapan” duvar gazetesinde eserlerini yayımlamıştır. 20'li yıllarda yazılan tiyatro eserlerinin esas konusu “Sovyet idaresini güzelliklerini anlatmak” olmuştur.

Rus tiyatro kültürü ile Kırgız halk edebiyatı sıkıca kaynaşarak Kırgız tiyatro sanatını şekillendirir.

Bu dönemde Sovyet idealine hizmet eden şair ve yazarların yanı sıra Kasım Tınıstanov gibi milliyetçi yazarlar da bulunmaktadır. Tınıstanov, Kırgızlar ile Kazaklar'ın aynı millete mensup iki boy olduğunu ifade ederek, “Alaş Orda”cılarla birlikte hareket etmiştir. “Kalemge”, “Kuburuma”, “Ala-Toogo” ve “Alaşka” şiirleri ile “Cañıl Mirza” isimli destanı Tınıstanov'un hayat felsefesini en güzel şekilde yansıtmaktadır. Tınıstanov aynı zamanda ilim adamı ve Kırgız Türkçesi araştırmalarının temelini atan kişidir.

Yirmili yıllarda verilen eserlerde işlenen konu “komünist partiyi ve üyelerini övmek” şeklinde özetlenebilir. Özellikle, V. İ. Lenin hakkında övücü birçok eser verilmiştir. 18 Mayıs 1925’te Respublika Komünist Partisi Bolşevik Merkez Komitesi, partinin edebiyat siyasetini belirler, böylece tasvip edilecek ve edilmeyecek edebiyatın hudutları çizilmiş olur. Milliyetçi görüşlere yer veren edebiyatı tasviye etmek ve merkezin görüşlerini kurumlaştırmak üzere, 1927 yılında, Kırgız Özerk Cumhuriyeti’nde Kırgızistan işçi yazarlar birliğinin oluşturulmasına karar verilir. Bişkek’te “gerici eğilime” karşı koymak üzere “Kızıl Uçkun” edebi derneği kurulur.

1930’lu Yılların Edebiyatı

Otuzlu yıllara gelindiğinde Kırgızistan’da yirmi üç edebi dernek faaliyet göstermektedir. Kırgız yazarlar “Kızıl Uçkun” derneğine, Rus yazarlar Kırgızistan İşçi Yazarları Birliği’ne bağlıdır. Dungan ve Özbek yazarların kendi dernekleri vardır. 1930 yılında Kırgızistan İşçi Yazarları Birliği, Rus İşçi Yazarlar Birliği’ne bağlanır. Rusya Komünistler Birliği Partisi’nin 23 Nisan 1932’de aldığı edebi faaliyetlerin yeniden koordinasyonuyla ilgili karar gereğince Haziran 1932’de Kırgızistan İşçi Yazarları Birliği’nin yeniden düzenlenmesine karar verilir ve otuz altı yazarın iştirakıyla Kırgızistan Sovyet Yazarlar Birliği’ni teşkil komitesi oluşur.

22 Nisan 1934’te Kırgızistan yazarlar birliğinin birinci kongresi yapılır. Birliğin başkanı A. Tokombayev, Kırgız edebiyatının gelişmesi hakkında bir rapor sunar. Kongrede edebiyat seviyesinin yükselmesi için ne gibi uluslararası teşkilatlanma gerektiği konusu ve Dufngan, Özbek, Rus şubelerinin çalışma programları görüşülür. Ağustos 1934’te Moskova’da toplanan Sovyet Yazarlar Birliği’nin ilk kongresinden sonra Kırgızistan’ın oblastlarında yazarlar birliğine bağlı yirmi bir dernek kurulur. Kırgızistan komünist partisi ve hükümeti yazarların ideolojik eğitimi için gereken çalışmaları yapar.

Şiir: Bu dönemde, C. Bökönbayev “El Taalayı”, “Ölbös Lenin” gibi şiirlerinde Ekim ihtilalini ve komünist partisini işler. Bazı şiirlerinde Sovyet insanın emeğini öğer. “Kırgızdın Ala Toosu, Cay Keçi, Caydın Bir Künü” şairin tabiat konulu lirik

şairlerindedir. Bökönbayev, şiirlerindeki akıcı anlatım, heyecan ve berrak ifade ile diğerlerinden ayrılır.

K. Malikov, “Altın Too ve Cañı Ayıldın Erkesi” şiirleriyle Kırgızistan’da sosyalizmin nasıl kurulduğunu anlatır. “Capar menen Şaripa” şiirinde ise aile düzeyinde eski düşünce tarzının terk edilmesi gerektiğini mizahi bir tarzla anlatır. “Çındıkka, Men Kandaymın?, Kanday Süygöm?, Atası Menen Balası” şiirleri de yine hicvi ve mizahi tarzdadır.

Yirmili yıllarda öğrenilip benimsenen Rus edebiyatının gelenekleri, otuzlu yıllarda çıkan eserlerde etkisini bariz bir şekilde gösterir.

A.S. Puşkin’in şiirlerindeki lirizm, lakonizm ve sadelik A. Tokombayev’in sanatını etkiler. Hem Puşkin’in hem de A. Mayakovski’nin şiirlerindeki ahenk Kırgız şiirine yansır. A. Tokombayev’in “Ataka ve Emgek Gülü” şiir derlemeleri 1932’de, “İrgelgen Irlar cana Poemadan Üzündü ve Tutkun Marat” şiirleri 1934’te yayımlanır. “Kanduu Cıldar” isimli, şiir şeklindeki tarihi romanının birinci bölümü 1937’de tamamlanır.

C. Turusbekov’un “Ötkön Kündör” şiirinde feodal hayat konu edilir. “Enem” şiirinde şair, göçerlerin sosyalist kültüre intibakını anlatır. “İnime Kat” şiirinde Kırgız köylüsünün ekonomik ve kültürel hayatındaki köklü değişimler anlatılır. “Biz” isimli şiir, maden işçilerine, köylülere ve pamuk işçilerine bir ithaftır. “Cañı Sayma”, “Uk, Cer Cüzü” ve “Tilek” isimli şiirlerde şair şifahi nazmın özelliklerinden istifade etmiş ve Kırgız nazmını şifahi sanatın ahengiyle zenginleştirmiştir. 1932’de “Cusuptun Irları” başlıklı ilk derlemesi, 1933’te “Şayır Caştar”, 1935’te “Tandalmaluu Irlar”, 1939’da “Meken” isimli derlemeleri yayımlanır.

Daha 1931 yılında Temirkul Ümötaliyev şair olarak kendinden söz ettirir. 1935-36 yıllarında ilk şiirlerinin toplandığı “Irlar Cıynagı ve Temirkuldun Irları” yayımlanır. 1938’de “Güldör Ölkösü” derlemesi basılır. T. Ümötaliyev, şiirlerinde eski düşünce

tarzından kopmayı başarmış yeni insan tipini ele alır. “Aysuluu” (1941) şiirinin Kırgız nazmında belli bir yeri vardır.

Otuzlu yılların nazmı, okuyucunun dikkatini emekçi adı verilen insanların düşüncelerindeki değişimlere, onların ruh dünyalarına çevirir. M. Elebayev, A. Tokombayev, T. Ümökaliyev, C. Turusbekov’un eserlerindeki ideal kişiler kendilerinden önce toplumun çıkarlarını öne koyan insanlardır. M. Elebayev’in “Kırgızistan, Isık-Köl, Ot Araba” şiirleri geri kalmış ülkenin sosyal ve ekonomik alanda ilerlemesini tasvir eder. 1931’de M. Elebayev’in ilk şiir derlemesi çıkar, bunu 1933 ve 1938’de “Maydan ve Irlardın Toluk Cıynagı” izler. Buradaki şiirlerin temel konusu Kırgızlar’ın ihtilal öncesindeki ağır hayat şartlarıdır.

A. Osmonov’un ilk şiir derlemesi “Tañdagı Irlar” 1935’te çıkar. Şair, şiirlerinde Kırgızistan’ın tabiatını anlattığı gibi sosyalizmi anlayabilen sade insanları över. Yine bu yıllarda Midin Alıbayev’in “Baktıluu Caştık” (1937) ve “Irlar Cıynagı” (1938) şiir derlemeleri basılır.

Sovyetler Birliği’nin siyasi hedefi gereği, edebi ürünlerde “halkların dostluğu”, “aynı hedefi paylaşan insanların birbirlerine yardımcı olacağı” konuları işlenir.

Nesir: Kırgız edebiyatında nesir şeklinin güçlü bir geçmişi olmadığından, nesrin olgunlaşması zaman gerektirmiştir. K. Bayalınov’un “Acar” isimli hikayesi psikolojik derinlikli ilk önemli çalışma olmakla beraber bu dönemde bu çapta başka bir esere rastlanmaz. Nesir yazarlarından M. Abdukarimov, K. Cantöşev, T. Sıdıkbekov, S. Sasıkbayev’in ilk eserleri fıkra ve kısa hikaye türünde olup, halk diline yakın bir üsluptadır. Otobiyografi dalında verilen eserler nesrin gelişmesinde rol oynar. M. Elebayev, 1936’da yayımlanan “Uzak Col” isimli otobiyografik eseriyle ilk realist romanı yazmış olur. M. Elebayev’in Gorki’den etkilendiği açıkça bellidir. Bu yıllarda, M. Malikov’un “Azamattar” (1938), K. Cartöşev’in “Eki Caş” (1938), C. Aşubayev’in “Tereñ Keçüü” (1940), , A. Tokombayev’in “Caralangan Cürök” (1940) ve “Küünün Sırı” (1940) hikayeleri ve K. Cantöşev’in “Kambek” (1. k. 1939), T. Sıdıkbekov’un

“Keñ-Suu ve Temir” romanları iz bırakır. Halkın inanç ve adetlerine meydan okuyan eserler sempati toplamaz.

K. Cantöşev’in “Eki Caş” hikayesi kollektifleşmeyi konu eder, eğlendirici bir tarzda yazılmış olmasıyla ilgi toplar. “Kanıbek” romanında yazar, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarındaki dönemde Kırgızlar’ın hayatını anlatır. T. Sıdıkbekov’un “Küröş” (1933) antolojisinde yer alan ilk eserleri propaganda mahiyetindedir. “Baatırlar” (1936), Akın-Bulbul” (1938) şiir denemelerinde çeşitli konulara değinir. 1934 yılında T. Sıdıkbekov, Kırgız köylerinde sosyalizm yayılışını ve “sınıf çatışmasını” anlatan “Keñ-Suu” romanını bitirir. Bu romanın 1937’de birinci, 1938’de ikinci bölümü yayımlanır.

A. Tokombayev, “Caralanga Cürök” hikayesinde romantik bir karakter yaratır ve Kırgız aydınının yeni hüviyetinin şekillenişini gösterir.

Tiyatro: Otuzlu yıllarda Kırgız tiyatrosunun konuları çeşitlenir. C. Bökönbayev, C. Turusbekov, K. Eşmambetov, K. Mlikov, R. Şükürbayev tiyatro eseri veren ediplerdendir. 1937’de K. Eşmambetov “Sarinci-Bököy” destanından hareketle “Sarinci” müzikalini yazar. Eserde ahlaki meselelerin yanı sıra sosyal konular da işlenir. C. Bökönbayev, K. Malikov ve C. Turusbekov “Manas” destanının zengin motiflerinden konular seçerek milli operanın ilk eseri olan “Ayçürök” operasının librettosunu (sözlerini) yazarlar(1939). Librettoda Semetey ile Ayçürök istilacılara karşı koyarlar, Kırgızlar’ın kahramanlığı sergilenir.

C. Turusbekov “Acal Orunda” (1935) isimli tiyatro eserinde 1916 yılının olaylarını ele alır. K. Malikov’un “Külüypa” (1938) piyesi edebiyatçılara göre üstünkörü kaleme alınmıştır. C. Bökönbayev’in “Altın Kız” (1939) piyesinde kolhozun kuruluşu, Kırgız-Rus halklarının dostluğu, fakirlerin güçlenişi, fikir düzeyinin yükselişi anlatılır.

Genç tiyatro yazarı Raykan Şükürbekov, N. V. Gogol’un “Tekşerüüçü” piyesinin etkisiyle “Capalak Catpasov” (1935) komedisini yazar. “Akademiya Keçeleri” (1933) piyesinde K. Tıstanov Kırgızlar’ın geçmişi yüceltir. Piyeste Manas

döneminden 1920'lere kadarki Kırgızlar anlatılır. “Akademiya Keçeleri” ideolojik yönden zararlı bulunur ve 29 Mart 1933'te Kırgızistan Komünist Partisi'nin vilayet komitesi eseri yasaklar.

1939 yazında Moskova'da tertiplenen sanat toplantısında SSCB'nin Yüksek Sovyet Bakanlığı, Sovyet edebiyatını geliştiren edebiyatçılara nişan verir; şairlerden C. Turusbekov, A. Osmonov, halk şairlerinden A. Üsönbayev, K. Akiev gibi Kırgız şairler de nişan alanların arasındadır.

İkinci Dünya Savaşı Yılları

İkinci dünya savaşı yıllarında Kırgız edebiyatında işlenen konularda ve edebi üslupta değişiklikler olur. Yazarlar halkı savaşa, vatani savunmaya çağırırlar. Bu vatan Sovyet topraklarının bütünüdür. T. Ümötaliev, R. Şükürbekov, C. Aşubayev, T. Şamşiev, Y. Şivaza, N. Çekmenyev gibi yazarlar cephede savaşırlar. C. Turusbekov, M. Elebayev ve K. Esenkocaev cephede hayatlarını kaybeder. Ş. Şimeev, K. Akaev, N. Baytemirov, N. Cetikaşkaeva, N. Udalov, S. Fiksin gibi yeni isimler ortaya çıkar.

Şiir: C. Bökönbayev, savaşa katılır ve vatanseverlik konusunun işlendiği “Acal Menen Ar-Namus ve Çepten Erdin Küçü Bek” gibi şiirleri yazar. “Cürögüm Menin Kızıl Tuu” şiiri şairin savaş yıllarında verdiği diğer eserlerde olduğu gibi geleceğe ümitle bakar.

Mektup tarzında şiirler savaş yıllarında revaç kazanır. A. Tokombayev, cephede çarpışanlar için halk şiirlerinden oluşan “Cürök Küülörü” isimli antoloji çıkarır. A. Tokombayev 1945'te Kırgız SSC şairi seçilir.

C. Turusbekov vatanseverlik konusunda birkaç seçkin şiir yazar. “Kayda Kaçat” şiirinde Sovyet insanının zafere olan inancı, “Karakçının Tragediyası” (1941) şiirinde ise düşmanların taşlı bir dağ yamacındaki vahşeti anlatılır.

K. Malikov'un "Kanga Kan" (1941) şiirinde düşmanın hunharlığı, "Rossiya ve Kremlin" şiirlerinde de Sovyetteki birlik havası konu edilir. T. Ümötaliev, Sovyet insanının dayanıklılığını, mertliğini ve geleceğe ümitle baktığını "Kün Tutulbayt Ay Batılbayt, Akırkı Ok, Cer Küyüp Catat" gibi şiirlerinde anlatır. T. Ümötaliev'in savaş yıllarındaki şiirleri "Ceñiş Irları" (1943) ve "Ceñiş" (1946) isimli antolajilerde yayımlanmıştır.

Kırgız Sovyet vatandaşı olan Rus generali Panfilov ile ona bağlı Kırgız ve Kazaklar'dan oluşan ordu birliği 1941'de Moskova'nın savunması sırasında ölürlür. Sovyet tarihinde Panfilofçular diye anılan bu askerlerin unutulmaz yiğitliğinin anısına birçok şiir yazılır.

Orta Asya cumhuriyetlerinde birçok aile savaş sebebiyle yerinden yurdundan olur, ortada yetim çocuklar kalır. Bu konu, Alıkul Osmonov'un "Rakıya" şiiri, K. Bayalinov'un "Al Emi Cetim Emes" hikayesi gibi eserlerde işlenir. 1944'te Smar Şimeev'in İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı şiirleri "Parıcdın Kaarı" isimli şiir kitabında yayımlanır.

Nesir: Savaş yıllarında Kırgız yazarlar, vatanın müdafası konusuna eğilirler. T. Sıdıkbekov "Tarbiya, Eköo, Zambirekçiler", K. Bayalinov "Köl Boyunda", A. Tokombayev "Aşırbay, Uluu Agabız Orus Eli" hikayelerini yazarlar. K. Cantöşev'in "Çolpanbay" (1943) denemesi ile C. Bökönbayev'in "Düyşönkul" (1943) denemesi savaşta ölen Sovyetler Birliği kahramanlarından Ç. Tülöberdiev ile D. Şopokov'un anısına kaleme alınmıştır. Bu eserlerde tasvir edilen kahraman tipi Kırgız destanlarındaki kahraman tipine benzer.

Tiyatro: Savaş yıllarının en seçkin tiyatro eserleri olan K. Cantöşev'in "Kurmanbek" piyesi ile K. Malikov'un "Cañıl" piyesi Kırgızlar'ın geçmişteki kahramanlarından Kurmanbek ile Cañıl Mirza'nın yiğitliklerinden bahseder. A. Osmonov'un nazım ile "Çolponbay ve Ekinçi Brigada" piyesleri vardır.

1945-55 Yıllarındaki Edebiyat

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda "Kırgızstan Akındarı" (1946) isimli şiir antolojisi ve A. Tokombayev'in "Tañkı Coluşuu" (1946), T. Ümitaliev'in "Kırgız Cürögü" (1947), N. Baytemirov'un "Bir Sovhozdo -Saltanat-" (1951), K. Bayalinov'un "Bakit" (1949), K. Cantöşev'in "El Irçısı" (1952) isimli kitapları "Sovyetkiy Pisatel" matbaasında basılır. Kırgızistan Komünist Partisi'nin 5. dönem (1949) ve 6. dönem (1952) kararlarında Kırgız edebiyatının eski durumuna ve üstlendiği görevlere dikkat çekilir. Kırgız Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'nin 1952 yılında yaptığı toplantıda, A. Tokombayev'in "Kanduu Cıdar"ı ve K. Malikov'un "Balbay" adlı eseri, milliyetçi duygulara yer verdiği gerekçesiyle tenkit edilir. Bunun üzerine A. Tokombayev, eserini yeniden düzenleyerek 1962'de "Tañ Aldında" adıyla yayımlar.

Şiir: Savaştan sonraki yıllarda, S Abdikerimov, E. Uzakbayev, S. Eraliyev, N. Cetikaşkaev, S. Cusuev gibi şairlerin şiirleri de gazete ve dergilerde yayımlanmaya başlanır. Bu şairlerin ilk şiirleri "Caş Akındar" antolojisinde yayımlanır.

Kırklı ve ellili yılların Kırgız şairleri konusu savaş olan şiirler yazmaya devam ederler; bu şiirlerde kahramanlık ve fedakarlık motifleri hakimdir. A. Osmonov'un "Ceñişbek, Üç Ayak" isimli şiirlerinde savaşın sonunda insanların durumu anlatılmakta, "Menin Üyüm" isimli şiirinde ise köy hayatı ayrıntılarıyla tasvir edilmektedir. A. Osmonov, ana yurt, halkların dostluğu, Kırgızistan'ın tabiatı ve sevgi hakkında da birçok şiir yazmıştır.

A. Tokombayev, Nazım Hikmet ve Paul Robson gibi şairlere ithafen yazdığı şiirlerde özgürlük ve saadet için bıkmadan mücadele etmek gerektiğini savunur. A. Tokombayev'in "Kazak Eline", K. Malikov'un "Gül Sungan Tacik Kızına" ve T. Ümotaliev'in "Dostluk isimli şiirlerinde Orta Asya ülkeleri arasındaki dostluğun geçmişi hatırlatılır. A. Tokombayev'in "Menin Respublikam", K. Malikov'un "Arstanbap" ve T. Ümotaliev'in "Kırgızstan" isimli şiirlerde memleketin güzelliği, ihtişamı konu olarak işlenir. A. Tıkımbayev'in "Isık-Köl" isimli şiiri halk şiiri tarzında yazılmıştır.

T. Ümötaliyev'in "Cırgal Turmuş Irları" (1950) şiir kitabının birinci bölümü "emek" şiirlerine ayrılmıştır. "Ürönçünün İri, Uyku, Ubakit Kımbat, Caz" şiirleri öğüt vermek amacıyla yazılmıştır. A. Tokombayev'in "Güldögön Turmuş" (1950) ve "Şanduu Kün" (1951) adlı şiir kitapları basılır. K. Malikov'un savaş sonrası yazdığı şiirlerin birçoğu irticalen söylenmiş şiirlere benzer. "Bizdin Cer" (1950) ve "Irlar" (1953) adlı şiir kitaplarında K. Malikov, Kırgızistan'ın güzelliğini ve zenginliğini anlatır. "At Koyuu" (1954) şiiri savaş aleyhinde yazılmış şiirlerdendir. A. Tokombayev'in 1949 yılında "Tartuu" isimli şiir kitabı yayımlanır.

Nesir: Kırgız edebiyatında savaşı konu eden roman ve hikaye savaş sonrası gelişir. K. Bayalinov, "Bakit" (1947) romanında kolhozda çalışanları, partinin teşkilatlanmasını, dostluk ve sevgiyi konu eder. Savaştan sonraki yılların eserlerinde "komünist insan tipi" işlenmiştir. T. Sıdıkbekov'un "Bizdin Zamandın Kişileri" (1948) isimli romanında, kahraman "Çarg" ideal komünist olarak lanse edilir. Kırgız halk edebiyatı geleneği ile Rus edebiyatı geleneğinin yaratıcılıkta birleşmesi başarılı roman için şart görülür. "Bizdin Zamandın Kişileri" romanı 1949 yılında SSCB Stalin devlet ödülüne layık görülür.

T. Sıdıkbekov'un savaş yıllarında yazmış olduğu hikayeleri ve denemeleri "Abısındar" adı altında 1949'da yayımlanır. Yazar, "Paydaga Çeçilgen Çatak, Tarbiya, Kanal Boyunda" isimli hikayelerinde cephe gerisindeki ve cephedeki insanların kahramanlığı anlatılır. "Saginbadımbı" çocukları babalarından ayıran savaşın aleyhinde yazılmış bir hikayedir. K. Cantöşev "Calınduu Caştar" (1951) ve K. Bayalinov "Köl Boyunda I-II" (1952) romanlarında bozkır hayatını anlatırlar.

Ekim İhtilalinin otuzuncu yıl dönümünde (1947), Kırgız yazarlarının denemeleri ve hikayeleri Y. Şivaza tarafından neşre hazırlanan "Emgek Azamattarı" isimli antolojide basılır. Bu antolojide, A. Toktomuşev'in "Uzun Kıştak", K. Malikov'un "Saykal Apa", T. Ümötaliyev'in "Ubada", T. Abdumomunov'un "Dostor", N. Baytemirov'un "Talang", A. Ubukeev'in "Koyçumandın Añgemesi", N. Udalov'un "Çaban", A. Tokombayev'in "Mezgil Uçat" isimli hikayeleri yer almıştır. Tokombayev'in hikayesi antolojideki en uzun

hikayedir. Hikayenin baş kahramanı “Çapar”ın karakterinin oluşumunda savaşın büyük etkisi olmuş, savaş onun düşüncelerini ve dünyayı kavrayışını derinleştirmiştir. Hikayedeki “Çapar”, gerçek hayatta ünlü Kırgız ressamı Gapar Aytiev’dir.

Tiyatro: 1947 yılında Toktobolot Abdumomunov’un “Kumduu Çap” piyesi basılır. Piyeste olaylar, petrol arayan jeologların arasında geçer. Piyenin konusu, asıl kahraman olan Rısulbek’e taban tabana zıt olan Satıbaldiev’in çatışması etrafında gelişir. “Zamandaştar” (1948) piyesinde iki fabrika arasındaki yarış, eski ve yeni değerlerin arasındaki mücadele ve işçiler piyesin konusunu teşkil eder. 1950’de T. Abdumomunov, A. Korneyçuk’un “Platon Kreçet” isimli eserinden etkilenerek “Kurman” isimli piyesini yazar. A. Kuttubayev ve K. Malikov’un “Biz Bayağı Emespiz” (1950) piyesinde namuslu işçiler ile hayata ayak uyduramayanlar arasındaki çatışma anlatılır. K. Cantöşev’in “Bir Üydö” (1951) ve K. Bektenov’un “Aykın Col” piyeslerinde de bu şekildeki çatışmalar işlenmiştir.

1955-1988 Yıllarının Edebiyatı

1953’te “Leninçil Caş” gazetesinin sütunlarında A. Tokomboev, T. Ümötaliev gibi şairler, Ö. Cakişev, A. Saliev gibi tenkitçiler sanat ve edebiyat üzerine düşüncelerini yazarlar. Gelenekçilik ve yenilikçilik bahsi tartışılır. Edebi eserlerdeki kahramanların karakterinin nasıl olması gerektiği hakkında fikirler ileri sürülür. İleri sürülen görüşler, Kırgızistan yazarlarının ikinci kongresinde (1954) basılır. N. Baytemirov’un “Azamat” hikayesi, K. Malikov’un “Dostuk cana Mahabbet” şiiri, A. Kuttubayev’in “Biz Bayağı Emespiz” piyesi çala kalem yazıldığı için eleştirilir. Kongreden sonra yazarlar tasvir ettikleri kahramanların iç dünyasına eğilirler.

1939’daki ilk kongreden sonra Kırgız sanat ve edebiyatının ikinci on günlük kongresi, 1958’de Moskova’da yapılır. T. Sıdıkbekov’un “Too Arasında” romanından, S. Yeraliev’in “Ak Möör” şiirinden, T. Abdumomunov’un “Tar Kapçığay ve Aşırbay” piyeslerinden söz edilir. Şubat 1959’da Kırgızistan yazarlarının üçüncü kongresi yapılır. Şiirde lirizm, nesirde ise söz kalabalığından ziyade hayatın gerçeklerine eğilmenin gerekliliği vurgulanır.

1966'da Kırgızistan yazarlarının dördüncü kongresi yapılır. Nesir türünün canlandırılması konusu görüşülür. Kırgız edebiyatı ile SSC halklarının edebiyatlarının yakınlığı ve ortak yönleri ifade edilir.

Şiir: Altmışlı ve yetmişli yıllarda Kırgız şiirindeki hakim konu Lenin temasıdır. R. Şükrübayev'in "Lenin Cönündö", A. Tokombayev'in "Lenin Tirüü", S. Yeraliev'in "Lenin", A. Toktomuşev'in "Lenin Cüröktö", M. Tursunaliyev'in "Lenin cana Tinçtik" şiirleri Lenin'e özlemi konu işlemiştir. Lenin teması halkların dostluğu temasıyla kaynaşır.

A. Tokombayev'in "Komuz Küüsü", T. Ümötaliyev'in "Koyçu Cönündö Söz", A. Toktomuşev'in "Süyüü cana Korkünç", R. Şükürbekov'un "Rahmat Koyçu Çabanga" şiirleri Komünist partisinin istekleri doğrultusunda yazılmıştır.

A. Tokombayev, "Kanduu Cıldar" isimli eserini yeniden gözden geçirir ve 1962 yılında "Tañ Aldında" adıyla tekrar yayımlanır. Eser 1967'de Toktogul ödülünü kazanır. Eserin baş kahramanı Alımkul, Sibiry'a sürgün edilir. Sürgünden döndüğünde milliyetçi harekete öncülük eder. Harekete katılanlar yenilir ve Çin'e kaçarlar. Rusya'da çarlığın yıkılmasıyla vatanlarına geri dönerler.

Kırgız kadınının geçmişteki ve bugünkü hayatını tasvir eden B. Sarnogoev'in "Caşasın Ayaldar" derlemesi, T. Ümötaliyev'in "Kunduzkan", S. Yeraliev'in "Kök Suluu ve Ak Möör", S. Cusuev'in "Çarkın" ve S. Urmambetov'un "Mahabbat" isimli eserlerinde "kadın" tema olarak işlenmiştir.

S. Yeraliev'in, A. Osmonov'dan etkilendiği yazdığı şiirlerde açıkça görülmektedir. "Cıldızdarga Sayakat" (1966) şiiriyle, S. Yeraliev, Kırgız şiirine yeni ve serbest bir şekil getirmiştir. R. Riskul, O. Sultanov, M. Abilkasımova gibi şairler şekil konusunda S. Yeraliev'in yolundan giderler.

Ramis Riskulov'un ilk derlemesi "Caz" 1959'da yayımlanır. 1961'de Moskova'da "Cıldızduu Caştık" derlemesi basılır. 1952'te yayımlanan "Kızdar" şiiri şekil konusunda bir tartışma başlatır.

Abdurasul Toktomuşev, Kırgızlar'ın ihtilal öncesi ve sonrası hayatlarını "Altın Toosu" (1. kitap 1962, 2. kitap 1968) romanında ele alır. Bu eser 1974'te Kırgız SSC Toktogul ödülünü alır.

Baydılda Sarnogoev'in "Şumkar ve Dostoruma" adlı şiir kitapları 1952'de basılır. "Bayas" (1956), "Ak Kalpak" (1961), "Toolor cana Tooluktar" (1966), "Süylöşüü" (1970) derlemeleri de Baydılda Sarnogoev'e aittir. M. Abılkasımova'nın "Estelik Süylöyt" (1961) ve "Sen Bilesiñ Meni Mekenim" (1973) şiirleri edep, ahlak konularını işler. T. Kocomberdiev, S. Abdıkadırova, C. Abdıkalıkov, İ. İsakov, O. Sultanov, T. Bayzakov, A. Kızırov, C. Sıdıkov gibi şairler; emekçiler, parti ve ana vatan konularını işleyen şiirler yazmışlardır.

Yetmişli yıllarda M. Bularkieva'nın "Alıkul", S. Yeraliev'in "Cañıl Mırzanın Kereezi", C. Abdıkalıkov'un "Aşuuda" şiirleri yayımlanır. C. Mamıtov, N. Carınbayev, G. Momunova, K. Cumanazarov, K. Taşbayev, A. Cakşılıkov, S. Akmatbekova, A. Degenbayeva, A. Riskulov bu yılların geç şairleridir. K. Kayimov, M. Borbugulov, S. Bölökbayev, Ubukeyev, C. Alıbayev, M. Tursunaliev gibi şairler satirik şiirler yazar. Muhtar Borbugulov'un eserlerinde hikmetli deyişler dikkat çeker. Yetmişli yılların şiirinde her türlü konun yer aldığı görülmektedir.

A. Tokombayev'e "Sosyalist Emgekçi Batırı" ünvanı verilir. Kırgız SSC El Akımı ünvanı da T. Ümötaliev (1968), K. Malikov (1969), A. Toktomuşev (1972), S. Eraliev (1972), M. Abılkasımova (1980), T. Adışeva (1980), M. Cangaziev (1981) ve C. Cusuev'e (1981) verilir. Ş. Beyşenaliev, T. Abdumomunov, N. Baytemirov, S. Sasıkbayev, Ş. Şimeev, N. Udalov, S. Fiskin, M. Bayciev, K. Kaimov ve O. Orosbayev cumhuriyetin sanata ve medeniyete emek veren işçisi ünvanına layık görülürler.

Nesir: Satkın Sasıkbayev'in eserlerinin temel konusu işçilerdir. "Fabrika Kızı" (1955) romanında işçi ve komünist gençlik birliği konu olarak ele alınır. 1958 yılında "Zavod Baldarı" isimli hikaye antolojisi çıkar. "Künöstüü öröndö" (1960) denemeler antolojisinde makine işçilerinin hayatını, "Tüpkürdögü Nur" (1967) romanında maden işçilerinin hayatını konu alır. Bu yıllarda Kırgız edebiyatında tarihi biyografik roman türü gelişir: N. Baytekirov'un "Cıldızkan" (1958) romanında "Sosyalist Emgekçi Batırı" pamuk işçisi Ölmöskan Atabekova'nın, Sagındık Ömürbayev'in "Telegey" (1965) romanında Telegey Sagımbayeva'nın hayatı anlatılır. Kasımalı Bektenov'un "Taabaldı Pudovkin" (1959) romanı Kırgız devrimcisi Taabaldı Cukaev Pudovkin'in hayatını, Kasım Karimov'un "Atay" (1961) romanı da ünlü Kırgız kopuzcusu Atay Ogombayev'in hayatını anlatır.

Kırgız kadınlarını konu eden romanların başında T. Sıdıkbekov'un "Zayıptar" (1966) eseri gelir. Romanın birinci kitabının kahramanı Batıyna, eski adetlerden kurtulmaya çalışır; bu sırada Ekim İhtilali olur, Batıyna hayatına yeni bir yön vermeye çalışır.

Savaş sonrası edebiyatında, özellikle 1960-70 yıllarında roman ve hikaye yazarları cephede savaşanları, cephe gerisinde çalışanları, zafer yolundaki güçlükleri, esir düşen Sovyet askerlerinin alın yazısını hikaye ederler. Uzakbay Abdukarimov bizzat savaşa katılmıştır. "Maydan" (1961) adlı romanında İkinci Dünyü Savaşı'nın sıkıntılı yıllarını, Sovyet askerinin yiğitliğini ve sadakatini anlatır. K. Bayalınov'un "Boordoştor" (1965) romanında Rus, Çek, Kazak, Kırgız, Dungan ve Özbekler'in kardeşliği ve yeni yaşam mücadelesindeki dayanışmaları konu edilir. Roman Sovyetlerin siyasi birliğini sağlayacak olan düşünce temelini izah eder.

1955'te T. Sıdıkbekov'un "Too Arasında ve Keñ-Suu" romanları yeniden yayımlanır. K. Cantöşev "Kanıbek" romanının dördüncü bölümünü tamamlar. 1965 yılında A. Tokombayev'in sınıf mücadelesini konu edinen "Soldat Elek" isimli hikayesi yayımlanır.

Ö. Danikeyev, K. Cusupov, B. Cakiev gibi genç yazarlar hikayelerini birinci şahıs ağzından anlatır. B. Cakiev'in "Men Baykemden Uluumun" (1969) hikayesinde psikolojik derinlik vardır. K. Kaimov'un "Tala Cıldızı" (1964), K. Caparov'un "Agronom Kızı" (1962), Ş. Beyşenaliev'in "Karlıgaç" (1959) hikayelerinin kahramanları hep gençtir. Ş. Beyşenaliev'in "Kordun Tukumu" (1965) "Sosyalist Emgeççi Batırı" çoban Rakmatalı Sartbayev'in hayatını konu alır.

Kırgız nesrinde A. Saspaev, A. Stamov, K. Akmatov, M. Gaparov, S. Cetimişev, M. Murataliev gibi genç isimler duyulmaya başlanır. Aman Saspaev, "Şireñke, Tatım Tuz ve Şeyşep" hikayeleriyle ismini duyurur ve Kırgız edebiyatındaki yerini belirler. Yazarın "Kayraşa" (1964) adlı hikayesinin kahramanı Zakeş, Ç. Aytmatov'un Camiyla'sı gibi eski düşünceye karşı mücadele eden bir karakterdir.

1965'te Moskova temsilcilerinin de katıldığı genç nesir yazarları seminerinde Ç. Aytmatov'un eserlerinin başarısına değinilerek Kırgız nesrinin iyi yönde geliştiği ifade edilir.

Tölögön Kasımbekov, "Sıngan Kılıç" (1966) isimli tarihi romanında Hokand Hanlığı döneminde Kırgızlar'ın hayatını, Kırgızlar'la Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiyi anlatır. Güney Kırgızistanın tarihini romanlaştıran bu hacimli eser siyasi ve sosyal meseleleri de ele alır. Bu eseriyle yazara "Toktogul" ödülü verilir.

Ç. Aytmatov 1952 yılında yalnız bir çocuğun hayatını anlatan "Gazetçi Dzyuydo" adlı ilk hikayesini yazar. Bundan sonra "Aşım, Tünkü Sugat, Ak Caan, Asma Köpürö" hikayeleri gelir. Bu ilk hikayeler yazarın psikolojik tahlile yatkınlığını gösterir. "Betme-Bet" (1958) hikayesi, Ç. Aytmatov'u hatırı sayılan nesirciler arasına sokar. 1958'de "Camiyla" hikayesi yayımlanır. L. Aragon'un hikayeyi Fransızca'ya çevirmesiyle Ç. Aytmatov uluslararası bir üne sahip olur. 1961'de "Kızıl Cooluk Calcalım, Botogöz Bulak, Birinçi Mugalim ve Camiyla" hikayelerini içine alan "Toolor cana Talaalar Povestteri" külliyatı yayımlanır. 1963'te bu kitaba "Lenin" ödülü verilir. Ç. Aytmatov'un hikayelerindeki kahramanlar soför, öğretmen, kolhozcu gibi kimselerdir. Yazar, bu

karakterlerin ruhi yüceliğini ve maksatlarının ulviliğini tasvir eder. Ç. Aytmatov'un hikayeleri hissidir; kahramanlar hayatın zorluklarını olgunlukla karşılayan pişmiş insanlardır. Her hikaye ile yazarın edebi kişiliği daha da gelişir. Ç. Aytmatov aranan yazarlar arasına girer. "Samançı Colu" hikayesinin kahramanı Tolgonay, hikayenin sonuna kadar toprak ile sohbet eder. Hikaye savaşın verdiği ıstırapı ve insan konusunu işler. 1966 yılında "Gülsarat" hikayesi yayımlanır. Hikayedeki ihtiyar kolhozcu, hayat mektebinden yetişmiştir, kendi geçmişini tenkitçe gözle değerlendirir; hikaye savaş sonrası yılların meselelerine cevap arar. "Gülsarat", 1968'de SSCB devlet ödülünü alır.

1970'te Ç. Aytmatov'un "Ak Keme -Comokton Kiyin-" hikayesi yayımlanır. Hikayenin baş kahramanı sekiz yaşında bir çocuk ile dedesi Momun'dur. Karşılarında bencil ve taş yürekli Orozkul vardır. Çocuğun yüreği kötülüğü ve ihaneti kabul edemez ve suya atlayarak intihar eder. 1975'te yayımlanan "Erte Cazdağı Turnalar" hikayesinde Ç. Aytmatov, İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki Kırgız çocuklarını anlatır. "Deñiz Boyloy Cortkon Ala Döböt" hikayesi 1977'de basılır. Hikayede, balıkçı Evenk Tunguzları'nın hayatı işlenir. Aynı yıl "Ak Keme" filminin senaryosu ile SSCB devlet ödülünü kazanır. 1978'de Ç. Aytmatov "Sosyalist Emgeği Batırı" ünvanına layık görülür. 1980'de İtalya'nın "Etruriya" ödülünü alır. Yine aynı yıl "Kılımdan Da Uzakka Sozulgan Kün" romanı yayımlanır. Romandaki olay bir günde geçer. Romanın kahramanı Edigey, demiryolunda çalışan namuslu bir insandır. Eski dostu Kazgangap'ın ölümü ile Edigey'in düşünceleri geçmişe uzanır. Ç. Aytmatov'un 1986'da, yine çok yankı uyandıran "Plaha" romanı yayımlanır. Roman Rus toplumundaki uyuşturucu problemini ele alır.

1970'li yıllarda Tölögön Kasımbekov'un "Cetilgen Kurak" (1976) ve "Ak Kızmat" (1980), O. Orozbayev'in "Kıl Köpüröö" (1976), K. Kaimov'un "Kış Irgaktarı" (1977), Ş. Beyşenaliev'in "Urpaktar Ünü" (1969) ve "Dañka Caraşa Cük" (1973), S. Ömürbayev'in "Telegey" (1974), ve "Kök Cayık" (1978), C. Mavlyanov'un "Açık Asman" (1968) ve "Turmuş" (1978), Ş. Abdıramanov'un "Gül Azık" ve "Diykandar" (1977), A. Stamov'un "Çüy Dastandarı" (1978), M. Murataliev'in "Cañı Koñuş" (1976), K. Akmatov'un "Mezgil" (1979) isimli eserleri, seksenli yılların başında ise Ş.

Beşenaliev'in "Bolot Kalem-I" (1981), Ö. Danikeyev'in "Köz İrmemdeki Ömür" (1981) gibi eserler basılır.

1968 yılında T. Sıdıkbekov'a, Ç. Aytmatov'e, K. Bayalinov'a ve K. Cantöşev'e Kırgız SSC halk yazarı ünvanı verilir.

Tiyatro: T. Abdumomunov'un "Atabektin Kızı" (1956) piyesi kadın eşitliği konusunu işler. Önceki piyeslerinde göze çarpan kompozisyon eksikliğini, "Abiyir Keçirbeyt" (1963) piyesinde giderdiği görülmektedir. "Süyüü Cana Ümüt" (1965) ve "Abiyir Keçirbeyt" piyesleriyle T. Abdumomunov, Kırgız SSC'nin "Toktogul" ödülünü layık görülür.

Altmışlı ve yetmişli yıllarda Kırgız tiyatro yazarları dostluk, sevgi ve aile konularında eserler verirler. Fakat eserlerde içinde yaşanan cemiyetin ve zamanın izlerini görmek pek mümkün değildir. A. Köbögönov "Almagül" (1962) piyesini yazar. A. Tokombayev'in "Teröö Cürüp Catat" (1962) piyesinde bir cinayetin faili aranır.

Ş. Beşenaliev'in "Too Koynundagi Gül" (1961), K. Malikov'un "Adıldın İşi" (1961) ve K. Cantöşev'in "Bizdin Ene" (1961) piyesleri sahnelenir. C. Bökönbayev'in "Toktogul" (1939) adlı piyesi, Kırgız tiyatrosunda biyografi konulu piyeslerin ilki olma özelliğini taşır. Toktogul hakkında K. Cantöşev "El Irçısı" (1952) piyesini yazar ve 19. yüzyılın sonlarından Ekim İhtilaline kadar olan zamanı ele alır. R. Şükürbekov, "Akındın Ümütü" (1959) adlı piyesinde Toktogul'un Sibiry'a'dan döndükten sonraki hayatını anlatır. Romancı Tölögön Kasımbekov'da ilk tiyatro eseri olan "Alımkan" (1966) piyesinde Toktogul'un hayatını anlatır. K. Malikov'un "Biyik Cerde" (1959) piyesi sivil savaş döneminin olaylarına eğilir. B. Cakiev'in "Atanın Tagdını" (1959) piyesi, A. Osmonov'un "Ceñişbek" adlı manzum eserinden mülhemdir.

Kırgız tiyatrosunun ilk komedilerinden biri olan R. Şükürbekov'un "Capalak Catpasov" piyesi 1958'de yeni şekliyle tekrar yayımlanır. Yine aynı yazarın "Menin Aylım" (1948) -ve bu piyesin Rusça adaptasyonu "Öröndögü Carık" (1958)-

piyeslerinde tersliklerden doğan kusurlar hicvedilir. “Şarapat” (1959) komedisi iki temayı, yazarın kendi mesleğine bakış açısını ve eski düzene karşı mücadele konusunu birleştirir.

Ç. Aytmatov’un “Betme-Bet (1961), “Camiyla” (1965), Birinçi Mugalim” (1965) “Samançının Colu” (1964) hikayeleri sahneye uyarlanır.

Altmışlı yıllardan sonra bir hayli tiyatro eseri verilmiştir: A. Tokombayev “Kündün Çığışı” (1974), T. Abdumomunov “Cıgilgan Oogongo Külöt (1969), Kadırlaştar (1977), Aldar Kösö (1980), Karagul Botom (1981)”, B. Cakiev “Erteñ Cañı Cıl, Coluğuşuu, Küttürgön Caz da Keler”, B. Ömüraliev “Cañırık, Sel, Çolçubektin Köpüröösü”, M. Bayciev “Erööl (1967), Ar Bir Üydö Mayram (1973), Bayırkı Comok (1975), Biz Erkekter (1977)”, C. Sadıkov “Cukeev-Pudovkin (1964), Boz Torgoy (1975), Manastın Uulu Semetey (1982)” M. Toybayev “Cañı Kelin (1967), Ak Col (1978), Caşıl Calbırak, Pişpektin Uulu (1981)”, Ş. Sadibokasov “Ak Boz At (1972), Kerme Too (1982)” N. Baytemirov “Urkuya” (1981), E. Tursunov “Zamandaş” (1975), K. Caparov “Koñşular” (1979), M. Gaparov “Kadır Tün (1977), Künöstüü Aral (1979) ... piyeslerini yazarlar.

M. Bayciev’in “Erööl” ve Ç. Aytmatov’un K. Muhamedcanov ile birlikte yazdığı “Funziyamadağı Kadır Tün” (1973) adlı piyesler dünyanın birçok yerinde sahnelenir.

Kırgız Türkçesi'nin Türk Şiveleri Tasnifindeki Yeri

“Tatar, Kazak, Başkırt, Nogay, Karakalpak, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karayim, Altay ve Batı Sibiryay” Türkleri'nin konuştukları Türkçe ile birlikte “Kıpçak Türkçesi”ne dahil edilen Kırgız Türkçesi şive tasniflerinde şu şekil de gösterilmiştir:

Türk dilinin tasnifi meselesi ile ilk uğraşan Kaşgarlı Mahmud'dur. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk isimli eserinde Türkçe'yi doğu ve batı olmak üzere kabaca iki gruba ayırmıştır. Kırgız Türkçesi, bu tasnifte, Peçenek, Kıpçak ve Bulgar lehçeleri ile birlikte batı grubuna⁸⁵ dahil edilmiştir.

Wilhelm Radlof'un tasnifinde esas coğrafi konumdur. Bu esasa göre hazırlanan tasnife göre Türk şiveleri ; “I- Doğu Şiveleri, II- Batı Şiveleri, III- Orta Asya Şiveleri, IV- Güney Şiveleri⁸⁶” olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Kırgız Türkçesi bu tasnifte Batı şiveleri grubu içinde gösterilmiştir.

G. J. Ramstet, “I- Cuvaş Dili, II- Yakut Dili, III- Kuzey Grubu, IV- Doğu Grubu, V- Güney Grubu⁸⁷” şeklinde yaptığı tasnifte Kırgız Türkçesi'ni Kuzey Grubu'nun (y-) bölümü içerisinde göstermiştir

“I- R- Grubu (Bulgar), II- D- Grubu (Uygur, Kuzeybatı), III- Tav- Grubu (Kıpçak, Kuzeybatı), IV- Tağlık- Grubu (Çağatay, Güneydoğu), V- Taglı- Grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta), VI- ol- Grubu (Türkmen, Güneybatı)⁸⁸”, şeklinde Türkçe'nin şive tasnifini yapan A. Samayloviç Kırgız Türkçesi'ni Tav- Grubu (Kıpçak, Kuzeybatı)nun bugünkü şiveleri arasında göstermiştir.

⁸⁵ “Türk Şivelerinin Tasnifi” Reşit Rahmeti Arat-Ahmet Temir, Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara-1992, 224. s.

⁸⁶ a.g.e., 230 s.

⁸⁷ a.g.e., 231. s.

⁸⁸ a.g.e., 232 s.

Türkçe'yi; "I- Uz (Oğuz), II- Kıpçak Dilleri, III- Sibiryâ Dilleri, IV- Türkî Dilleri , V- Çuvaş, VI- Yakut⁸⁹", olmak üzere altı gruba ayıran L. Ligetti Kırgız Türkçesi'ni Kıpçak Dilleri grubu içinde göstermiştir.

N. A. Baskakov, Türkçe'yi; "A- Türk Dillerinin Garbî Hun Dalı, B- Türk Dillerinin Şarkî Hun Dalı⁹⁰" şeklinde iki ana gruba ayırmıştır. Bu tasnifinde Baskakov, Kırgız Türkçesi'ni Türk Dillerinin Şarkî Hun Ana Grubunun Kırgız-Kıpçak Grubu içinde göstermiştir.

Türk türkologlar arasında, ilmî disiplin ile ilk tasnif denemesini yapan R.R. Arat; Türkçe'yi öncelikle A- Türk Lehçe Grupları, B-Türk Şive Grupları⁹¹ olmak üzere iki ana gruba ayırmıştır. Türk Lehçe Grupları; I) r- grubu (Çuvaş), II) t- grubu (Yakut), şeklinde olduğu gibi Türkçe'nin iki lehçesini kapsamaktadır.

Türk Şive Grupları; "I- d- Grubu (adak) (Sayan), II- z- Grubu (azak) (Abakan), III- Tav- Grubu (ayak, tav) (Kuzey), IV- tağlı- Grubu (ayak, tağlı) (Tom), V- tağlık- Grubu (ayak, tağlık) (Şark), VI- dağlı- Grubu (ayak, dağlı) (Cenup)⁹²" şeklinde ana Türkçe'nin devamı olan Türkçe fonetik özelliklerine göre altı grub altında incelenmiştir. Kırgız Türkçesi bu tasnifte "tav- grubu (ayak, tav) (Kuzey) içinde gösterilmiştir.

Türk boylarının coğrafi konumları esas alınarak, A.Fehmi Karamanlioğlu tarafından yapılan tasnif şu bölümlerden oluşmaktadır; "I- Güney-batı, II- Kuzey-batı, III- Kuzey-doğu, IV- Güney-doğu, V- Merkez veya Orta"⁹³. Kırgız Türkçesi bu tasnif çalışmasında "Merkez veya Orta" bölümünde gösterilmiştir.

⁸⁹ a.g.e., 234 s.

⁹⁰ a.g.e., 235 s.

⁹¹ a.g.e., 245. s.

⁹² a.g.e., 245. s.

⁹³ Türk Dili, A. Fehmi Karamanlioğlu, Dergah Yay., İstanbul, 1986, 32.-33. s.

Alfabe

Çarlık döneminde başarılı olamayan Nikolay İlminski'nin her Türk boyuna farklı alfabe düşüncesi, komünistler tarafından başarıyla uygulanmıştır.

1917 ihtilaline kadar Kırgız Türkleri, diğer Orta Asya Türk boyları gibi Çağatay Türkçesi'ni yazı dili olarak kullanmaktaydı. Kırgız Türkleri, 1924 yılında Arap alfabesi menşeli⁹⁴ alfabeyi kullanmaya başladılar. Bu alfabede, dördü ünlü, yirmisi ünsüz sesleri gösteren harf ve bir işaret vardır. (bk. alfabe tab.1)

Bu alfabe dört yıl kullanıldıktan sonra, 1928 yılında Kırgız Türkçesi'nin seslerini tam yansıtmadığı gerekçesiyle kaldırılarak⁹⁵, Latin ve Kril karışımı bir alfabe kullanılmaya başlandı. Bu alfabe dördü ünlü, yirmisi ünsüz sesleri gösteren ve biri de inceltme işareti olan 25 harfe sahiptir. (bk. alfabe tab. 2)

Bu alfabe, 1929 yılında ünlü sesleri gösteren harflerin sekize çıkartılması ve “v”, “f”, “x” harflerinin ilavesi ile yeniden düzenlenmiş, inceltme işareti alfabeden çıkartılmıştır. Bu alfabe 1940 yılına kadar kullanılmıştır. Aynı yıl, bu alfabe büyük harflerin ilavesiyle standartlara uydurulmuş ve bir sene daha kullanılmıştır. (bk. alfabe tab. 3-4)

1941 yılının başlarına kadar kullanılan Latin-Kril karışımı alfabe, o sene Rus krili kaynaklı alfabe ile değiştirilmiştir. Alfabe, 30 Mayıs 1953 tarihinde⁹⁶, Kırgız Yüksek Sovyeti tarafından resmen kabul edilmiştir. Yeni alfabede, dokuzu ünlüleri, yirmisi ünsüzleri, beşi çift sesleri karşılayan harf ve iki aksan işareti bulunmaktadır. (bk. alfabe tab. 5)

⁹⁴ Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, B.Ö. Oruzbayeva (red.), Frunze, 1983, 353. s.

⁹⁵ a.g.e., 353. s.

⁹⁶ a.g.e., 353. s.

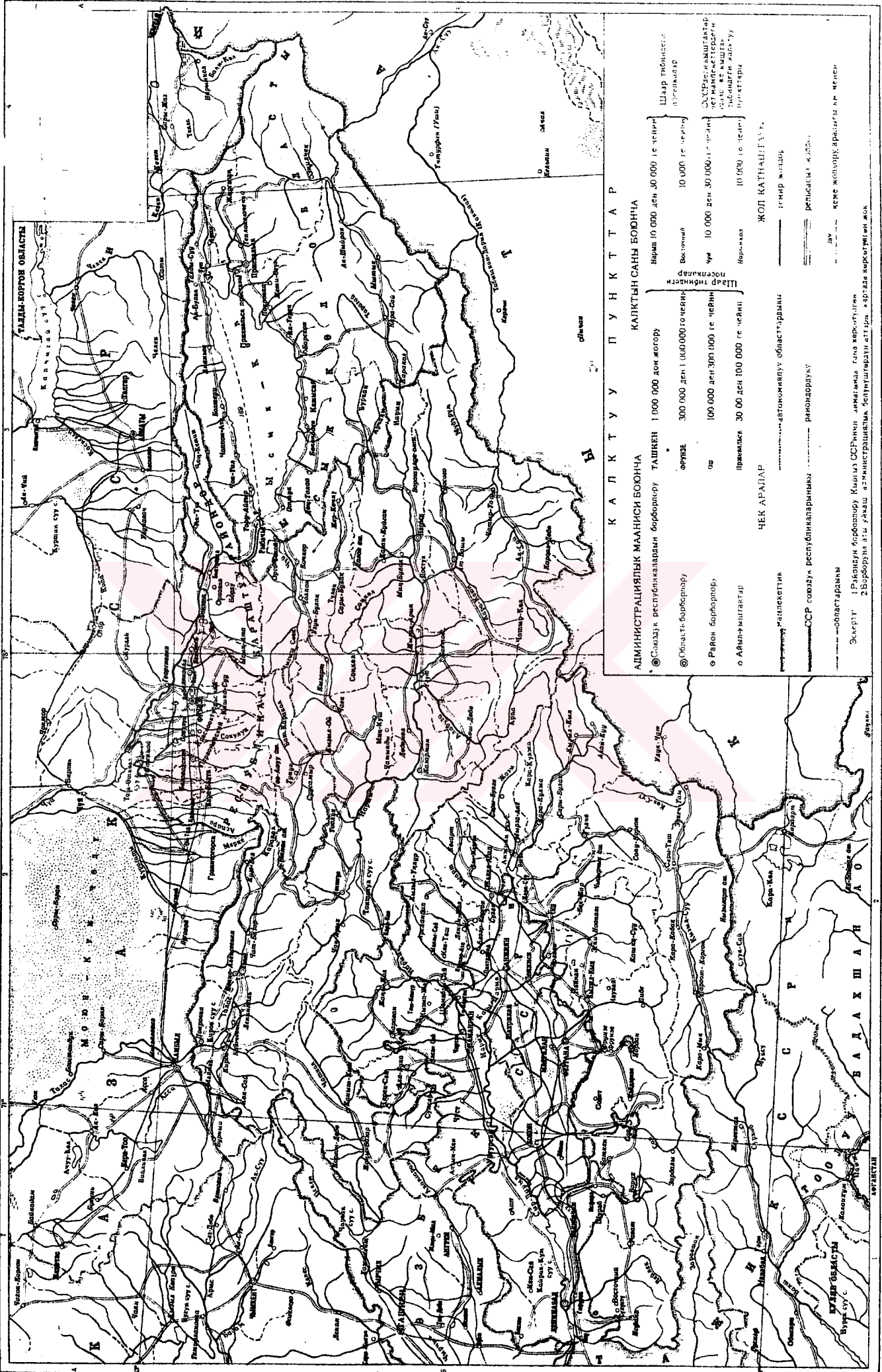
ا	ب	پ	ت	ث	ج	ح	د
ر	ز	س	ش	غ	ف	ق	ی
ک	گ	ک	م	ن	و	ف	ی
ل	ل	ک	م	ن	و	ف	ی

a	ا	Γ	ر	K	ک	٧	٤
B	ب	Z	ز	g	گ		
p	پ	U	و	h	ح		
t	ت	S	س	I	ا		
ç	ج	Ş	ش	e	ه		
o	و	q	ق	m	م		
ç	ج	ŋ	ن	n	ن		
d	د	b	ب	J	ی		2

a	q	o	v
B	ŋ	θ	Z
c	b	p	j
ç	i	Γ	V
d	l	s	X
e	m	Ş	h
K	n	t	f
g	ŋ	u	

Aa	ŋŋ	Nn	Ss	Xx
Bb	Ii	Oo	Tt	Vv
Cc	Jj	θθ	Uu	Hh
Çç	Kk	Pp	Yy	
Dd	Ll	Qq	Zz	
Ee	Mm	Rr	Bb	
Gg	Nn	Ss	Ff	4

Аа	Зз	Оо	Фф	ь
Бб	Ии	Өө	Хх	Ээ
Вв	Йй	Пп	Цц	Юю
Гг	Кк	Рр	Чч	Яя
Дд	Лл	Сс	Шш	
Ее	Мм	Тт	Щщ	
Ёё	Нн	Уу	Ъ	
Жж	и	Уу	Ыы	5

КАПКАН ПУНКТАР

КАПКАН САНЫ БОЮНЧА

АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК МААНИСИ БОЮНЧА	КАПКАН САНЫ БОЮНЧА
<ul style="list-style-type: none"> ● Союздук республикаларын борборлору Ташкент 1 000 000 дон жогору ○ Область борборлору өрнүк 300 000 ден 1 000 000 ге чейин ○ Район борборлору 100 000 ден 300 000 ге чейин ○ Айыл-кыштактар прамалык 30 000 ден 100 000 ге чейин 	<ul style="list-style-type: none"> Шар тибиндеги пункттар Нарын 10 000 ден 30 000 ге чейин Вокзалдар 10 000 ге чейин Чык посттондар Чык 10 000 ден 30 000 ге чейин Нарык 10 000 ге чейин

ШАР ТИБИДЕГИ ПУНКТАР
 СССР Республикаларын борборлору
 СССР Республикаларын район борборлору
 СССР Республикаларын айыл-кыштак борборлору

ЧЕК АРАШАР

- автономиялуу областтарыны
- республикаларыны
- союздук республикаларыны
- областларыны

ЖОЛ КАТНАШТУУ

- тмир жолу
- республика жолу
- кеме жолу (аралыгы км менен)

Эскертүү: 1. Районун борборлору Кыргыз ССРинин аймагында гана көрсөтүлгөн.
 2. Борбордук аты унаа администрациялык борборлорунун атырамында көрсөтүлгөн жок.

ŞEKİL BİLGİSİ

A. İSİMLER

İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir.⁹⁷

Cümle içerisinde isimler; zamir, sıfat veya zarf fonksiyonunda kullanılırlar.

Kök halinde isimler olduğu gibi yapım ekleri yardımıyla genişletilmiş isimler de vardır. İki ismin bir araya gelip, anlamlarını kısmen veya tamamen kaybederek yeni anlamlı birleşik isimler yapılması da Türkçe’de isim yapma yollarından biridir.

Kırgız Türkçesi’nde isim veya fiillere eklenmek suretiyle isimler yapan ekler şunlardır:

A.1. Türemiş İsimler

İsim veya fiil köklerinden yapım ekleriyle kurulmuş olan isimlerdir.

A.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

İsim kök veya gövdelerinden yeni isimler yapan eklerdir.

-an

Eski Türkçe’den beri kullanılan ve sadakat ifadesi ile kuvvetlendirme⁹⁸ ifade eden bu ek taranan metinlerde, tek bir kelimedede rastlanmıştır.

ul-an (BÇ-78/37)

⁹⁷ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 218. s.

⁹⁸ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 44. s.

-ça

Aslında bir çekim eki olan bu ek, kalıplaşarak ve fonksiyon değiştirerek⁹⁹ Eski Türkçe'den beri yapım eki olarak kullanıla gelmiştir. Çekim eki olarak benzerlik ifadesi vardır. Yapım eki olarak millet isimlerine gelerek konuşulan dilin ismi yapılır.

Kelime kök veya gövdesinde bulunan ünlülerin düzlük yuvarlaklık durumuna göre ekin dört şekli vardır.

ala-ça (Eld. May.- 23), kitep-çe (KI-57/7), tüzöñ-çö (BBKK-8/27), çaşıl-ça (AB-76/25), kırgız-ça (KI-4/10), arap-ça (KI-617/5),

-çAn

Nesnenin görünüşü hakkında vasıf ifade eden ve “-lı/-li/-lu/-lü” ekleri ile aynı fonksiyonu gösteren ektir.

Kelime gövdesinde bulunan ünlülerin düzlük-yuvarlaklık durumuna göre ekin “-çan/-çen/-çon/-çön” olmak üzere dört şekli mevcuttur.

at-çan (BBKK-3/4), kiyim-çen (BBKK-13/44), dambal-çan (Köç. Kag.-35/8), malakay-çan (Köç. Kag.-52/24), çapan-çan (Köç. Kag.-58/25), topu-çan (Köç. Kag.-58/24), terdek-çen (Köç. Kag.-33/36), selde-çen (Köç. Kag.-70/4), köynök-çön (Köç. Kag.-35/4), kürök-çön (ÇA,III-15/7), töö-çön (ÇA,III-24/44)

-çI

Meslek ve uğraş ismi yapan¹⁰⁰ bu ek Eski Türkçe'den¹⁰¹ beri işlek olarak kullanılmaktadır.

⁹⁹ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 167. s.

¹⁰⁰ a.g.e, 157. s.

¹⁰¹ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 43. s.

manas-çı (MEC-4/8), ıgarma-çı (BİEA-20/12), sın-çı (Köç. Kag.-15/32), cez-çı (KML-28/24), kerney-çı (KML-53/11), temir-çı (KML-55/22), kömür-çü (KML-55/22), comok-çu (MEC-5/22), curt-çu-luk (MEC-3/15), (Köç. Kag.-85/2), uyku-çu (Köç. Kag.-67/22), ıraazı-çı (BBKK-6/5), üylöğü-çü (BBKK-8/4), eritüü-çü (BBKK-7/39), taalim-çı (T-282/41), cılkı-çı (KA-26/13), şögür-çü-lük (Köç. Kag.-44/4)

-çII

Bir Şeye dükünlük ifade eden isimler yapan ektir. Kırgız Türkçesi'nde, Türkiye Türkçesi'ne göre daha canlı Şekilde yaşayan bir ektir.

emgek-çil (KML-57/21), ıçkan-çil (KML-93/15), ırım-çil (KML-123/16), azır-çil (KML-123/16), irim-çil (KML-123/16), ter-çil (KML-129/8), kir-çil (KML-129/9), ep-çil (KML-129/12), kem-çil (Köç. Kag.-9/28), kişi-çil (Köç. Kag.-63/9), kan-çil (Köç. Kag.-115/6), oy-çul (Köç. Kag.-13/32), oñ-çul (S-23/38), kök-çül (Eld. Mayr.-46/3), küröŐ-çül (BİEA-66/3), iŐtem-çil (BBKK-22/13), reaksiya-çil (BİEA-17/5), özüm-çül (T-229/12), cerdeŐ-çil (MÜ-197/23), ulut-çul (Kand. Cıl.I-5/41),

-çilep

Gibilik anlamı katan ve metinlerde yalnızca zamirlere eklendiğı görülen bir ektir. “-çılap” eki; “-çı” isimden isim, “-la” isimden fiil ve “-p” zarf fiil eklerinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir.

siler-çilep (T-287/28), sen-çilep (T-287/32), biz-çilep (MÜ-51/27)

-çöök

İsimden isim yapan ve taradığımız metinlerde tek örneğine rastladığımız ektir. “-lı” isimden isim yapma eki ile aynı görevi yapmaktadır.

köñül-çöök (MÜ-90/7)

-çUk

Küçültme ve sevgi ifadesiyle isimlerden isim yapan ektir. Bu ekin Eski Türkçe devresinde -ç ve -k şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁰²

süygün-çük (ÇA,III-24/35), köl-çük (Köç. Kag.-78/29), oyun-çuk (ÇA,III-6)

-DAk

Bu ek, isimin sıfatını, nesnenin varlığını ve bolluğunu gösterir.¹⁰³

Bazı kelimelerde görülen “-dak” eki sık kullanılan, “-loo” ekinin eş değeri olup (karşılaştır: kış-too00, cay-loo, caz-doo, küz-döö) kış-tak, cay-lak gibi kelimeleri yapıp, Kırgız Türkçesi’ndeki “-loo”ya göre seyrek karşılaşıldığından ve bu ekin şu anki durumu Kırgız Türkçesi’nin fonetik gelişimine uygun gelmediğinden, bu kelimelerde yer alan “-dak/-lak” eklerini Uygur veya Özbek Türkçesi’nin etkisi olarak kabul etmek mümkündür.¹⁰⁴

muz-dak (BBKK-5/5), ar-dak (BBKK-13/41), saz-dak, kum-dak, cay-lak¹⁰⁵, taş-tak¹⁰⁶

-DAp

İsimden fiil yapma eki “-la” ile zarf fiil eki “-p”nin birleşmesi neticesinde oluşmuştur. Denklik, benzerlik fonksiyonunda kullanılan bir ektir.

cıl-dap (ÇA,III-86/25), calgız-dap (BÇ-75/4), cakşı-lap (BÇ-82/5), erte-lep (MÜ-10)

¹⁰² Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1988, 44. s.

¹⁰³ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 229. s.

¹⁰⁴ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 104. s.

¹⁰⁵ a.g.e, 104. s

¹⁰⁶ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 229. s

-DAŞ

Eski Türkçe'den beri kullanılan ve eşlik, ortaklık ifade eden bir ektir. Bu ekin kullanım sahası Türkiye Türkçesi'ne göre Kırgız Türkçesi'nde daha zengindir.

Ünsüz ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre ekin Kırgız Türkçesi'nde “-daş/-deş/-laş/leş/-taş/teş;-doş/-döş/-loş/-löş/-toş/-töş” şeklinde on iki çeşidi mevcuttur.

col-doş (KI-589/25), ayıl-daş (KI-615/19), karın-daş (BBKK-19/35), kur-daş (KML-99/20), boor-doş (Köç. Kag.-45/40), öñ-döş (Köç. Kag.-18), uya-laş (KML-83/3), ata-laş (Köç. Kag.-21/23), partiya-laş (S-19/16), suu-laş (T-198/31), üzöngü-löş (KML-90/14), tarap-taş (BBKK-30/3), camaat-taş (Köç. Kag.-45/40), tek-teş (KI-4/27), çek-teş (BBKK-16/11), ot-toş (T-198/31)

-DAğAn

Sayı isimlerine eklenerek tahmini sayı sıfatları, “köp, kaç, neçen” gibi isimlere eklenerek belirsizlik sıfatı yapan ektir. Ünsüz uyumuna göre ekin “-dagan/-degen/-lagan/-legen/-tagan/-tegen/-dogon/-dögön/-logon/-lögön/-togon/-tögön” olmak üzere on iki şekli mevcuttur.

altımış-tagan (Köç. Kag.-116/4), cüz-dögön (ÇA,III-126/14), miñ-degen (MÜ-186/25), million-dogon (MÜ-186/25), neçen-degen (Köç. Kag.-45), kaç-lagan (MEC-8/12), köp-tögön (KML-55/18)

-di

Tek örneğine rastlanan ek “-lı/-li” fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu ek, Kırgız Türkçesi'nin fonetik gelişimine uymadığından, komşu şivelerden alınmış olma ihtimali yüksektir.

cin-di (BBKK-35/38)

-gaç

Tek örneğine rastlanan yapım ekidir.

al-gaç (BÇ-69)

-ge

Mekan ismi yapan ektir.

cer-ge (Köç. Kag.-110/5)

-gıç

Yalnızca “sarı”¹⁰⁷ renk ismi ile kullanılan ektir.

sar-gıç (ÇA,III-12/16)

-KII

Benzerlik ifade eden ve nadir kullanılan bir ektir.

ak sar-gıl (BBKK-9/32), aç-kıl (Köç. Kag.-107/23), kız-gıl, kir-gil¹⁰⁸,

-gUlt

Renk isimlerine eklenen ve benzerlik ifade eden ektir.

koy-gult (Köç. Kag.-65/11), kız-gult (Köç. Kag.-110/14), kög-ült (KATG-231/20), sar-gult (KATG-231/20)

-gItIm

¹⁰⁷ a.g.e., 232. s.

¹⁰⁸ a.g.e., 231. s.

kız-giltım, kög-ültüm, surgultum¹⁰⁹

-kay

Küçültme, sevgi fonksiyonunda kullanılan ektir. Kullanım sahası dardır.

bala-kay (K-90/10)

“-lı/-li” ile aynı fonksiyonda kullanılarak vasıf isimleri de yapmaktadır.

çıdam-kay (BBKK-15/37),

-kek

Eski Türkçe’den¹¹⁰ beri sınırlı kelimelerle kullanılan bu ek kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmaktadır.

er-kek (BBKK-6/45)

-kEy

Yön ismi yapan bir ek olup, kullanım sahası sınırlıdır

tes-key (Eld.Mayr.-20/13), küñ-göy (K-3/3), (Eld. ayr.-20/12)

-ki

Bu ek isimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca fonksiyonu içinde bulunma, bağıllık, ve aitlik ifade etmektir. Bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir.¹¹¹

¹⁰⁹ a.g.e., 231. s.

¹¹⁰ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 45. s.

¹¹¹ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 161. s.

bayır-kı (KI-3/2), ber-ki (BBKK-3/20), art-kı (BBKK-4/6), iç-ki (Köç. Kag.-8/3), Tömön-kü (Köç. Kag.-39), bılıtır-kı (MÜ-166/19)

Bu ekin ilgi hali ve bulunma halinden sonra kullanılan şekilleri de mevcuttur.

biröo-nükü (BBKK-18/17), ayu-nuku (Köç. Kag.-12), tüzülüş-tögü (KML-15/18), üy-dögü (KML-50/22), aldındağı (MÜ-307/2),

-Lİk

İsimlerden yer, alet, topluluk isimleri, ve sıfatlar yapan¹¹² ek Eski Türkçe'den günümüze değin değışmeden kullanıla gelmiştir.

Kırgız Türkçesi'nde de geniş bir kullanım sahasına sahip olan ek yer, alet, miktar ve mücerret isimler yapma fonksiyonunu canlı bir şekilde devam ettirmektedir. Ünsüz ve ünlülerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna ekin “-lık/lik-luk/-lük; -dık/-dik/-duk/-dük; -tık/-tik/-tuk/-tük” olmak üzere on iki şekli vardır.

iygi-lik (KML-53/4), kişi-lik (ÇA,III-18/21), kübö-lük (KI-615/28), süyğü-lük (KML-52/23), çın-dık (T-221/33), bilgen-dik (KI-588/40), bolbogon-duk (KI-589/14), teñsiz-dik (BİEA-21/18), kor-duk (KML-32/23), korkon-duk (BİEA-19/29), ateist-tik (KI-618/15), ıldam-dık (BBKK-4/22), ıraazıçı-lık (BBKK-6/5) , biyik-tik (BBKK-8/2), üzgül-tük (BBKK-28/35), cürök-tük (BBKK-35/30), tüş-tük (Köç. Kag.-10/34), dos-tuk (BİEA-19/45), kün-dük (KML-42/1), an-dık (Kand. Cıd.I-5/16), köpçü-lük (BBKK-32/10), ulantkan-dık (BİEA-16/16), ayl-dık (Köç. Kag.-18/34)

Zamirlerin yalın veya eşitlik hali çekimlerinin üzerine geldiğı de görülmektedir.

kañça-lık (Kand. Cıd.I-5/31), ança-lık (BİEA-18/44), mınça-lık (KI-617/18), emne-lik (K-63/29)

¹¹² a.g.e., 155. s.

Hint-Avrupa kaynaklı sıfat eki veya mensubiyet eki¹¹³ “-ı” fonksiyonunda da kullanıldığı görülmektedir.

mamleket-tik (ÇA,III-39/22), el-dik (Eld. Mayr.-19)

-IUU

Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Bu yüzden sıfat eki diye anılır. Ekin asıl ve işleklik sahası çok geniş fonksiyonu şüphesiz sahiplik isimleri yapmaktır. Her türlü isimden mevcut bulundurma, ihtiva etme, nefsinde taşıma ifade eden çeşitli sahiplik isimleri yapar.¹¹⁴

Eski Türkçe devrinde “-lıg/-lig/-lug-lüg”¹¹⁵ şeklinde olan ek, Kırgız Türkçesi’nde ekin son sesinin sızıcılaşarak düşmesiyle uzun ve yuvarlak ünlülü şekilde kullanılmaktadır. Ek aynı zamanda ünsüz uyumunun da etkisiyle “-duu/-dүү/-luu/-lüü/-tuu/-tüü” şekilleriyle kullanım sahasına girer.

sür-dүү (BBKK-3/25), küç-tүү (BBKK-4/3), maani-lүү (BBKK-7/16), cagım-duu (KI-615/18), basım-duu (KML-15/18), turuk-tuu (KML-18/10), kayrat-tuu (KML-103/13), kapa-luu (KML-104/13), belgi-lүү (KML-115/16), kasiyet-tүү (Köç. Kag.-15/27), can-duu (Köç. Kag.-17/10), bel-dүү (Köç. Kag.-21/20), kadir-luu (Köç. Kag.-21/20), celin-dүү (Eld. Mayr. 21/19), söz-dүү (Eld. Mayr.-46/4), karaş-tuu (BİEA-17/34), cüz-dүү (BİEA-19/24), aybat-tuu (KI-589/1), saltanat-tuu (Eld. Mayr.-7/6), totalitar-duu (Kand. Cıld.I-6/3), mildet-tүү (T-221/41), aytı-luu (MÜ-14/24)

¹¹³ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1988, 37. s.

¹¹⁴ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 159. s.

¹¹⁵ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 45. s.

-lcım

Ek “ak, kök, sarı, kara” renk isimlerine eklenir.¹¹⁶

kara-lcım, ak-ılcım

-ltır

Renk isimlerine gelen ve kullanım sahası dar olan bir ektir.¹¹⁷

kañ-ıltır (BBKK-3/22), kök-ültür (Köç. Kak.-32/3)

-LOO

Yer isimi yapan bu ek Eski Türkçe’de “-lag/-leg” şeklindedir. Kırgız Türkçesi’nin fonetik gelişimi doğrultusunda ekteki son ses sızıcılaşarak uzun ünlülü bir şekil almıştır.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan “-dak/-dek” eki ile fonksiyon bakımından eşdeğerdir.

cay-loo (KI-614/10), kış-too (BBKK-34/29), caz-doo, küz-döö¹¹⁸

-mAç

İsimlerden meslek, sıfat ve mücerret isimler yapan ektir.¹¹⁹

til-meç (ÇA,III-89/27), car-maç, koltur-maç, ayır-maç¹²⁰

¹¹⁶ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 231. s.

¹¹⁷ Kırgız Tilinin Grammatikası isimli eserde bu ekin yalnızca “ak ve kök” renk isimlerine geldiği belirtilmiştir.

¹¹⁸ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 104. s.

¹¹⁹ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 167. s.

¹²⁰ a.g.e., 167. s.

-mAn

Bulundurma ifade eden bir ektir.

kücür-mön (KI-618/16), meer-man (Eld. Mayr.-8/5), kadir-man (BBKK-17/20), akıl-man (BBKK-19/21),

Ek, sıfat fiil ekinin kalıcı isim yapmış şekillerinin üzerine gelerek bir işi yapan anlamında isimler de yapmaktadır.

berer-men, kaçır-man, biler-men¹²¹,

-mök

Renk isimi üzerine gelen ve benzerlik ifade eden bir ektir.

kök-mök (BÇ-26/6)

-mör

Vasıf ismi yapan bir ektir. Kullanım sahası dardır.

söz-mör (BBKK-6/33), iş-mer¹²²

-nekey/-gine

Küçültme ve kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılan bir ektir. Ek örnekteki kelime üzerine “-gine”¹²³ şeklinde de getirilmektedir. Bu şekilde Karahanlı Türkçesi’nde geçen “-kına/-kine/-kıya/-kiye”¹²⁴ isimden isim yapma eki ile ilgili olduğunu göstermektedir.

¹²¹ a.g.e., 165. s.

¹²² Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kудaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 128. s.

¹²³ Kırgız Sözlüğü II, K.K. Yudahin (Çev. Abdullah Taymas”, TDK, Ankara, 1994, 471. s.

¹²⁴ Karahanlı Türkçesi Grameri, Necmettin Hacıeminoğlu, TDK, Ankara, 1996, 15. s.

kiçi-nekey (ÇA,III-9/4) >* kiçikkine > kiçkine - key / kiçkinegine

-nçI

Sayı isimlerinden sıra sayı isimleri yapan ektir. Eski Türkçe'de ek “-nç”¹²⁵ şeklindedir.

bir-inçi (BİEA-19/36), üç-ünçü (Köç. Kag.-70/10), dört-ünçü (K-95/21), beş-inçi (ÇA,III-15/34), otuz-unçu (MÜ-113/20)

-omuk

Benzerlik fonksiyonunda olan bir ektir. Ekin kullanım sahası dardır.

boz-omuk¹²⁶

-OO

Sayı adlarından ortaklık, beraberlik ifadeli yeni isimler yapan¹²⁷ ektir. Ekin menşei Eski Türkçe döneminde kullanılan “-agu/-egü”¹²⁸ye dayanmaktadır. Ekin ağızda geçen “bir-öv (MÜ-15/41)” şekli, gelişim olarak (-egü > -ev> -öv> -öö) fonetik gelişimden geçtiği fikrini uyandırmaktadır.

Ek sadece ilk yedi sayı için kullanılmaktadır.

biröö (KI-615/28), eköö (KML-117/16), üçöö (MEC-6/24), dörtöö (MÜ-61), beşöö (Köç. Kag.-34), altoo (ÇA,III-81/18), cetöö (BÇ-34/21)

Ekin soru zamirinin eşitlik haline eklenerek zamiri genişlettiğine tek bir örnekte rastlanmıştır.

¹²⁵ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 75. s.

¹²⁶ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 232. s.

¹²⁷ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1988, 52. s.

¹²⁸ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 75. s.

kançoo (BÇ-42)

-önök

Tek örneğine rastlanan yapım ekidir.

köz-önök¹²⁹

-pek

İşlek olmayan eklerden biridir.

el-pek (Köç. Kag.-40/8)

-rAAk

Çokluk fazlalık ifade eden karşılaştırma ekidir.¹³⁰ Eski Türkçe devresinde ek “-rak/-rek”¹³¹ şeklindedir.

Kırgız Türkçesi’nde ek “-rak/-rek/-rok/-rök/-raak/-reek/-röök/-röök” şeklinde kullanılmaktadır. Ek ünsüz tabanlı kelimelere eklenirken yardımcı seslerden birini alır.

cogoru-raak (KI-615/17), az-ı-raak (KI-614/20), beregi-rek (Köç. Kag.-65/15), kök-ürök (MEC-6/35), tömön-üröök (BBKK-5/18), uyattuu-rak (T-175/6)

-sIz

Bir şeyin bulunmadığını, nesnenin yokluğunu ifade etmek için kullanılan ektir. Kırgız Türkçesi’nde ismin kök veya gövdesinde bulunan ünlülerin düzlük-yuvarlaklık durumuna göre “-sız/-siz/-suz/-süz” şekilleri kullanılmaktadır.

¹²⁹ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.). Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964., 106. s.

¹³⁰ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 172. s.

¹³¹ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 105. s.

akıykat-sız (KII-529/36), ata-sız (KML-15/22), kata-sız (KML-15/23), kayrat-sız (KML-103/14), sabat-sız (BİEA-20/33), ini-sız (KML-25/11), belgi-sız (BBKK-6/11), teñsiz (BİEA-21/18), kuyruk-suz (BBKK-21/30), koop-suz (Köç. Kag.-34/30), ün-süz (KML-9/7), söz-süz (BBKK-6/34), kütüü-süz (BBKK-24/15)

-sük

Benzerlik ifade eden ek Eski Türkçe¹³² döneminde olduğu gibi Kırgız Türkçesi'nde de seyrek olarak kullanılmaktadır.

ölüm-sük (ÇA,III-127/30)

-ş

“kök ve ak” renk isimlerine gelen ve benzerlik fonksiyonu olan bir ektir.

kög-ü-ş (KI-616/5), ag-ı-ş¹³³

-töm

Tek örneğine rastlanan ektir.

ök-töm (AB-21/2)

-z

Asıl sayı isimlerinden yakınlık, eşlik ifade eden topluluk sayı isimleri yapar. Ekin Kırgız Türkçesinde kullanım sahası dardır.

eki-z (Eld. Mayr.-21)

¹³² a.g.e., 45. s.

¹³³ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 232. s.

A.1.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

Fiil kök veya gövdelerinden isimler yapan eklerdir.

-Ak

Fiil ile ilgili nesne isimleri yapan ektir.

kork-ok (KI-588/42), oç-ok (ÇA,III-69/10), kon-ok (Köç. Kag.-18), bıç-ak, cat-ak, tur-ak¹³⁴

-alak

Bir kaç örnekte karşılaşılan bu ek vasıf isimleri yapmaktadır.

kum-alak, cat-alak,¹³⁵ şap-alak¹³⁶

-agan

Nadir kullanılan eklerden biridir.

kaç-agan (KML-116/1)

-AnAAk

İşlek olmayan eklerdendir. Örneklerde fail ismi durumundadır.¹³⁷ Ekin dikkat çeken tarafı hayvanların hareketleri ile ilgili fiiller üzerine gelmesidir.

Ek Kırgız Türkçesi'ni inceleyen kimi gramer kitaplarında kısa kimi gramer kitapların da ise uzun ünlülü şekilde gösterilmiştir.¹³⁸

¹³⁴ a.g.e., 162. s.

¹³⁵ a.g.e., 166. s.

¹³⁶ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya). B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.). Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 105. s.

¹³⁷ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1988, 93. s.

¹³⁸ Azırcık Kırgız Tili -Morfologiya- isimli eserde ek "-anaak", Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası isimli eserde ise "-anak" şeklinde gösterilmiştir.

teb-eneek, süz-önöök, kaç-anaak, kab-anaak¹³⁹

-ç

Dönüşlü fiil gövdelerinden fazlalık, aşırılık ifade eden veya fiilin sonunda ortaya çıkan hali bildiren isimler yapar.¹⁴⁰ Eski Türkçe döneminde “-nç”¹⁴¹ şeklinde görülen ek, Kırgız Türkçesi’nde araya yardımcı ünlü almıştır.

ökün-ü-ç (KI-4/27), kuban-ı-ç (KML-139/2), korkun-u-ç (BBKK-4/15), töşön-ç (BÇ-68/11)

-çAAk

Bu ek vasıtasıyla yapılan isimler, anlam açısından failin bir işi yapmağa meyilli olduğunu¹⁴² belirten isimler yapar.

taarın-çaak (KML-106/9), casan-çaak, adaş-çaak, unut-çaak, uruş-çaak¹⁴³

-çEk

Nesne adları yapan bu ekin kullanım sahası sınırlıdır.

em-çek (T-122/34), böl-çök¹⁴⁴

-dak

Fiilin sonunda ortaya çıkan nesneyi yapan ektir. Kullanım sahası sınırlıdır.

tüy-dök, kuur-dak, bış-tak¹⁴⁵

¹³⁹ Azırkı Kırgız Tili - Morfologiya-, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Mektep, Frunze, 1980, 101. s.

¹⁴⁰ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner. TDK, Ankara, 1988, 85. s.

¹⁴¹ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 54. s.

¹⁴² Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 129. s.

¹⁴³ a.g.e., 129. s.

¹⁴⁴ Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kırgızça-Oruçça Sözdük I, K.K. Yudahin, İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva, 1965, 153. s.

¹⁴⁵ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 104. s.

-gA

Fiillerden nesne ismi yapan ekin genellikle edilgen tabanlı fiillere geldiği görülmektedir.

casal-ga (KI-616/34), tokul-ga (Köç. Kag.-40/12), tut-ka (BÇ-70/1), ötöl-gö, cöröl-gö, boso-go¹⁴⁶

-ganak

Taranılan metinlerde tek örnekle karşımıza çıkan bir fiilden isim yapma ekidir.

bur-ganak (K-3/14)

-I

Eski Türkçe¹⁴⁷ döneminde “-g/-g” şeklinde olan ek muhtemelen komşu şivelerden alınmıştır. Çünkü Eski Türkçe’deki bu ekin Kırgız Türkçesi’ndeki yaşayan şekli “-uu”dur.¹⁴⁸

ayt-ı (MEC-4/10)

-k

Fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir eden vasıf isimleri veya fiil kök veya gövdelerinden, çok çeşitli nesne adları yapan bu ek,¹⁴⁹ Türk Dili’nin tarihinin her devrinde olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de sık kullanılan bir yapım ekidir.

art-ı-k (KI-4/27), baldıra-k (KI-615/15), biri-k-te-ş- (KI-618/4), körün-ü-k (KML-3/14), cıyna-k (KML-4/16), bış-ı-k (KML-47/20), ele-k (KML-49/17), kıyş-ı-k (KML-102/5), öl-ü-k (BSAE-75/40), aç-ı-k (BİEA-20/3), kañırsı-k (ÇA,III-6/2), döñgölö-k (ÇA,III-7/32), buyur-u-k (Köç. Kag.-30/14)

¹⁴⁶ a.g.e., 105.-106. s.

¹⁴⁷ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 51. s.

¹⁴⁸ bkz. -uu fiilden isim yapma ekine

¹⁴⁹ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 79. s.

-Kak

Fiillerden; düşkünlük, fazlalık ifade eden vasıf adları yapan ektir.

sor-gok (KML-75/13), bat-kak (KML-133/22), cap-kak (AB-16/22), il-gek¹⁵⁰

-kAlAk

Kullanım sahası dar olan eklerden biridir. Vasıf isimleri yapma fonksiyonu vardır.

küy-kölök, şaş-kalak¹⁵¹, ugaanak¹⁵²

-kalañ

Bu ek, “-kalak” eki gibi kullanılmaktadır. Nadir kullanılan bir ektir.

şaş-kalañ¹⁵³

-KI

Fiilin gösterdiği hareketin ismini veya gösterdiği harekete bağlı olan nesne isimleri yapar.

Ekin “-gı/-gi/-gu/-gü/-kı/-ki/-ku/-kü” olmak üzere sekiz şekli mevcuttur.

kak-kı (BBKK-27/30), sok-ku (BBKK-14/36), kül-kü (KML-54/15), köç-kü (ÇA,III-6/8), al-gı (Kand. Cıld.I-6/23), (Köç. Kag.-32/27), tart-kı (Köç. Kag.-57/41), cabıstır-gı (Köç. Kag.-24/5), çal-gı (Köç. Kag.-52/14), sal-gı (Köç. Kag.-57/38), bastır-gı (Köç. Kag.-57/40), ce-gi (BBKK-22/41), irme-gi (BBKK-33/9), kiy-gi (Köç. Kag.-

¹⁵⁰ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 162. s.

¹⁵¹ Azırkı Kırgız Tili - Morfologiya-, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Mektep, Frunze, 1980, 101. s.

¹⁵² Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 230. s.

¹⁵³ Azırkı Kırgız Tili - Morfologiya-, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Mektep, Frunze, 1980, 101. s.

58/2), tur-gu (ÇA,III-10/21), süy-gü (KML-52/23), üylö-gü (BBKK-8/4), sür-gü (Köç. Kag.-88/40)

-KIç

Yapan, olan veya yapılan nesnelere karşılayan isimler yapar.¹⁵⁴ Türkiye Türkçesi'nde bir kaç kelime görülen ek, Kırgız Türkçesi'nde oldukça fazla kelime üzerinde görülmektedir.

aç-kıç (K-192/10), cırt-kıç (KI-614/37), tap-kıç (Köç. Kag.-82/10), tep-kıç (Köç. Kag.-70/4), al-gıç (MEC-7/23), başta-gıç (BBKK-32/44), caz-gıç (BİEA-104/15), tazala-gıç (ÇA,III-14/24), oltur-guç (BBKK-44), süz-güç (ÇA,III-34/5), bil-gıç (ÇA,III-42/23), min-gıç (ÇA,III-126/27), ökünt-küç (KA-20/40)

-KIn

Tek heceli fiillere eklenen bu ek fiillerden büyültme ve aşırılık ifade eden isimler yapar.

çık-kın (BBKK-26/31), çap-kın (BBKK-32/24), tut-kun (BBKK-22/24), kır-gın (Köç. Kag.-23/15), kuu-gun (BBKK-25/38), (Köç. Kag.-34/35), kuu-gun (Köç. Kag.-16/31), çeç-kin (BBKK-17/26), kel-gin (BÇ-66/23), kuu-gun (K-65/15)

-KIr

Aşırılık ve devamlılık fonksiyonunda fiilden isim yapan ektir. Kullanım sahası sınırlıdır.

al-gır (KML-112/18), öt-kür¹⁵⁵

¹⁵⁴ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 190. s.

¹⁵⁵ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 129. s.

-kul

Fiilin ifade ettiği hareke bağlı olarak sıfat ismi yapan ektir. Kullanım sahası sınırlıdır.

uç-kul (T-545/10)

-l

Fiillerden isim yapan ektir.

izi-l-dö- (KML-3/27), cırğa-l (KML-77/13), , ti-l (BÇ-75/5)

-m

Fiilin neticesinde ortaya çıkan iş ve durum hakkında kavram isimleri veya fiile bağlı nesne isimleri yapan ektir.

ayrı-m (MEC-4/33), tat-ı-m (KML-54/11), kiy-i-m (KML-129/9), ag-ı-m (BBKK-4/5), biri-m (BBKK-29/19), kıs-ı-m (BİEA-20/27), ör-ü-m (Köç. Kag.-17/35), ce-m (Köç. Kag.-19/16), işen-i-m (T-226/31)

-mA

Asıl fonksiyonu iş ismi yapmak olan ek, nesne isimleri de yapmaktadır. Ekin ünsüz uyumuna uymuyor olması arkaik olarak yaşadığı fikrini doğurmaktadır.

süz-mö (BÇ-66/20), keç-me-lik (KML-78/1) aylam-pa-ga (BBKK-4/14), tuu-ma (BBKK-6/29), bukturma-ga (BBKK-33/11), cay-ma (Köç. Kag.-21), il-me (Köç. Kag.-21) kötör-mö (Köç. Kag.-27), Ör-mö (Köç. Kag.-63), oy-mo (Köç.Kag.-50),

-mAç

Kullanım sahası sınırlı olan bu ek fiilin ifade ettiği harekete bağlı olarak nesne isimleri yapmaktadır.

cañıl-maç (KML-3/12), tol-moç (T-278/8), kuur-maç¹⁵⁶

-mAk

Asıl görevi hareket ismi yapmak olan ek bazı örneklerde nesne ismi yapmıştır. Ekin ünsüz uyumuna uymuyor olması arkaik olarak yaşıyor fikrini uyandırmaktadır.

sıyirt-mak (MÜ-186/40), il-mek (Köç. Kag.-40), tür-mök (Köç. Kag.-57), ör-mök (Köç. Kag.-57), tabış-mak¹⁵⁷, öt-mök¹⁵⁸

-mAl

Fiilin ifade ettiği harekete bağlı olan ve aşarılık ifaden eden vasıf isimleri yapar.

oo-mal (KI-3/18), tök-möl (KI-3/18), tükşü-möl (ÇA,III-8/27), közö-möl (BÇ-15/26), şırı-mal (BÇ-79/7), oku-mal (MÜ-51/6),

-mır/-mgır

Nadir olarak kullanılan bir ektir.

bas-mır (ÇA,III-112/22)

Aşağıdaki örnekte fiil gövdesinde bulunan “-g-” sesi ile ekin bünyesinde bulunan “-m-” sesi yer değiştirmiştir.

camgır (Köç. Kag.-61/20)

-mön

Fiilerden vasıf ismi yapan ektir. Kullanım sahası bir iki kelimeyle sınırlıdır.

¹⁵⁶ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması. Frunze, 1980, 167. s.

¹⁵⁷ Azırkı Kırgız Tili - Morfologiya-, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Mektep, Frunze, 1980, 84. s.

¹⁵⁸ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya). B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması. Frunze, 1964, 99. s.

köç-mön (KI-589/8), süy-mön (BBKK-14/22)

-müñ

Nadir kullanılan bir ektir.

kül-müñ-dö- (Köç. Kag.-25/25)

-mcU

Aşırılık ve devamlılık ifade eden vasıf isimleri yapar. Fiilden isim yapma eki “-m” ile “-cı” isimden isim yapma ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

sura-mcı (Köç. Kag.-54/13), koro-mcu, kura-mcı¹⁵⁹

-n

Fiilden oluşu ve yapılışıyla ilgili isimler ve kavram adları türetir.¹⁶⁰

sa-n (KML-3/13), caa-n (ÇA,III-112/28), eg-i-n (KI-614/20), tüt-ü-n (Köç. Kag.-17/23), kör-ü-n (Köç. Kag.-77/31)

-dI

Dönüşlü fiil tabanlarına gelerek hareketin oluşunu veya nesne ismi yapan ektir.

taştan-dı (ÇA,III-7/5), uran-dı (Köç. Kag.-35/24), erin-di (Köç. Kag.-35/24), serpin-di (Köç. Kag.-117/14), çaçıran-dı (T-199/43)

-ñ

Fiillerden vasıf ismi yapan ektir.

¹⁵⁹ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980,168. s.

¹⁶⁰ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 90. s.

mılcı-ñ (KML-98/22), kılıcı-ñ (KML-98/23), kül-ü-ñ-dö- (BÇ-34/26)

-ögöç

Fiille ilgili vasıf ismi yapan eklerden biridir.

kör-ögöç (KML-32/5)

-ş

“-mak” hareket ismi yapma eki ve “-ma” iş ismi yapma eklerinde de görüldüğü gibi asıl fonksiyonu iş ismi yapmak olan “-ş” eki de nesne ismi yapmaktadır.

kon-u-ş (KML-59-15), kürö-ş (KML-3/5), ur-u-ş (Köç. Kag.-42/), karma-ş (BBKK-23/24), aytı-ş (BİEA-19), alış (Köç. Kag.-43), beriş (Köç. Kag.-43)

-UU

Eski Türkçe’de “-g/-g”¹⁶¹ şeklinde olan ve günümüz Kırgız Türkçesi’nin fiil ismi eki olan bu ek nadir de olsa soyut isimler yapmaktadır.

caz-uu (KII-261/23), tir-üü (Köç. Kag.-16/31), öl-üü (ÇA,III-24/22)

-(UU)çu

Bu ekin yaptığı isimler çok ve devamlı yapan nesnelere karşılık. Ekin etimolojisi muhtemelen; Kırgız Türkçesi’nin fiil ismi ekinin aslı olan “-g” ekine isimden isim yapma eki “-çi”nin gelmesi ile oluşmuştur. Bu şivenin fonetik gelişimi neticesinde fiil ismi eki (-ıg > -uv > -uu) şeklini almış ve “-çi” isimden isim yapma ekinin ünlüsü gerileyici benzeşmeye uğrayarak yuvarlak dar şekliyle kalıplaşmıştır.

cürgüz-üüçü (BİEA-20/45), ber-üüçü (BBKK-21/15), caz-uuçu (T-166/11),

¹⁶¹ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 51. s.

Ekin nadir olarak “-çu/-çü” şekillerine de rastlanmaktadır.

ce-çü (KML-47/11), çeç-çü (Köç. Kag.-24/12), tam-çı (ÇA,III-112/31)

-y

Kullanım sahası dar olan eklerden biridir.

ba-y-la- (BBKK-11/1), oñto-y-lo- (Köç. Kag.-34/39)

-t

Nesne ve kavram isimleri yapan ektir.

küzö-t (BBKK-21/22), çay-i-t (Köç. Kag.-7/26), kiy-i-t (KTG-102/31), tuu-t (KTG-102/32), küy-ü-t (KTG-102/32)

A.1.3. Fiil İsmi Ekleri

Fiil ismi ekleri, fiillerin ifade ettiği hareketin veya işin ismini yapan ekler olmasıyla diğer fiilden isim yapma eklerinden ayrılmaktadır. Bu sebepten bu ekleri ayrı bir başlık altında göstermeyi uygun gördük.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan fiil ismi eklerinden “-mak ve -may” ekleri, bu şivenin karakteristik özelliklerinden biri olan ünsüz uyumuna aykırı düşmektedir. Bu durum “-mak / -may” ekinin Kırgız Türkçesi’nde arkaik bir şekilde yaşadığı fikrini uyandırmaktadır.

-mAk

Fiilin hareket ismini yapan fiil ismi ekidir.

Biröönün üyün çeçmek bar, tikmek cok. (KML-129), Muuzdalbay ölgön maldın etin “makürö” dep, ooz tiymek tügül, şorposunun cıtınan kaçat. (Köç. Kag.-42), Kimisi kırgızdardın oyun bilmekke içi ala olturdu eken? (Köç. Kag.-84), Seyildöögö

çığısıñbı? - dedim Karimge, anı caman oydon alaksıtımakka. (BÇ-15), Çınında men alardı ömürümdö bilmek tügöl, körgön emesmin. (MÜ-189)

-mAy

Fiilin hareket ismini yapan fiil ismi ekidir. Bu fiil ismi eki, çoğunlukla “kız kuumay, arkan tartmay, cooluk taştamay, tülkü kuumay, tıyın eñmey, alma cemey, şakek çaşırmay, at koymoy, cip kırkmay, çaşırmay, cıldırmay, kan talamay, tomuk çaşırmay, tobu bekitmey, üy almay, şerik suramay, şişe tegeretmey, aşkabak çapmay, bilek sınamay, buta atmay, butka kişinen salmay, caa tartmay, cambı atmay, coldoş suramay¹⁶² vb.” çocuk oyunlarının isimlerinin yapımında, fiil sonunda meydana gelen hareketin ismini yapma şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Şumpaylığı andan beter örçügön ergülün coldoşun “kelin” casap, “töö çeçmey” möröyün utuştu. (Köç. Kag.-54), Dale, bayagı “töö çeçmey” eske tüşüp, cılmaydı. (Köç. Kag.-107), Anan kalsa, bizdin kırgızdar, eç tiyişi cok kişiden dele cardam suray bermeyi bar go, degi. (T-287), Murunkuday bacıldeşip süylöşmöy cok, biri-biribizdin cüzübüzdü karaboogo tırışıp, baştarıbizdı ıldıy salıp, ekinçisine kırıştik. (BÇ-35), Öñçöy böbök caadıragan, / Tüşündö cok ıylamay, / Uşul cayda ün alışıp / Kubanıçtuu ırdamay., Toy ele emes aylanayın, kolhozçuluk eken, ançeyin bütkön iştin saltanatına oynop-külmöy. Barmaktın kelmeyi kıyın, almaydın bermeyi kıyın. Birinçi ıret aga eñ ızaluu aytkım keldi, birok bul caman sözdün keleşegi caaktaşmayga aylanıp keterin oyloedum.¹⁶³

-ş

İş ismi yapan fiil ismi ekidir.

Oyubuzdu dalideş üçün mindan bir az murdaki okuyalardı, bizdin tarihka, madaniyatka bolgon olku-solku köz karaş, osol mamileni cana müçölöştü ele alalı. (KI-3/8), Kaydan deşke bolobu, / Kayıgıp kelçü kırsıktı? (KML-103), Uykusu kanıp oygondu

¹⁶² Öspürümdör Oyundarı, Satı Toktobayev, Bişkek, 1991, 268-269. s.

¹⁶³ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 450-451. s.

deş da bolbos. (ÇA,III-54), Emnesi bolso da kurandı bile cürüş parz. (ÇA,III-86), , Minda tıyn eniş, arkan tartış, er oodarış, balban küröş bolup ep, küç sınaçu. (T-132), Mastan oolok boluş üçün, men al colu anın “faktısın” cönün suragan emesmin. (T-172), Caştardın katarınan şıktuu okumuştular, akın - cazuuçuların çıkkanın kep salıp, Iysa da, Bolot da, Cumagul da, baarıbiz oşo caş talanttardın ar biri öz zamanın kerektüü kişileri bolup ösüşün tileçübüz. (T-283)

-UU

Kırgız Türkçesi'nin asıl fiil ismi ekidir. Hareket ismi yapan “-oo/-uu” fiil ismi eki Eski Türk abidelerinde “-ig/-ig/-g ve -gu/-gü” şeklinde kullanılırdı. Fakat bu ekler Kırgız Türkçesi'nde zamanla uzun vokale dönüşmüştür.¹⁶⁴

El arasındaki ruhiy kençti toptoo, izildöö bir ele okumuştuların mildeti emes, cızıpı madaniyatuu atuuldardın, müldö kalayık kalkın parzı. (KI-4/3), Çabendes attın başın tuura buruuga kança areketten menen bolbodu - suunun şarı küçtüü ele. (BBKK-4), Añgıça berki öyüzdögü atçan keçüü tapkan sıyaktandı. (BBKK-3), Anın ünündö sözünün kıyasında menmensiniü, şıdın sezilip turdu. (BBKK-10), Köçmördördün ezelten berki coosu kıtaylar sokku urup, aldan taydıruu, basıp aluu üçün kez kelgen mümküncülüktördü paydalanat. (BBKK-29), Baarı çoğulup kelip kol salışın kütpöö kerek. (BBKK-29) Baldar ömürünün tınç ötüüsün eñsegen. (Köç. Kag.-32), Ölsö arbagın urmattap, el iraazi bolguday mıktap aş berüü dep tüşüngön cana bul mildetti moyundagı parz katarında körgön el başında cürgöndör tukumunun biri Ormon tamak-aş üçün cıyırma beş üy tiktirdi. (Köç. Kag.-46), Carkınbay suu ceegindegi arkandaluu turgan taydı soyuudan murda, Nurbay menen bozo süzüügö kam urdu. (Köç. Kag.-109), Tuuluu menen cok boluu ömür menen ölüm ortosundagı caraşkı karama-karşılıktı adam añ-seziminde caraştıruu üçün közgö körünbögön, köñülgö ilinbegen kудaydan cardam suranat. (ÇA,III-86)

¹⁶⁴ a.g.e., 442. s.

Aşağıdaki örnekte olumsuz fiiller yapan “-ba” ekinin “-uu” fiil ismi ekiyle kaynaşarak¹⁶⁵ “-ba” şeklinin hem olumsuz hem de fiil ismi eki vazifesini birlikte yaptığını görmekteyiz.

Ata-enesiz bala törölbögöndöy ele cer-suusuz, nan, sütsüz kişi çaşay albası çın.
(T-119)

-(A)Ar

Aslı sıfat fiil eki olan “-ar”ın Kırgız Türkçesi’nde fiil ismi eki olarak da kullanıldığı görülmektedir.

Bura süylögön söz külöörgö cakşı, / Bulkıngan at mineerge cakşı. (KML-136),
Minerge at bolbogon, / Ceerge nan bolboyt. (KML-59), Uлуу Kem (Yenisey) toñoru
menen kagan bul öyüzdön tigi öyüzgö çeyin karagaylardan cana kardan dubal
turguzuldu. (BBKK-34), Çögölöp kulagina kıykırsañ, buldurap coop bereerge
kömököydö tili bar. (Köç. Kag.-7), Al üyünö tüşöörü menen Alibekti kaltırıp, Teyit
menen atasının üstünö kirdi. (Köç. Kag.-34), Koñşu el, bizge, ilgerten at baylaarga kazık
tuu ileerge şırgıy bolgon. (Köç. Kag.-44), Mal bagaarga da kişi kerek. (Köç. Kag.-68),
Mına sen keleriñ menen ele tamak içip alıp, kerebetke cat dep buyruk beresiñ. (AB-333),
Operatsiyadan çıgıp üygö bararım menen ele çoñ ayak açkıldı tınbay cutkan bolçumuz.
(T-287)

-KAN

“-ar” sıfat fiil eki gibi “-kan” sıfat fiil eki de hareket ismi yapan fiil ismi eki olarak kullanılmaktadır.

Altındı orogon menen cez bolboyt, / Cibekti orogon menen böz bolboyt. (KML-45),
Köz - körgöngö toyboyt, / Cer - cutkanga toyboyt, / Kuş - uçkanga toyboyt.
(KML-131), Mergendin keçikkeni - olcogo tunganı. (KML-59), Tigil atçandıñ keçüü

¹⁶⁵ a.g.e., 442. s.

izdep kelatkan sebebi da oşol. (BBKK-3), Yaruktun ireñinin bozorgonu tarap, kızıl cügürdü. (BBKK-9), Senin kaganıñdın eki cüzdüülügü cana coypulugu üçün Sarı daryanı altı iret keçip barganıbiz silerge azdık kıldıbı? (BBKK-19), Alardı itterdin acıldap ürgönü karşı aldı, birook acalın taap, bat ele ündörü öçtü. (BBKK-35), Mina akırkısn kömgönü alparatabız. (ÇA,III-86)

A.2. İkilemeler

İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları bir birine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.¹⁶⁶

Kırgız Türkçesi'nde anlamdaş veya yakın anlamlı kelimelerle yapılan ikilemeler:

Coktoo - muruñku **sın-sıpat**tarımın baarın süröttöp berüü. (BSEA-73), Berkinin bolso **kural-caragı** şayma-şay: sol kolunda nayza, ay dalıda kalkan, başında şunşuygan tuulga. (BBKK-3), Çet el tuuraluu, alardın zañı, ırım-cırımı, **kıyal-corugu** tuuraluu Cakeñ saymedirep süylöp turganda, ukkandardın oozu açıldı da, kulagı deldeydi. (Köç. Kag.-59), Üylönüp, öz çölkömünün **buluñ-burçuna** taralat. (Köç. Kag.-16), Oşol caydın carkırgan açık künü kırgızdardın acosu Bars-bektin ak örgösündö askerlik-mamlekettik keñeş toluk katışıp, **kep-keñeş** kurup catıştı. (BBKK-13), Nepadan, duşman kaptap kelse, ok tügöngüçö atışpay **katın-balanı** taştap, kaçaar belek? (Köç. Kag.-89), “Çakırgandan kalbagın” degen, **ata-babadan** kalgan söz bar. (Köç. Kag.-95), Elçilikke kelgen bolsoñ, - dedi handın katarında olturgan kara sakalçan kötörölö, -mına **nayza-kılıçtar** siler üçün dayardadık! - dep üyülgön kuralga, maşıkkın askerlerge kol nuskadı. (Köç. Kag.-98), Mina, oşo **ilik-cilik** cardamın izdemiş bolup cürüp, ıgı kelse katın aluu maksatı, eköönün. (Köç. Kag.-65) Mende bar, - dedi Sanya, **elteñ-selteñ** etip, - birook kiyip cüröm da... (BÇ-38)

Aynı kelimelerin tekrarı sonucu yapılan ikilemeler:

keñeş toluk katışıp, **kep-keñeş** kurup catıştı. (BBKK-13), Nepadan, duşman kaptap kelse, ok tügöngüçö atışpay **katın-balanı** taştap, kaçaar belek? (Köç. Kag.-89), “Çakırgandan kalbagın” degen, **ata-babadan** kalgan söz bar. (Köç. Kag.-95), Elçilikke kelgen bolsoñ, - dedi handın katarında olturgan kara sakalçan kötörülö, -nuna **nayza-kılıçtar** siler üçün dayardadık! - dep üyülgön kuralga, maşıkkan askerlerge kol nuskadı. (Köç. Kag.-98), Mına, oşo **ilik-cilik** cardamın izdemiş bolup cürüp, ıgı kelse katın aluu maksatı, eköönün. (Köç. Kag.-65) Mende bar, - dedi Sanya, **elteñ-selteñ** etip, - birok kiyip cüröm da... (BÇ-38)

Aynı kelimelerin tekrarı sonucu yapılan ikilemeler:

Kara-Tördö **üyür-üyür** kulca cüröyt deyt. (Köç. Kag.-116) , Cakından beri **imış-imış** sözdör uguldu. (Köç. Kag.-106), Oşentip ayt namazın okup, kayra attarına minişip, caştarına ılayık **top-topko** bölünüşüp kızıdırıp üydön üygö kirip aytay berişet. (KI-617)

Bir sözcüğü anlamlı ikilemelerde anlamlı kelime ilk veya ikinci kelime olabilmektedir.

Cep urandı, kardın erindisi camgırdın seli menen ezilip, uruygan döbö, **uñkul-çuñkul** cerge aylangan. (Köç. Kag.-35), Çet el tuuraluu, alardın zañı, **ırım-cırımı**, kıyalcorugu tuuraluu. Cakeñ saymedirep süylöp turganda, ukkandardın oozu açıldı da, kuiagi deldeydi. (Köç. Kag.-59), Algaç belgilüü ölçömdögü beş ce ceti kadak cakşı sapattagı buuday tandalıp cana tartılıp alıngandan kiyin, **taş-paşı** terilip, ıpır-sıpırları tazalanat. (Eid. Mayr.-10),

Zarf fiil ekleri ile yapılan ikilemelerde zarf fiil ekleri aynı türden olabileceği gibi aynı türlerden de olabilmektedir.

¹⁶⁶ Türk Dilinde İkileme, Vecihe Hatipoğlu, TDK, 1981, 1. s.

Kakap-cakap, su oozu-murdunan şarkırap aktı. (BBKK-4), **Antip-mintip**, basmayıldarı boşotulgan cük attarı kolgo tiyip, cüzçö kişi attangıça tigiler alda kayda ketiştı. (Köç. Kag.-100), Tili birge uruulardın dilin koşkon çıgaan çıkpagandıktan, **bölünüp-carılıp**, ar kimisi öz betinçe ketti. (BBKK-72), Seni bul kesiriñ **aytıp-aytpay**, kalkka tiyet. (Köç. Kag.-87)

Zarf fiil + sıfat fiil ekleriyle yapılan ikilemeler:

Ey, **tırışıp-bırışkan** kuday atkır! (Köç. Kag.-94),

Taklidî kelimelerle yapılan ikilemeler:

Añgıça sırttan kobur-sobur, kural-caraktın **şañgır-şuñguru** uguldu. (BBKK-17), Mezgil kelet, bizdin attardın dübürtünön baarıñardın töbö çaçıñar tik turup, bizdin kılıçtan baarıñar talaanın betegesindey **calp-calp** kulaysıñar. (BBKK-18), Algaç belgilüü ölçömdögü beş ce ceti kadak cakşı sapattagı buoday tandalıp cana tartılıp alıngandan kiyin, taş-paşı terilip, **ıpır-sıpırları** tazalanat. (Eld. Mayr.-10), Cardırıp ciberip, şermende bolbogoy elek? dep, **çıy-pıyı** çıkkan berkiler cardanat. (Köç. Kag.-63)

Zıt anlamlı kelimelerle yapılan ikilemeler:

Azamat bolsoñ ak işte./**Azdır-köptür** mal bolot. (KML-44), Temir ustalardın ayılında kündür-tündür barskandın döşügö “çaka-çak” urulganı basılıbadı ötü köp kural-carak dayardalıp catti. (BBKK-23), Soñku cıldarı ötköndön sabak, taalim alıp, aga ayar, sın menen karaganga üyröndük, **cakşı-camanı**ızdı taymanbay aytıp kalganga cettik. (KI-3),

A.3. Birleşik İsimler

Birleşik isimler, en az iki isim yeni bir kavramı ifade edecek şekilde birleşip “birlik”¹⁶⁷ oluşturuyorsa, buna birleşik isim denilmektedir.

Kırgız Türkçesi’ndeki birleşik isimlere örnek şunlardır:

köz karaş (MEC-61/9), kara kiyik (KI-589/31), artıkbaş (KI-617/18), aç köz (KML-70/4), kuu baş (KML-121/-23), cankazan (BBKK-6/30), boz bala (Kand. Cı.I-6/21), alaçakmak (BBKK-4/27), bir tuugan (BBKK-26/26), üy-bülöm (BBKK-26/34)

A.4. İsim Çekim Ekleri

A.4.1. İyelik Ekleri

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden işletme ekleridir. Bir nesnenin başka bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse o nesneyi karşılayan isim sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik eki, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin dışındaki bu nesnelere sadece şahıslar halinde ifade ederler.¹⁶⁸ Konuşan, dinleyen, adı geçen ve bunların çokluk şekilleri olan konuşanlar dinleyenler, adı geçenler olmak üzere altı şahıs olduğuna göre, nesnelere altı şahsa bağlayan altı iyelik eki vardır.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan iyelik ekleri şahıslara göre şöyledir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	-ım/-im;-um/-üm	-ıbız/-ibiz;-ubuz/-übüz
II. Şahıs	-iñ/-iñ;-uñ/-üñ -iñiz/-iñiz;-uñuz/-üñüz	-iñar/-iñer;-uñar/-üñör -iñizdar/-iñizder; -uñuzdar/-üñüzdör
III. Şahıs	-i/-i;-u/-ü;-sı/-si;-su/-sü	-i/-i/-u/-ü/-sı/-si/-su/-sü

¹⁶⁷ Karahanlı Türkçesi Grameri, Necmettin Hacıeminoğlu, TDK, Ankara, 1996, 28. s.

¹⁶⁸ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 21. s.

Örnek çekimi şu şekildedir;

	teklik	çokluk
I. Şahıs	ata-m üy-üm	ata-bız üy-übüz
II. Şahıs	ata-ñ; ata-ñız üy-üñ; üy-üñüz	ata-ñız ata-ñar; ata-ñızdar üy-üñör;üy-üñüzdör
III. Şahıs	ata-sı üy-ü	tizme-si üy-ü

Teklik I. Şahıs İyelik Eki

Teklik birinci şahıs iyelik eki, Türkçe'nin bütün devir ve sahalarında olduğu gibi Kırgız Türkçesi'nde de "-m" şeklindedir. Ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere ise kelime gövdesinde bulunan ünlünün düzlük-yuvarlaklık durumuna göre ünlü yardımcı seslerden birini alarak bağlanır.

Oşol moldogo karmap bergen künü atam mınday degen ele. (MEC-6/12)Ceñem bildi degeñe, / Cer cüzü bildi deseñçi. (KML-138), Kalar beken kalkımda/ Azdır-köptür ırıaram. (BİEA-68), Menin atım Yaruk. (BBKK-6), Menin da kulak - meem tıñısın. (BBKK-7), Canağı cekkördü degenim oşol. (BBKK-9), Üyüm-üyüm debeñer,/Üyüñ talaa çarpıgı. (BİEA-131), Çargın baatırdın agası Çingıstın kızı öz kelinim. (Köç. Kag.-22)

Teklik II. Şahıs İyelik Eki

İkinci teklik şahıs iyelik eki "-ñ"nin yanı sıra dinleyen şahsa saygı ifade etmek için "-ñız" ekleri ile belirtilmektedir. Yardımcı sesler teklik birinci şahısta olduğu gibidir.

Colooçuñ keçikse süyün,/Cortulçuñ keçikse küyün. (KML-50), Agayñdan çet cürsöñ,/Köñülüñ bir kün tarıgat. (KML-110),Başñdan kim sılasa, maşayagıñ oşo,/Camiñda kim otursa, suluuñ oşo. (KML-125), Kıyıştırıp kalasañ - otuñ canaar,/Kıyıştırıp süylösöñ - kalkıña cagaar. (KML-145), Közüñ çalır bolso da,/Sözüñ kınır bolbosuñ. (KML-143), Malım-malım debeñer,/Malıñ talaa çımçıgı. (BİEA-131), Maga kaday ötüñüñüz bar ? (KTÜ - 120)

Teklik III. Şahıs İyelik Eki

Kırgız Türkçesi'nin teklik üçüncü şahıs iyelik ekleri “-ı/-i/-u/-ü/-sı/-si/-su/-sü” şeklindedir.

İyelik ekleri ve şahıs eklerinin oluşumu bakımından şahıs zamirleri ile bir ilginin olduğu zannedilmektedir. Bu ilgi birinci ve ikinci şahıslarda, üçüncü şahsa göre daha belirgindir.

Üçüncü şahıs iyelik ekinin oluşumu ise Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası isimli eserde şöyle izah edilmektedir: Moğol ve Mançu-Tunguz dillerindeki şahıs zamirleri ile Türkçe'deki şahıs zamirleri menşei bakımından birdir. Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin birinci ve ikinci şahıs zamirleri sırasıyla “bi” ve “si”dir. Üçüncü şahıs zamirleri ise teklik ve çokluk olarak sırasıyla “ı/in” ve “çe//çen” şeklindedir. “ı/çe” yalnız halde, “in//çen” isim hal ekleri ile birlikte kullanılır. Mançu-Tunguz dillerinin bu zamirleri - i ve çe - Tunguz Dili'nin bazı şivelerinde, mesela, Nanay şivesinde iyelik ekine dönüşmüştür. Türk Dili'ndeki “-i ve -sı” iyelik ekleri bu zamirlerle bağlantılıdır.¹⁶⁹

Çeçendin tili köpkö ortok, / Çeberdin kolu elge ortok. (KML-37), Alıstın atı ozguça,/Ayıldıştın tayı ozsun. (KML-69), Cürök sırtı tilden çıgat. (KML-139), İşi ittikindey, sözü kişinikindey. (KML-1340), Ar bir uçurdun, koomdun öz sayasatı boloru anık. (Kand. Cıl.I-5), Attın açuusu kulagınan bilinet,/İttin açuusu kuyrugunan bilinet.

¹⁶⁹ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), “İlim” Basması, Frunze, 1980, 180. s.

(KML-117), Baldar ömürünün tıñç ötüüsün eñsegen. (Köç. Kag.-32), Kazak kolunun başçısı berdikoco öltürülöt. (Köç. Kag.-41)

Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin tamlanan unsurda kalıplaşarak fonksiyonunu kaybetmesi sonucu iyelik ekinin tekrar getirildiği nadir de olsa görülmektedir.

Caman adam - öz ırkısına özü tüküröt. (KML-96), Silerdin başçıñar “Elteber” degen naamga ee bolgon cana başka elteberler menen birge İsteminin taktısının sol tarabında oboço cerde olturçu. (BBKK-18), Ar eldin özünçö rasmisi bar... (ÇA,III-29), Topusu şamalga uçkan al soksoyup, çepken öñürü artka kayrılğan. (Köç. Kag.-70),

Aşağıdaki örnekte ise iyelik eki ve yükleme hali kalıplaşmış ve tekrar iyelik eki ve yükleme hali eki getirilme ihtiyacı duyulmuştur.

O bul okuyanı bayandap otursa köp, adis mergendin başınan ötköndörünön kaysınısın aytuuga çama cetpeyt. (AB-12)

Çokluk I. Şahıs İyelik Eki

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan çokluk birinci şahıs iyelik eki “-bız/-biz” şeklindedir. Yardımcı ses alması birinci teklik şahısta olduğu gibidir.

Baba Dıykan - atabız, / Kalıñ kara köp curt, / Paydañdı körüp catabız. (Eld. Mayr.-17), Bul kitepçeni bizdin eç bir tarihçibız, tilçibiz, adabiyatçibız okup çıkpandığına men kübömün. (KI-58), Kokustan biribiz; murda mamleketibiz cazuubuz boluptur, dep aytsınçı. (Tabılga-21), Azıgıbiz tügöndü, al emi iç bolso kurulday baştadı. (BBKK-8), Üçööbüz: men, menin atım, arkanım. (BBKK-5), Emne bolorubuzdu bilgenbiz. (BBKK-12), Sancırğa tüşsök tübübüz bir, “oñ” atanat. (Köç. Kag.-9), Ölgönübüz kömülöbüz, tirüübüz kayberen menen aralaş çaşaybiz. (Köç. Kag.-32), Kün aldında, cer betinde kölömübüz da bulardan aşpayt. (Köç. Kag.-41), Bayırtan berki aytılğan: “Meken”, Ata-Meken”, “Ata-Curt”, “Ata-Koñuş” degen bay sözübüz bar. (T-23),

Çokluk II. Şahıs İyelik Eki

Çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri Kırgız Türkçesi'nde “-ñız/-ñar/-ñızdar” şeklindedir. “-nar” iyelik eki Türkiye Türkçesi'nin çokluk ikinci şahıs iyelik ekine denktir. “-ñız ve -ñızdar” ise dinleyen şahıslara saygıyı da ifade etmek için kullanılan şekillerdir.

Yardımcı ses alması birinci teklik şahıs iyelik ekinde olduğu gibidir.

Biz dağı bir balañız emes belek? (Köç. Kag.-19)

Silerdin başçıñar “Elteber” degen naamga ee bolgon cana başka elteberler menen birge İsteminin taktısının sol tarabında oboço cerde olturçu. (BBKK-18), Silerdin bir atañar oşol. (Köç. Kag.-10), Tuuganıñar Mamatkuldu ızalagan tuugandarınan cem kayrıp bergen da bizdikiler. (Köç. Kag.-10), Küçüñör bolso tartıp albaysıñarbí? (Köç. Kag.-21), Siler bar bolgonu On cebe eimin içindegi az kalk eleñer cana koluñarda bir gana cebeñer bar boluçu. (BBKK-18), Et caynagan çiyiñer tazabı? (Köç. Kag.-50), Kenensarıñar kim? - dep kaldı tuuradan. (Köç. Kag.-60), Anan kayradan özüñör kirişkil, kazanagın öz koluñar menen oygula. (ÇA,III-83), Tak silerdin tiliñer tantık bolup baratat?! (T-125), Tebeteyiñerdi taştap, ıştan çalıngıla! (Köç. Kag.-21),

Çokluk III. Şahıs İyelik Eki

Çokluk üçüncü şahıs iyelik ekleri teklik üçüncü şahıs iyelik ekleriyle aynıdır. Diğer şahıslarda olduğu gibi çokluk üçüncü şahıs çekiminde de isim çokluk eki almış olabilir ve bu şahsın çokluğunu değil, sadece ismin çokluğunu göstereceği için iyelik eki “-ı/-i/-u/-ü/-sı/-si/-su/-sü”dür¹⁷⁰

Çet el tuuraluu, alardın zañı, ırım-cırımı, kıyal-coruğu tuuraluu Cakeñ saymedirep süylöp turganda, ukkandardın oozu açıldı da, kulagı deldeydi. (Köç. Kag.-59), Munday makaldardın tizmesi uşul cıynakta ar kanday temalarga bölüngön türdö ulantılıp sizderge tartuulanat. (KML-6), Öz atası, Alıkul suzaktık Kalmatbay, Matisak

¹⁷⁰ Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 115. s.

degen baylardın badasın bagıp, köpçülük ömürün mına oşolorgo calçı cürüü menen ötkörgön. (BİEA-18), Alardın negizdööçülörü - Aşın uruusunan çıkkan bir tuugandar Bumın menen İstemi - uşul uruunun padışalık kılışkan eki butağının babaları bolup kalıştı. (BBKK-28), Alardın çuruldap-çıryttaşkandığı - dattanıp tınçsızdangandıktarı, balaket bastı dep koñşu-koloñdorun cardamga çakırgandıktarı. (ÇÜK-17), Kedeyleri boz ton kiyişet, cılañbaş cürüşöt. (T-29), Orduñardan turgula! - “dubaktardın” biröösü kirip keldi, kalgandardı kınay açılğan eşiktin arı cagnan körünüp turat. (BÇ-42), Köçmөndөrdün ezelten berki coosu kıtaylar sokku urup, aldan taydıruu, basıp aluu üçün kez kelgen mümkünçülүktөrdü paydalanat. (BBKK-29),

A.4.2. İsim Hal Ekleri

İsimler kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hallerde bulunurlar. İsimlerin, kelime grupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hallere girerler. Demek ki ismin halleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır.¹⁷¹

A.4.2.1. Yalın Hal

Yalın haldeki bir isim, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmez.¹⁷²

İsimlerin kök ve gövdeleri ile çokluk ve iyelik eki almış şekilleri yalın hal olarak kabul edilmektedir.

Kırgız Türkçesi'nde de yalın hal eksiz yapılmaktadır.

¹⁷¹ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 226. s.

¹⁷² a.g.e., 227. s.

A.4.2.3. İlgı Hali

Bir ismin kendisinden sonra gelen isimle ilgili olduğunu gösteren haldir. Kırgız Türkçesi'nde kullanılan ilgi hali eki “-nın/-nin/-nun/-nün/-dın/-din/-dun/-dün/-tın/-tin/-tun/-tün” şeklindedir.

Bu şivenin ilgi halindeki dikkat çeken nokta, Eski Türkçe¹⁷³ döneminden beri ekin son ünsüzünün arka damak “ñ” ünsüzünün dış konsanatu “n”ye dönüşmüş olmasıdır.

Biröönün üyün çeçmek bar, tikmek cok. (KML-129), At boluuçu kulundun, / Müçösünön belgilüü / Kişi boluuçu balanın, / Kirpiginen belgilüü. (KML-115), Kök Teñirdin uulunun, Börünün uulunun, Teñir koldogon Türktün elçisi, balban bilek, taş cürök Aşın uruusunun kadırman uulu Kültegin baatır! (BBKK-17), Birak sen azır kurganıñ kerek. (BBKK-6), Caşka mas, aşka mas nemenin kılaarı oşo. (Köç. Kag.-23), Örüdü köyökkön nemenin kır mununduu ak tanoosu bülküldöp, böytöygön erinderi albıra kızarı, ayap alıptır. (Köç. Kag.-25), Başta seniki bolso, atañın aşınan kiyin “aygır” bolgon maga tiyet. (Köç. Kag.-57), Egerde katındın balası baatır bolo turgan bolso, al katın colbostun cürögünö, etine talgak bolot. (KI-588), Bıyl Covmindin daçasına dem alamın. (T-282), Ar bir uçurdun, koomdun öz sayasatı boloru anık. (Kand. Cı.I-5), Uktuldun eç nerse sezçü türü cok. (BBKK-10), Basa, başınan ele A. Tokombayevdi sözdün toluk maanisinde sotsialisttik doordun akını, Oktyabır revolitsiyasının carçısı dep aytçubuz. (Kand. Cı.I-5), Eköübüzdün tüp atabızdı bir “aygır” karagan “bee tuagan” deyt da, kulak-meeni ceyt! (Köç. Kag.-60), Bolboso baarıñardın başıñardı caap taştaymın. (Köç. Kag.-30), Bul epostun eesi el. (MEC-5/7), Attın açuusu kulagınan bilinet, / İttin açuusu kuyrugunan bilinet. (KML-117), Birok alar cıldız emes ele, asmandan caagan bolottun sımkarı. (BBKK-8), Al Sovyet biyliği ornogon kündön tartıp anı çındoo üçün aktivdüü katışıp, partiya menen ökmöttün tapşırğan tapşırmasın orundoo üçün belsenip iştöögö kirişet. (BİEA-18)

¹⁷³ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 63. s.

A.4.2.3. Yükleme Hali

İsmi geçişli bir fiile bağlayan haldir. Fiilin ifade ettiği hareketten etkilenen ismi gösterir.

Eski Türkçe dönemi'nde zamirli çekimde¹⁷⁴ karşılaşılan “-nı/-ni” yükleme hali eki Kırgız Türkçesi'nin yükleme hali eki olarak kullanıla gelmiştir.

Tabii ki, üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra “-n”nin yükleme hali eki olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bu şekil Eski Türkçe döneminde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵

Kırgız Türkçesi'nin yükleme hali eki varyantları ile şunlardır: “-nı/-ni/-nu/-nü/-dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü; -n”.

Uluunu Kırgız cayan dep da koyot. (KI-589), Baatırdı - coonu cengenden kiyin makta, / Tamaktı boygo siñgenden kiyin makta. (KML-121), Balıkçını balıkçı, alıstan taanıyt. (KML-124), Suu ukmuştay ıldamdık menen eköönü ulam arı agızıp barattı. (BBKK-4), Bayke, emnege kişini kişi ayabay, koyço kırat. (Köç. Kag.-42), Azdır-köptür ruhiy böksöbüzdü tolturgansıdık. (KI-3/28), Alar boz üygö cakındap kelgende kemegedegi ottun canında ookat kılıp cürüşkön eki katındı, arı cakta oynap catışkan baldarı körüştü. (BBKK-8), Dağı bir colu basa belgilegim kelet: birak aga karabastan kommunizm ideyasın, el dostugun, Stalındı, totalitarduu recimdi Tokombayevçe ırdagan akın caktır. (Kand. Cıld.I-6), Al erkindik kündü, teñdik zamandı el menen birge eñsep küttü. (BİEA-18), Munu oylop alıp, Edigey unut bolo baştağan kurandı esine saldı, sözdördün tartibin, kıraatın içten kayırıp barattı. (ÇA,III-86), Bul til, Sovyetter Soyuzunda ekinçi orundu eeleyt. (T-25), Baba Dıykan coldoşum, / Bardık işti oñdosun. (Eld. Mayr.-16), Colborstu бүtkül aybattan baatır dep bilgendikten cılga kirgizmegi mümkün. (KI-588), Kuru söz kursak toyguzbayt,/Kuru kep kulaktı toyguzbayt. (KML-144), Cumşak aytkan mesel söz,/Muz cüröktü eritet. (KML-139), Taştanbek tulgamı

¹⁷⁴ a.g.e., 64. s.

175. Türk Dili Tarihi, Ahmet Caferoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, 138. s.

çapçıp alıp, colborstu dal mañdayga soktu. (Köç. Kag.-21), Bizge küçtü, erkti, sıymıktı berip turgan uşul mekenibiz. (T-121), Kelgen soyuştı cey berişet. (Köç. Kag.-22)

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra “-n” şekilli yükleme halinin kullanımı şöyledir:

Alıp aytsak, agam Balbay Ibrayım comokçudan Manastın kiyinki beş urpagın cazıp alğan eken. (MEC-5), Uzak, tataal coldu baskan oozeki sancıra elibizdin tarihın, ruhiy düynösün, köz karaşın, tiriçiligin, saltın içine kamtıgan, muundan muunga kereez bolup ötüp kelgen ıyık kut ekenin bilebiz. (KI-4), Suudan tonun ayabagan,/Coodon canın ayabas. (KML-36), Zer kadırın zerger bilet,/Cez kadırın cezçi bilet,/Süyüü kadırın süygön bilet. (KML-28), Colun taap ırdasa,/Kubanıç eken ır degen. (KML-139), Karılar caştığın oylop uktabayt, / Caştar karırın oyloso uktabayt. (KML-106), Örtöbögülö ölügün. (BBKK-28), Özübüzdün den-sooluk üçün içeli! - dep Sabitcan dağı ayttı da, bulañgır tartkan közün irmegilep, dale bolso kelbersip, maanilüü kebetede oturuuga tırıştı. (ÇA,III-39), Karıya başın iykep, küldü. (Köç. Kag.-10), Azabın körböün. (Köç. Kag.-32)

Üçüncü teklik şahıs iyelik ekine yükleme hali ekinin “-nı/-ni” şekli, soru sıfatının iyelik şekli olan “kaysı” kelimesinin üzerinde görülmektedir.

Kol karmap, kaysını kötöröt. (Köç. Kag.-6)

Yükleme Hali Yerine Kullanılan Hal Eki:

Anadolu ağızlarında en sık görülen hal ekleri arasındaki yer değiştirme olayı, yükleme hali ile yönelme hali arasında olmaktadır.¹⁷⁶ Bu durum karşımıza iyelik eki almış kelime üzerine gelen yönelme hali ekinin yükleme vazifesinde kullanılmasıyla karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷⁶ Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri, Ahmet Buran, TDK, Ankara, 1996, 124. s.

Senin aytkandarıña tüşünbödüm. (BBKK-8)

A.4.2.4. Yönelme Hali

İsimleri fiillere yaklaşma halinde bağlayan haldir. Yönelme hali, yaklaşmanın yanı sıra yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, vb. fonksiyonları da ifade eder.¹⁷⁷

Kırgız Türkçesi'nin yönelme hali eki “-ka/-ke/-ko/-kö/-ga/-ge/-go/-gö” ve iyelik eklerinden sonra “-a/-e/-o/-ö” şeklindedir. Yalnız, birinci ve ikinci çokluk şahıs iyelik ekinden sonra “-ga/-ge” şekli kullanılmaktadır.

Ayrıca sayı isimlerinden ortaklık beraberlik ifade eden isimler yapan “-oo/-öo” eklerinin üzerine de yönelme halinin “-ö” şekli gelmektedir.

“-ga/-ge/-go/-gö/-ka/-ke/-ko/-kö” ekleriyle:

Oyubuzdu dalideş üçün mundan bir az murdaki okuyalardı, bizdin tarihka, madaniyatka bolgon olku-solku köz karaş, osol mamileni cana müçülüştü ele alalı. (KI-3), Meerman eneler bir oygo kelişip, ar kimisi koldorundo bolgon tamak aştarın ortogo çıgarışat. (Eld. Mayr. -8) , Çeçendin tili köpkö ortok, / Çeberdin kolu elge ortok. (KML-37), Könümüş katarı kulga, küngö akı tölööçü emes. (KII-529), Karının sözü kep bolot,/Bütkön işke sınçı köp, / Bışkan aşka ceçü köp. (KML-47), Kalpçının çin sözü da tögüngö (kalpka) çıgat. (KML-141) , Börü arıgın bilgizbey, / İtke cünün ürpöytöt. (KML-130), Kültegin bürüdön beter bütündöy tulku menen birde oņgo, birde solgo burulup, caaldana kıykırdı. (BBKK-20), Duşmandın sanı üçkö azaydı. (BBKK-25), Akın

¹⁷⁷ Türk Dili Tarihi. Ahmet Caferoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, 133. s.

uşul ırın cıylgan topko ırdap, özünün cana oşondoy ele başka kedeylerdin katuu ezilip catkanın bayandap ötöt. (BİEA-21), Eger oydu ar kimde özünçö boluş mümkünçülüğün cökko çıgarsañız, anda, akim sözübüzdün dağı ulanışında eç kacet cök!... (K-88)

İyelik ekleriyle yönelme hali:

Alma bış oozuma tüş. (KML-45), Menin saga ıraazıçılığım cök cök. (BBKK-6), Közüñdö körgöndö bir kün süylöşüp alsam da köñülümö kubat dep, süyünüp ketpedimbi? (Köç. Kag.-9), Beri kara, Sabitcan, men öz alıma caraşa öz işim bar karabayır kişimin. (ÇA,III-68), Canış menin bul şuroomo coop berüünün orduna, unçukpay oturgan Karımge cüzün burdu. (BÇ-48), Körböstü körböy közüñö sak bol./Aytpastı aytpay oozuña sak bol. (KML-144), Men senin üyüñö köptön beri kele elek elem. (BBKK-10), Sen buyerge iştegeniñe naati eki cıl boldu, biz Kazangap eköobüz otuz cıl birge iştegenbiz. (ÇA,III-16), Ataña naalat, dünüyö! (Köç. Kag.-39), Başıña müşkül tüşsö - turmuş tataalı baykabayt. (Köç. Kag.-17), Abaltadan Kırgız bolgon soñ, akırına çeyin da “Manası” bolot. (MEC-5/8), Egerde katındın balası baatır bolo turgan bolso, al katın colborstun cürögünö, etine talgak bolot. (KI-588), Al emi aldınkı betine köörüktün üylögüçü kirgizilgendey kılıp, ılay tütük casalat. (BBKK-8), Barpı Alıkulov - Kırgız eline belgilüü talanttuu akındardın biri. (BİEA-16), Caman adam - öz ıriskısına özü tüküröt. (KML-96), Talaabızga ak nan bergin. (Eld. Mayr.-14), Birok aytıp koyoyun, anday bolso biz calgız Tündük menen toktop kalbaybız, silerdin borboruñarga çeyin kirip barabız da, padişañardın gülzarlarına boz üylörübüzdü tigebiz! (BBKK-19), Silerdin acoñorgo kagan degen naamdı menin agam bergin. (BBKK-20), Carkımbay menen Nurbay katinga cetip, ayılına kelgende çamalarına caraşa toy berişken. (Köç. Kag.-103)

Sayı isimlerinde isim yapan “-öö” ekinden sonra iyelik ekinin kullanımı:

Akı turmak bay kol aldındagılardı satsa, biröönö beker berse, ce öltürüp koyso, ursa, kıynasa, kordoso da özü bilüüçü. (KII-529), Kuçaktaşıp, öpkülöşüp catkan eköönö ar kimder çaşıp ketti. (Köç. Kag.-80), Kol başı ünü kaarduu, - başı boş keliniñ menen boygo cetken kızıñdı eköönö kalınsız beresiñ. (Köç. Kag.-80)

Bir örnekte kelimeye ek “-e” şeklinde getirilmiştir.

Ölgön töönün terisi eşeke cük. (KML-61)

Anadolu ağızlarında¹⁷⁸ da isim gövdeleri, iyelik eki almış kelimeler ve zamirlerde görülen eksiz yönelme hali Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

“Kıbla” degen arabdın sözü okşoyt. (KI-616), Bul arapça “Saffan Saf” degen sözdön özgörülgön söz okşoyt. (KI-617), Kuday alsın oşonu, emne bolso oşo bolsun. (ÇA,III-21),

Yönelme Hali Yerine Kullanılan Diğer Hal Ekleri:

Anadolu ağızlarında¹⁷⁹ karşımıza çıkan yükleme halinin yönelme hali yerine kullanılması Kırgız Türkçesi’nde de rastlanılan bir durumdur.

Calkıbizga baralık,, Kunan taydı minelik, (Eld. Mayr.-23), Kurman çalgan musulmandar anı minişip kıl köpürödön ötüp ketişet. (KI-617/35), Kaydan deşke bolobu,/Kayıgıp kelçü kırsıktı? (KML-103), Anan oşol taraptı karay çaap cönödü. (BBKK-4), Kültegin nökörlörü menen ketken taraptı karay çaap cönöştü. (BBKK-27), Alıbek catçu örgöönü karadı. (Köç. Kag.-33), Munu minip tez kaç. (Köç. Kag.-37), Tigi, tokulgaluu attı mingin, ayılıña cetkirsin. (Köç. Kag.-40), Mına akırkısin kömgönü alparatabız. (ÇA,III-86), Oşondon kiyin kayda bolbosun, meni biröö iç dese, Iysa, al içpeyt dep meni korgop turuçı. (T-277), Ertesi Toktogul bergen attı minip alıp cıynga bardı. (BİEA-89), Atası ölööründö kiçik uulun törö kılğıla dep osuyat kıldı. (KI-34), Al itin “Koy!” dep kıykırdı da, kişilerge kelgile degen belgi berip, kayra üygö kirip ketti. (BBKK-9), Başı bar, meesi cok, baylığı bar, eesi cok, malın tınç bakpay, aşın aş kıla albay esirgen elden bolomun. (Köç. Kag.-39)

¹⁷⁸ Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri, Ahmet Buran, TDK, Ankara, 1996, 161. s.

Ayrılma hali ekinin yönelme hali fonksiyonunda kullanıldığı da görülmektedir.

711-cılı kırgızdar türktördön ceñilip, Barstın dayını bilinbey kalat. (BBKK-78)

Yönelme hali eki, devamlılık ve kuvvetlendirme fonksiyonlarında da kullanılmaktadır.

Terebeldi ak kar basıp suuk küçünö kirip, boroon bozdodu. (BBKK-30), Bolot booruna baskan Taanaka cılına bala artınan bala tuurtat. (Köç. Kag.-15), Köpkö çaşaylı dep, köz kızarıp atpaybı? (Köç. Kag.-19)

A.4.2.5. Bulunma Hali

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini ifade etmek için isim bulunma halinde bulunur.¹⁸⁰

Kırgız Türkçesi'nin bulunma hali eki şunlardır; “-da/-de/-ta/-te/-do/-dö/-to/-tö”.

Oşol cerde olturgan kurbularının biröo “anın sözü çın, men koşo cürgöm” dep kübölük berdi. (KI-615), Samançı degen kıyşık köz bir kişi bar ele, al kımıstı köp içip, mas bolup üyünö “Esil kayran calgızım” dep ökürüp kelgeni esimde kalıptır. (KI-616), Meerman eneler bir oygo kelişip, ar kimisi koldorundo bolgon tamak aştarın ortogo çıkarışat. (Eld. Mayr. -8), Kurman aytın kalk arasında aytılıp kalışı cönündö ar kanday imişter aytılat. (Eld. Mayr.-34), Berkinin bolso kural-caragı şayma-şay: sol kolunda nayza, ay dalıda kalkan, başında şunşuygan tuulga. (BBKK-3), Bularday tüzülüştöğü makaldar basımduuluk kılbası da, köp ele kezdeşet. (KML-15), Dosuñdu tozokto sına, / Kayrılıp suu berebi?! (KML-77), Nurbaydın es-dartı mına oşol döböttö. (Köç. Kag.-68), Emi mına oşo Mekenibizdebiz. (T-120), Köñülñüzdö kir kalbas üçün obol murda küröktöp kazgıla. (ÇA,III-83)

¹⁷⁹ a.g.e.. 162. s.

¹⁸⁰ Türk Dili Tarihi, Ahmet Caferoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, 234. s.

Anadolu'nun Karadeniz bölgesi ve özellikle de Rize ili ağızlarında¹⁸¹ görülen yönelme halinin bulunma hali yerinde kullanılması Kırgız Türkçesi'nde de görülmektedir.

Uydun bukası tügül inek uyları dağı kayrat kılat, cana başka malga okşop dalaaga kalbastan üygö özü kelet. (KI-588), Al emi çeçkor bolso egin alıp, kırman suzarda mayda candıktan birdi (koy-kozu, eçki-ulak) soyup kırmanga küröktün betine muuzdap, etin bışırıp, eldi çakırıp beret. (KI-614), Buuday sepken taalaysızdın, / Añızına arpa çikat. (KML-93), Özü bulak közünö kol cuudu. (Köç. Kag.-38), Bıyıl Covmindin daçasına dem alamın. (T-282),

Bulunma Hali Yerine Kullanılan Diğer Hal Ekleri:

Doğu Anadolu ağızlarında¹⁸² da görülen çıkma hali ekinin bulunma hali yerinde kullanılması Kırgız Türkçesi'nde de görülmektedir.

Özü Buharadan okugan eken. (KI-59), Al bir künü sınalğıdan köründü. (ÇÜK-4), Alamudun bazarı şaardın çığışınan, Oş bazarı şaardın batışınan, Orto-Say bazarı bolso, şaardın tüştügünön orun algan. (İKT-79), Marat menen Kanat çoğuluştan kiyin ubaktıların birge ötkörüügö makuldaşıp, saat törttö "Pişpek" meymankanasının coguluşmak boluştu. (İKT-82), Kalgan kepti oşol cerden süylöşölü. (İKT-82)

Bulunma hali eki, "bar ve cok" kelimelerine eklendiğinde ek-fiilin zarf fiil eki "-ken" fonksiyonunu ifade eder.

Eköo teñ sabattuu boluçu, moldo cokto ayaldarı sabak berüüçü. (MEC-7/40), Atıñ barda cer (col) taanı./Atañ barda el (dos) taanı. (KML-23), Ala bulut barında,/Malıñ menen maktanba./Acal ölüm barında,/Canıñ menen maktanba. (BİEA-131), Baya belde kubat barında, bilekte küç barında, cüröktö ot barında azuuga salıp taş çaynap, alañgazar kıyal menen aloolop söz kadırıñ bilbegem. (Köç. Kag.-9)

¹⁸¹ Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri, Ahmet Buran, TDK, Ankara. 1996, 192. s.

A.4.2.6. Çıkma Hali

İsmin fiil ile ilgisinin ayrılma şeklinde gösteren haldir. Bu hal eki yönelme ve bulunma hal ekleriyle beraber, zaman ve mekan içinde işin yer ve istikametini bildirir; bunu bulunma, yaklaşma ve uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.¹⁸³

Kırgız Türkçesi'nde ek, isim kök veya gövdelerine “-dan/-den/-tan/-ten/-don/-dön/-ton/-tön” şeklinde şeklinde gelir.

Düynödöğü darektüü cazmalarda bayırkı dep baalangan uyutkuluu kırgız eli ezelten oozeki çığarmaga, tarihy, adabiy, madaniy muraska bay. (KI-3), Doñuzdu kırgız kara kiyik dep da aytkan cana tukumu tez ösüp, köptön tuugan üçün cılga kirgizse kerek. (KI-589), Aalımdar aytkanday, tayızdıktan tereñdep, cönököylüktön tataaldaşıp, ar bir manaşının cöndömu boyunça ulam körkömdöşüp, ulam bayıp ulandı. (MEC-5), At kaçagan bolgon soñ, / Aştan, toydon kalgan soñ, / Külüktüğü ne payda. (KML-116), Büyröktön şıyrak çığargan, / Bürgödön may sızgırgısı kelet. (KML-130), Oşondo möndürgöy cagan okton beçara Kırgızdın kanı suuday aktı. (Kand. Cıl.I-6/28), Iras ele arpımak cüz kadamça tömönürööktön çığıp, kayındardın arasında turgan. (BBKK-5), Kaçantan beri mınçalık baatır bolup kaldıñar? (BBKK-19), Köçmөndөrdün ezelten berki coosu kıtaylar sokku urup, aldan taydıruu, basıp aluu üçün kez kelgen mümkünçülüktördü paydalanat. (BBKK-29), Kündön ot olup otirasñ. (Köç. Kag.-42), Akısı eki ese boloorun bilişkende, kokondon kırk Kıpçak, Kırk bıçağı menen et tuuroo üçün keldi. (Köç. Kag.-46), Moskva, Leningrad sıyaktuu içkeri şaarlardan başkalkalap kelgen kişilerge öz üylөрün boşotup berişti. (T-198), Alsız kolun cerden arañ alıp, töbömdön sılamak bolup, birook sılay albadı. (MÜ-8)

¹⁸² a.g.e., 194. s.

¹⁸³ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 235. s.

Teklik birinci şahıs iyelik ekine getirilen çıkma hali eki “-m-dan/-m-den” şeklinde olduğu gibi genellikle “-man/-men/-mon/-mön” şeklindedir. Bu durum, (-m-dan > -m-nan > *-m-man > -man) şeklinde ses hadisesi neticesinde ortaya çıkmıştır.

Küygönümdön ır koşup,/Attanıp çıktım cıynga. (BİEA-22), Dal uşu senin suroondu te ilgeri ele aziret-ali Muhambet baygambarımdan saga okşogon biröo suragan eken. (MÜ-35), Altı caşıman ceti caşıma çeyin İstam koco degen kırgız moldonun kolunda 11- aydan 3- ayça okudum. (MEC-6), **Koluman** kelgen dalalattı casamakçı elem, caşınan estüü çıgıp, coluñu bölüp, sırt salıp kettiñ inim Kalıgul. (Köç. Kag.-43), Andan kiyin kaganıman ötündüm, mınday dep ötündüm. (BBKK-69), Tabittin baarın buzup saldı mobu akmak! - dedim kıcırim kelgenin ünümön, sözüümön da caşırbay. (BÇ-83), **Oozuman** söz tüşüp, keñirep kaldım. (MÜ-54), **Körüp** alıp, adaşıman köz albadım. (K-63),

Teklik ikinci şahıs iyelik eki “-ñız”dan sonra çıkma hali normal şekli ile gelmektedir. “ñ”li teklik ikinci şahıs iyelik ekiyle ise “-ñan/-iñen” şekli karşımıza çıkmaktadır. Bu şeklin oluşumu da (-ñ-dan > -ñ-nan > -ñan) şeklinde oluşmuştur.

Çoñ atañan berki ölüü dünüyö koluñda turat. (Köç. Kag.-44), Antken menen kayrattuu ekensiñ, kayratıñan kaytpadıñ. (ÇA,III-109), **Koluñan** kelip turgan cardamın ayayt dep taarınat, sençilep. (T-287), Kırgız dostoruñuzdan salam coldodum. (T-295)

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle kullanımı “-ınan/-inen/-unan/-ünön” şeklindedir. Üçüncü şahısta iyelik ekinde bu şeklin oluşmasının sebebi de iyelik ekinden sonra gelen pronominal “n”den dolayıdır.

Kölünön bezgen kaz oñbos, / **Elinen** bezgen er oñbos. (KML-31), Moldonun aldında dastorkon cayılıp turat, namazga kelgender kolunan kelgeninçe aga akça taştaşat. (KI-616), El bayınan cer bayı artık. (KML-38), At boluuçu kulundun,/Müçösünön belgilüü., Kişi boluuçu balanın, / Kirpiginen belgilüü. (KML-

115), Bay-manaptın dardinen / Kaça adamzat bülündü. (BİEA-21), Munun eminesinen korktum. (T-273), Kılıcı suurup kıninan, / Tuuradan Toltoy çalganı. (Tol.-86)

Çokluk birinci şahıs ekinden sonra çıkma hali eki değişime uğramaz.

Mına uşul bizden kiyin, uşul bardıgı**ızdan** ene tildin tazalığın talap etpegen sizder ayıptuusuzdar... (T-22), Cerdi illuminatorlor**ubuzdan** karap, çetten körüp turabız. (ÇA,III-53)

Çokluk ikinci şahıs iyelik ekinden sonra da ekte bir değişiklik söz konusu değildir.

Silerdin biyliğ**ñerden** boşogondon beri. (BBKK-19), Üşükkö aldirgandar, alsıragandar art**ñardan** tüşöt. (BBKK-34), Ayaktağanı siler bolsoñor, kolu**ñardan** kelgeni oşol da! (Köç. Kag.-40), Ordu**ñardan** turgula! - “dubaktardın” biröösü kirip keldi, kalgandardı k**ñay** açılğan eşiktin arı cagınan körünüp turat. (BÇ-42)

Çokluk üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra gelen çıkma halinin şekli teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonraki durumun oluşumu gibidir.

Kaysı gana eldi albaylı, alardın ata-babalar**ınan** kalğan köp köp baaa cetkis murastarı bar. (KML-3),

Çıkma Hali Yerine Kullanılan Diğer İsim Hal Ekleri:

Eski Türkçe¹⁸⁴ döneminde de görülen bulunma hali ekinin çıkma hali fonksiyonunda kullanılması Kırgız Türkçesi'nde de görülmektedir.

Uy çarbaga, can saktoogo bütkül maldarda birinçi paydaluu, 2-3 ay bolboso kalğan toguz, on ayçalık sütün beret. (KI-588), Akın anı “Korduk” dep atap, al cönündö

¹⁸⁴ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 64. s.

atayı ır çıgargan, anın “Kazıdan kelttek cegende” degen ırı mına oşol özü körgön, özü baştan ötkörgön okuyaga, tartkan cabırına arnalgan. (BİEA-19)

Yönelme hali ekinin çıkma hali fonksiyonunda kullanılması:

Maga kaday ötüñüñüz bar ? (KTÜ - 120),

A.4.2.7. Vasıta Hali

Fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için isme getirilen ektir. Vasıta hali ekinin asıl vazifesi fiilin ne ile yapıldığını göstermektir, nasıl ve ne zaman yapıldığını ifade etmesi de bundan çıkmıştır.¹⁸⁵

Vasıta hali için Eski Türkçe döneminde “-n”¹⁸⁶ eki ve “bile, bilen ve birle”¹⁸⁷ edatları kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise vasıta hali yukarıda bahsedilen ek ve edatların yanı sıra “-la/-le”¹⁸⁸ ekiyle de yapılmaktadır. Bu devreden sonra yazı dili haline gelen yeni Türk lehçelerinde, “-n” ekinin bazı sözlerde kalıplaştığı ve ek yerine edatların tercih edildiği görülmektedir.

Aşağıdaki örnek cümlede geçen “tünküsün / geceleyin” kelimesinde geçen, iyelik ekinin üzerine gelmiş olan “-n” kalıplaşmış vasıta haline bir örnektir.

Cayıttağı külük attarın karmap, tünküsün tilin kıl menen buup, koyo berip, erteñ menen çeçet. (Köç. Kag.-99)

¹⁸⁵ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 237. s.

¹⁸⁶ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain. çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 96. s.

¹⁸⁷ Türk Dilinde Edatlar, Necmettin Hacıeminoğlu, İstanbul, 1992, 18.,21., 22. s.

¹⁸⁸ Karahanlı Türkçesi Grameri, Necmettin Hacıeminoğlu, Ankara, 1996, 31. s.

Tarihi lehçelerde “bile, bilen, birle ve birlen”¹⁸⁹ şeklinde karşılaştığımız edatlar Kırgız Türkçesi’nde “menen” şeklini almıştır. “menen” edatı bu şivenin vasıta halini karşılayan unsurdur.

Edat, isimlerin yalın şekillerine gelmektedir.

Yalın kelimelerle:

Albette, izildöçünün koygon proplemasına karaganda manaşçılar obondu epos **menen** birge üyröngön degen tıyanakka kelet da, anın teksti menen obonu acıratılbaстан айтыларın далілдейт. (MEC-4), El **menen** eregişpe, / Baatır **menen** coolaşpa. (KML-39), Ala bulut barında, / Malıñ **menen** maktanba. / Acal ölüm barında, / Canıñ **menen** maktanba. (BİEA-131), Amal **menen**, küç **menen** başka uruulardı moyun sundurup, öküm süylöö buyrugun atkartuu. (Köç. Kag.-7), Biri ata arkası **menen**, biri baylık demi **menen**, biri bilegindegi küçünö çirenip, çabdıgı kelişken at üstündö mensinişet. (Köç. Kag.-17), Kişi kaçça köp bolso, tıışmayı oşonço bolup, erkek oñoy **menen** kolgo tiybeyt. (Köç. Kag.-18), Kabırgam **menen** keñeşeyin. (Köç. Kag.-20), Ökümdük **menen** opurulsañ, aylanañdagıardı kaçırasıñ. (Köç. Kag.- 77)

İyelik eki almış kelimelerle:

Atañ **menen** cerge kir. (Köç. Kag.-105), At alsañ, dosuñ menen keñeş,/Koy alsañ, koñşuñ **menen** keñeş. (KML-114), Al üyünö tüşöörü **menen** Alıbekti kaltırıp, Teyit menen atasının üstünö kirdi. (Köç. Kag.-34) Anan eki sopus turup, kıblanı karap, “sapan, sapan saap” dep kulagın eki kolu **menen** karmap üç colu kıyırışat. (KI-617/3), Köz uçu **menen** közdöbö,/Zıyan bolot közüñö. (KML-143), Cep urandısı, kardın erindisi camgırdın seli **menen** ezilip, uruygan döbö, uñkul-çuñkul cerge aylangan. (Köç. Kag.-35), İçke coldoru **menen** kumurskalar kaydadır çabagandap, cem kötörgöndörü uyukka kirip-çığıp alat. (Köç. Kag.-39)

¹⁸⁹ Türk Dilinde Edatlar, Necmettin Hacıeminoğlu, İstanbul, 1992, 18.,21., 22., 26. s.

Vasıta Hali Yerine Kullanılan Diğer Hal Ekleri

Bulunma hali ekinin vasıta hali fonksiyonunda kullanımı:

Ormon atasının közü ötkönün alıstagılarga cazda kabardı. (Köç. Kag.-45), Bıyıl küzdö aşı ötöörün, kabar cetkirilgender birotolo oşondo keleerin tabıştadı. (Köç. Kag.-45), Men da aga uşunu kündö aytam, Edike. (ÇA,III-109), Cayında üyümö kiyip ketem dep, saktap cürgön calgız köynögü eken. (MÜ-53)

Çıkma hali ekinin vasıta hali fonksiyonunda kullanılması:

Alıbek mıyığınan külüp, baş iykedi. (Köç. Kag.-45), Közünön külgön Çarkımbay kulak kaşdı. (Köç. Kag.-107),

A.4.2.8. Eşitlik Hali

İsim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik halini alır. Demek ki eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik ve benzerlik ifade ederler. Eşitlik ekleri, vasıta ve yön gösterme ekleri gibi işleklğini kaybedip çekim eki halinden çıkmak üzeredir.¹⁹⁰

Kırgız Türkçesi'nin eşitlik hali ifade eden ekleri “-çA ve -DAy” şeklindedir.

İsim hal eklerinden “-ça/-çe” eşitlik ekinde fonetik değişiklik görülmemektedir

Anı men körgöm, - dedi Yaruk, oozun tacagan kişiçe açıp-estep. (BBKK-8), Altı çaşman ceti çaşıma çeyin İstam koco degen kırgız moldonun kolunda 11- aydan 3- ayça okudum. (MEC-6), Bayke, emnege kişini kişi ayabay, koyço kırat. (Köç. Kag.-42), Dağı bir küñçö baykasambı? (Köç. Kag.-68), Adam bolup törölgön soñ, / Cigit bolup öskön soñ, / Adamça cür, cigitçe öl. (KML-15), Terimde tülküçö sıyrışat go, ıya tuyup

kalıssa dep, eleñdegen bolup, eki cakka moynun sozot, - emne bereer eleñ kaçırsam?
(Köç. Kag.-37)

Baykaşımça öto kambıl neme körünösüñ. (BBKK-5), Özümçö cürgön bir cupunu kişimin. (BBKK-6), Emgek menen tapkan malıñ / Ölgönüñçö mülk bolor. (KML-66), Sızdin pikiriñizce, uşu kañçalık deñgeelde tuura da, kañçalık deñgeelde tuura emes? (MÜ-97), Kişi kañça köp bolso, tıtışmayı oşonço bolup, erkeç oñoy menen kolgo tiybeyt. (Köç. Kag.-18), Sen - özüñdü oşol kaarmandardın katarına koşuş üçün, çamañdın cetişince ölkönö kızımat ötögüñ kelet. (T-121), Bularga okşogon bir süylömdön turgan lakaptardı da cıynaktan kaalaşızızca terip alsak bolot. (KML-10)

Eşitlik hali eki, yapım eki fonksiyonunda da kullanılmaktadır.

Borbaş kañçalık kıraan bolso da, / Boz torgoyçuluk alı cok. (KML-129), Uy çarbagı, can saktoogo bütkül maldarda birinçi paydaluu, 2-3 ay bolboso kalgan touz, on ayçalık sütün beret. (KI-588),

day

Eski Türkçe'de eşitlik, gibilik bildiren ve daha ziyade son çekim edatı olarak kullanılan "teg"¹⁹¹ edatı, Kırgız Türkçesi'nde tam bir eşitlik hali eki fonksiyonunda kullanılmaktadır.

Oşonda möndürgöy cagan okton beçera Kırgızdın kanı suuday aktı. (Kand. Cıl.I-6), Al emi aldınkı betine köörüktün üylögüçü kirgizilgendey kılıp, ılay tütük casalat. (BBKK-8), Çınında ele al bolcologondoy boldu. (BBKK-4), Lakaptar negizinen uşul cogoruda körsötülgöndördöy bolup tüzülöt. (KML-18), Taştay kakşagan muzdak suu attı agım menen alıp cönödü. (BBKK-4), Akın uşul ırın cıylgan topko ırdap, özünün cana oşondoy ele başka kedeylerdin katuu ezilip catkanın bayandap ötöt. (BİEA-21),

¹⁹⁰ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 239. s.

Otuzday ırçı ırdap turuptur. (BİEA-89), Balapanına cem berçü kuştay çukuldap kalgan toguzbay murdun çuyrup atayı burulat. (Köç. Kag.-12), Al el cayloogo köçküçö canday körgön tayekesi Daanıška uçuraşıp kalayın dep çıgıp, coldo Eralınıkına konot. (Köç. Kag.-24), Coo betine ... - dep Ormon ünü çıkkanda, Balbay aç bükküttöy kabak serpip, moyun sozdu. (Köç. Kag.-62), Kerbençilerdey çubap, beykam kelatkan bulardı Cumgal suusunun keçmeliginde salt atçan bir adam tostu. (Köç. Kag.-103)

A.4.2.9 Yön Gösterme Hali

Fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme haline girer.¹⁹² Türkçe'nin tarihi devirlerinde “-garu/-gerü/-karu/-kerü/-ra/-re/-rü/-arı/-eri” şekillerinde kullanılan yön gösterme hali eki günümüzde kalıplaşmış olarak bir kaç kelimeye görülmektedir.

Kırgız Türkçesi'nde yön gösterme hali eki almış kelimeler; isim, zarf ve son çekim edatı olarak kullanılmaktadır.

Oşondoy bolgon soñ, ar bir mezgildin muktımın degen uuldarı, öz uçurundayı koomdun sayasiy aktualduu maselelerinen sırtkarı caşay albası çın. (Kand. Cıl.I-5), Men tıstan, sen içkeriden bolup Çingiz Handı cok kılalı. (KI-33), İlgeri Kırgızda (tündük cagında) meçit bolgon emes. (KI-616), Alardan tışkarı daracası tömönüröök kadırluu adamdar: on başkaruuçu, 15 iş alıp baruuçı cana küçtüü uruuldardı başçaları bar. (BBKK-13), Çekteş mamleketter aytıluu kırgız kılıçın, zoot-çopkutun, kancarların, iylegen terilerin öto cogoru baalaşçu. (BBKK-16), Cortuulçular ayılga çukuldaganda katuulaşıp, cogor cagınan öto berişti da, kütpögön cerden cin urganday çabışıp, töo teriden casalgan eki doolbastı kürsüldötö kürsüldötö urup, ceti cüzdöy kulun-tay aralaş cilkını ürkütüp, colgo salıp, kuup cönödü. (Köç. Kag.-100),

¹⁹¹ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995., 105. s.

¹⁹² Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 241. s.

Türkiye Türkçesi'nde edatlarla yapılan¹⁹³ yön gösterme hali Kırgız Türkçesi'nde de edatlarla yapılmaktadır. Bu hali ifade eden edatlar şunlardır:

cönöp

Yönelme hali eki ile birlikte yön gösterme halini ifade eder.

Mına biz azır Sarı-Özöktün ilgerten arbaktuu beyiti bolgon Ene-Beyitke **cönöp** baratabız. (ÇA,III-80)

karap

Yükleme hali ile beraber yön gösterme halini ifade eder.

Anan eki sopu turup, kıbilanı **karap**, “sapan, sapan saap” dep kulagın eki kolu menen karmap üç colu kıykırışat. (KI-617)

karata

Yönelme hali eki almış isimlerle birlikte yön gösterme hali fonksiyonu yerine geçer.

Akinga **karata** bolgon minday zombunun sebebin çeçmelöödön murda biz anın ömür coluna kayırlalıkçı. (Kand. Cıd.I-6)

karay

Yükleme ve yönelme hali eki almış isimlerle bu fonksiyonu ifade eder. Yükleme hali anlam açısından yönelme halini ifade etmektedir

Törtöö dört tarapka **karay** bezdirip çaap cönöştü. (KA-26) Kültegin nökörlörü menen ketken taraptı **karay** çaap cönöştü. (BBKK-27), Azır uçup ketçüüdöy, / Aldı **karay** talpınıp, / Kol tiyelek biykeçtin.. (Şab. Bat.- 96)

¹⁹³ Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 114. s.

közdöy

Yükleme hali eki almış kelimelerle yön gösterme hali yerine geçer.

Darbazanın teşiginen oktoy atıp, çıgıp, atamdı **közdöy** cügürdüm. (MÜ-12)

taman

Yönelme hali eki almış kelimelerle yön gösterme hali yerine geçer.

El cıla cetip, cıtı siñgen cerine **taman** tirey baştadı. (Köç. Kag.-12)

A.4.3. Çokluk Eki

Bir isimin karşıladığı nesnenin birden fazla olduğunu ifade etmek için ismin teklik şekline çokluk eki getirilerek ismin çokluk şekli yapılır.¹⁹⁴ İsmi çokluğunu gösteren ektir.

Eski Türkçe devresinden beri değişmeden gelen “-lar/-ler”¹⁹⁵ çokluk eki, Kırgız Türkçesi’nde “-dar/-der/-tar/-ter/-lor/-lör/-dor/-dör/-tor/-tör” varyantlarıyla birlikte kullanılmaktadır.

Alsak, karıyalar, baybiçeler, ak caştar, tüstü kezdemelerden kiyimderdi, köynöktördü tiktirişken. (Eld. Mayr.- 7), Kuttu bolsun uşu üylör, / Kurut alsın ceñeler. (Eld. Mayr.-22), Cazında açık kundö caşıl toolordun, kögüş asmandın çağılışı menen bul köldör ukmuştıuday köpkök-caşıl bolup körünöt. (KI-616) Kurman aytın kalk arasında aytılıp kalışı cönündö ar kaday imişter aytilat. (Eld. Mayr.-34), Mınday tüzülüştör tiginisine münözdüü, munusuna münözdüü emes deşke bolboyt. (KML-9), Eki baştuu cekkördü kişi meymandar menen birge oturup tamak içpeyt salt boyunça. (BBKK-10), Biröölörgö nan kaygı,/Biröölörgö can kaygı. (KML-129), Karılar caştığın oylop uktabayt,/Caştar karırın oyloso uktabayt. (KML-106), Öspös eldin baldarı,/Bir-birine

¹⁹⁴ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 220. s.

¹⁹⁵ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 62. s.

kas bolot. (KML-35), Ar kaysı cerde ak, kögala çaçtar. (Köç. Kag.-32), Kaysı konoktor? (Köç. Kag.-33), Çıyrak kulundar bat telçigip, kulagın tikçiytip, enesin eemip eerçiyt. (Köç. Kag.-55), Al emi eçen akın-cazuuçularıbiz, eçen mugalimderibiz, curnalistteribiz, cooptu kızmatkerleribiz dal uşul redaktsiyadan tarbiya-taalim alıp işterin ulantuuda. (T-166), Makanbay, Çodubay, Karabay, Esenalılar bar ele. (AB-23)

A.4.4. Aitlik Eki

Bir nesneyi bağılı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir.¹⁹⁶ Bu sebepten ikinci bir iyelik eki olarak kabul edilir.

Bu ek, zaman ve mekana aitliği bulunma hali eki almış gövdelerde yaparken, nesnelere aitliği ise ilgi hali ekli gövdelerde göstermektedir. Bunun yanında, aitlik eki, anlamca zaten zaman veya mekan bildiren sözlere ise doğrudan doğruya eklenir.¹⁹⁷

Kırgız Türkçesi'nde aitlik eki “-kı/-ki-ku/-kü/-gı/-gi/-gu/-gü” şeklindedir.

İsmlere doğrudan doğruya aitlik ekinin gelmesi:

Kas sanagan duşmanıñ, / Kelerki uşul ubakka cetpesin! (Eld. Mayr.-24), , Agam Balbay murunku ötkön Cusupakun, Ibrayım sıyaktuu uluu muundardan üyröngön. (MEC-5), Alıp aytsak, agam Balbay Ibrayım comokçudan Manastın kiyinki beş urpagın cazıp algan eken. (MEC-5) Cazgı cemişinidin carımı. (KML-56), Mergençi canın ceýt, / Üydögülör eti menen mayın ceýt. (KML-59), Ayıldagılar taruu egip, kışı menen coro içişet eken. (Köç. Kag.-13), Tömönkü öröngö, sozulgan suuga, uyulgugan tokoygo, nık toolorgo köz çaptırıp olturup, karıya kañırı tütögöndöy. (Köç. Kag.-39), At keleer künkü tüştö Ormongo Kaptaldı ciberiştı. (Köç. Kag.-54), Üstünkü kabatka, orduma çıgıp dem alsambı dedim ele, oşogo cetpey tiginin oyun buzganday çoçulagansıp, bık etpey kaldım. (BÇ-46)

¹⁹⁶ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 161. s.

¹⁹⁷ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 118. s.

İlgi hali ekiyle aitlik ekinin birleşmesi esnasında, ilgi hali ekinin son ünsüzü düşmüştür. Neticede “-nıkı/-niki/-nuku/-nükü” şekli ortaya çıkmıştır.

Ar kim özünükün eelep, biröönükünö köz artpasın. (BBKK-18), İz alardı Eki Baştuu kişinikine alıp keldi. (BBKK-27), At - mingendiki, ton - kiygendiki,/Ayal - tiygendiki, er - eldiki. (KML-23), Gül aarınıkı, bal adamdıki. (KML-47), İşi ittikindey, sözü kişinikindey. (KML-140), Andan kiyin atam Mamay moldogo :”Mına bu bayamdın canı kudanıkı, söögü meniki, eti seniki, cakşıraak okutup koy. (MEC-7), Oozuñ ayunukunan da sasık tura?! (Köç. Kag.-12), Kabarçılıkka ciberilgen Alıbek Kaçikenikinen attanıp, tayekesinikine keldi. (Köç. Kag.-47), Eköönü cakındaştırıp, eesi kol menen eköönükün tabıştırıp, işti baştap koyot. (Köç. Kag.-56), Bizdikine konok boluñuz. (Köç. Kag.-99)

Aitlik ekinin bulunma hali ile kullanılması:

Bularday tüzülüştöğü makaldar basımduuluk kılbası da, köp ele kezdeşet. (KML-15), Üstündöğü kişi oozun çoñ açıp alıp, attın calına öpöktöp algan, tuulgası közünö tüşüp ketiptir. (BBKK-4), Tiginin moynundagı asılğan emne? (BBKK-9), Barpı Alıkulov da -uşul demokrattık bağıttagı akındardın colun coldogon, alardın ününö ünün koşup, oşol kezdegi ezilgen eldin oor turmuşun, oy tilegin çıgarmalarında süröttöönü öz mildeti katarı aldına koygon talanttuu akındardın biri, Toktoguldun süygön şakirti. (BİEA-17), Daanış kök taş túbündöğü kumurska uyugun körsötö - caşoo menen alek. (Köç. Kag.-41),

A.4.5. Soru Eki

Soru eki ismin soru şeklini yapan işletme ekidir. İsmi fiile soru şeklinde bağlamak için daima soru şekline girer.¹⁹⁸ Hangi isim soru olarak belirtilmek isteniyorsa o isme soru eki getirilir. Diğer çekim eklerinin tamamı kendisinden önce gelir.

Kırgız Türkçesi'nde soru eki “-bı/-bi/-pı/-pi/-bu/-bü/-pu/-pü” şeklindedir.

Cakşı körgön dosunan, / Mal ayagan cigitpi? / El çetinde coo kelse, / Can ayagan cigitpi? (KML-25), Menin üy-bülömdü büt kırıp cok kılğan semiz çoçko Teksinbi? (BBKK-26), Tuura baştaganıñ uşulbu? (BBKK-33), Suu cüröktükbü, ce alcıgandıktın belgisibi? (BBKK-35), Ce calganbı, aba? (Köç. Kag.-10), Erkekpi, urgaçıbı? (Köç. Kag.-26), Cakeñ kurandı çın bilebi, ce bayga cagınuu üçünbü, “Avuuzi” dep, açık baştadı da kalganın kupuyalantıp, bocurap ukudu. (Köç. Kag.-66), Kızıñızdın başı boşpu? (Köç. Kag.-72), Ce baarı teñ atlet, baarı alp cürökpü? (T-26)

Carkımbaymısıñ? (Köç. Kag.-80)

Soru eki , cevheri fiilin görülen geçmiş zaman şekli veya kuvvetlendirme edatı olan “ele” ile cevheri fiilin geçmiş zaman veya geniş zaman şekli olan “eken”le kaynaşarak “bele” ve “beken” şekillerini oluşturur.

Moskvaga süröt okuu cayına ciberip atışat debediñ bele? (MÜ-85), Sen anda, pop okuusunda beleñ? (K-99)

Bekbekeydi men aytsam,/Berer beken kudayım? (Eld. Mayr.-27), Bizdin kız oşondoy arzan beken betin bat açkıday? (Köç. Kag.-77), Menin dilim imne, taza emes beken? (MÜ-33)

¹⁹⁸ Türk Dil Bilgisi. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 243. s.

XIV. yüzyıl Batı Türkçesi eseri Ferhengname-i Sa'di Tercümesi'nde geçen ve Farsça'dan Türkçe'ye geçmiş olan "çi"¹⁹⁹ soru edatı Kırgız Türkçesi'nde soru eki olarak yer almaktadır.

Ördöktör menen tooktorçu? (ÇÜK-3), Atım Karıpbek, uşul cerlikmin, özüñörçü? (BÇ-77), A menin sürötçülüğümçü? (MÜ-59)

Azbi, köppü "Manas" cazılgan kagaz bolso ele satıp alıp anı cıynayt. (MEC-7)

¹⁹⁹ Türk Dilinde Edatlar, Necmettin Hacıeminoğlu, İstanbul, 1992. 270. s.

B. ZAMİRLER

Nesneleri temsil veya işaret suretiyle karşılayan kelimelerdir. Zamirler nesnelerin dildeki gerçek karşılıkları olmayan, fakat gerekince onları ifade edebilen kelimelerdir.²⁰⁰

B.1. Şahıs Zamirleri

Varlıkları şahıslar halinde ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bütün varlıklar üç şahıs altında toplanır. Birincisi *konusan*, ikincisi *dinleyen*, üçüncüsü *adı geçendir*.²⁰¹ Konuşan, dinleyen ve adı geçen bir tek varlık ise teklik; birden fazla şahıs ise çokluk şahısları ifade ederler. Yani üç teklik, üç de çokluk olmak üzere altı şahıs vardır.

Kırgız Türkçesi'nde bu altı şahıs karşıyan şahıs zamirleri ve isim hal ekleriyle çekimleri şöyledir:

İ. H. E.	T.I.Ş.Z.	T.II.Ş.Z	T.III.Ş.Z.	Ç.I.Ş.Z.	Ç.II.Ş.Z.	III.Ş.Z.
Yalın H.	men	sen siz	al,o, ošo	biz	siler, sizder	alar, oşolor
İlgi H.	menin	senin sizin	anın	bizdin	silerdin sizderdin	alardın oşolordun
Yükl. H.	meni	seni sizdi	anı	bizdi	silerdi sizderdi	alardı
Yön. H.	maga	saga, saa sizge	aga	bizge	silerge sizderge	alarga oşolorgo
Bul. H.	mende	sende sizde	anda	bizde	silerde sizderde	alarda
Çıkma H.	menden	senden sizden	andan	bizden	silerden sizderden	alardan
Vasıta H.	meni menen	seni menen	anı menen	biz menen	siler menen sizder menen	alar menen
Eşitlik H.	menimçe mendey	sendey	*anday *oşondoy	bizçe	silerçe	oşolordoy

²⁰⁰ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 262.-263. s.

Teklik Birinci Şahıs Zamiri

Kırgız Türkçesi'nde konuşan şahsı temsil etmek için "men" şahıs zamiri kullanılmaktadır. Teklik birinci şahıs zamirine bulunma, çıkma ve eşitlik hali ekleri getirilince zamirin bünyesinde herhangi bir ses değişikliği olmamaktadır. Yönelme hali eki alınca "maga" şeklini almaktadır.

İçpey-cebey cıynagın, / Bay boloruña **men** kepil. (KML-53), Anı **men** körgöm, - dedi Yaruk, oozun tacagan kişişe açıp-estep. (BBKK-8), Baarın köñülgö ala cürüş kerek, **menin** küyööm suuda süzüştü bilbeyt. (AB-330), A özüñ kim bolosuñ, **meni** suudan alıp çıkkan adam? (BBKK-5), **Mende** "er tukum" barbı, ıya? (Köç. Kag.-24), **Mende** bar, - dedi Sanya, elteñ-selteñ etip, - birok kiyip cüröm da... (BÇ-38), Al **menden** eç nersesin ayabayt, oşonduktan cakşı köröm. (KI-617), Özüñüz da keçiriñiz, **menden** ketken bolso! (Köç. Kag.-49), Anday eldin **maga** keregi cok. (BBKK-26), Bürgönün **maga** kaday cardamı tiygen eken? (Köç. Kag.-23), Küygüzdü zaman **mendeydi**, / Küygön şorduu ne deydi? (BİEA-21), Makalanın cazılışının tüpkü sebebi ele, **menimçe** mına uşunda... (MÜ-96), Al **meni menen** uçuraşpastan, erteden beri canımda birge cürgön kişidey ele öz cayın aytıp süylöp ketti. (T-257), Al uçurda caan **men için** özünçö kızık dünüyö. (T-545)

Teklik İkinci Şahıs Zamiri

Dinleyen şahsı temsil eden "sen" ve "siz" şahıs zamiri kullanılmaktadır. Dinleyen şahsı saygı ile temsil etmek için "siz" zamiri kullanılmaktadır. Bu şahıs zamirine Kırgız Türkçesi gramer terminolojisinde teklik ikinci şahıs zamirinin "sılık türü"²⁰² adı verilmektedir.

Teklik ikinci şahıs zamirinin "sen" şeklinin yönelme hali ekini aldığı durumlarda da ses değişikliği olmaktadır ve "saga veya saa" şeklini almaktadır.

Sen köp cookerdin birin saktap kaldım dep oylobo. (BBKK-7), **Sensiñbi** Taylak? (Köç. Kag.-31), Sarıbay **sensiñbi**? (Köç. Kag.-79) , Emese balası İsmaildi **siz**

²⁰¹ a.g.e., 265. s.

²⁰² Azırkı Kırgız Tili, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Frunze. 1980, 124. s.

üçün kurman kılıp körsünçü. (KI-617), **Senin** aytkandarına tüşünbödüm. (BBKK-8), Biz, **senin** şilteer kamçıñbiz. (Köç. Kag.-24), Üygö barganda men **seni** sözsüz iraaızı kılam. (BBKK-6), Baatır, **sizdi** bütkül türk eli, al tügül orustar da sıylayt. urmattayt, sözüñüzdü eki kılbay atkarışat. (Şat. Bat.-56), **Saga** emne boldu? (BBKK-9), Menin **saga** iraaızılıgıma cek cok. (BBKK-6), Arbak **saa** küç koşsun. (KA- 339), Kaalaganıñdı al - **senden** ayanbaymın. (BBKK-6), Emi **senden** payda cok. (BBKK-33), **Sendey** tuugandı kimge keregi bar? (BBKK-11), Kanay baatır ciberdi sizge. (Köç. Kag.-22), Alarga can tartkan ceriñ bar okşoyt, obolu oşolorgo betteşip, sonansoñ, **seni menen** betteşsem bolot eken. (Köç. Kag.-87), Men **seni menen** Kuday ilimi boyunça talaşka kirbey koysom da bolmok, antkeni, seniñ bilimiñ ali cetile elek, anan kalsa şektüü. (K-89)

Teklik Üçüncü Şahıs Zamiri

Aslı şahıs zamiridir. Uzaktaki nesnelere işaret yoluyla karşılayan işaret zamiri başlangıçtan beri üçüncü şahıs zamiri olarak da kullanılmış, böylece iki zamir birleşmiştir.²⁰³ Üçüncü şahıslar uzakta olduğu için bu şahsın zamiri, şahsı temsil ederken aynı zamanda yerini de işaret eder. Şahıs zamiri olmasından ötürü temsil yönü daha kuvvetlidir.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan ve adı geçenleri temsil eden şahıs zamirleri “al, oşo” ve “o”dur.

al

Al, cerden ulak eñüüdöy şıp etip, Saksaydı lip uçkaştıra koydu. (Köç. Kag.-81), Oşondon kiyin kayda bolbosun, meni biröo iç dese, Iysa, **al** içpeyt dep meni korgop turuçı. (T-277), Bir gana kocoyunu cumşabastan, **anın** eki bir tuuganı koşo cumşadı. (BİEA-71), Antkeni **anın** uulu uuru, tigil moynunda asılğan - oşonun başı. (BBKK-10), **Anı** Kuday cakşı köröt imiş. (KI-617), Al üçün bay-manaptar akındı ızaloo menen **aga** bir dalay korduk körsötkön. (BİEA-21), Al ömürünün teñin, başkaça aytkanda, otuz

²⁰³ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 262.-266. s.

cıldan aşığıraak mezgildi calañ cakırdıkta, zalim baylarga calçı cürüü menen ötkörgöndüktön, duşmandardı cek körüü sezim **anda** çıñ alğan daracaga cetişken. (BİEA-21)

oşo

Başñıdan kim silasa, maşayagñ **oşo**,/Canıñda kim otursa, suluuñ **oşo**. (KML-125), İnistitutta bolsun, catakanada bolsun culunup çıgıp, culunup süylögön **oşo**. (MÜ-53), Antkeni anın uulu uuru, tigil moynunda asılğan - **oşonun** başı. (BBKK-10), On cetinçi cılga çeyin caza cana okuy bilgen kırıgız attuu törtöö bolso, İşenalı Arabayev **oşonun** biröö ele. (MÜ-61), Kuday alsın **oşonu**, emne bolso **oşo** bolsun. (ÇA,III-21), Mına **oşogo** çıdagandar çaşayt bul cayda. (ÇA,III-13), **Oşondon** korktum. (Köç. Kag.-47)

o

O bul okuyanı bayandap otursa köp, adis mergendin başınan ötköndörünön kaysınısın aytuuga çama cetpeyt. (AB-12)

Çokluk Birinci Şahıs Zamiri

Konuşanları temsil eden şahıs zamiri Kırgız Türkçesi'nde "biz"dir. Hal ekleri ile çekime girdiğinde zamirde hergangi bir ses değişikliği olmamaktadır.

Biz kolgo tüştük. (BBKK-12), Sen sınalğıdan süylögönüñdö **biz** körüp olturduk. (ÇÜK-4), Bilip al, uluu aco-kagandın özü **bizdin** Inançu Alp Bilge, maanilüü işterdi dal maga tapşırat. (BBKK-7), **Bizdi** baalayt ekensiz go, baatır aba? (Köç. Kag.-8), Uşul üçün nar çıkandın **bizge** paydaluu dosubuz dep anı cıl başına kirgizmegi mümkün. (KI-588), Abılay handı, kezinde **bizden** Esengul, Belek degen baatırlar talkalaptır. (Köç. Kag.-60), **Bizde**, uşul makuluktarçalık intımak barbı? (Köç. Kag.-41), Eç cakka cılbay turgula!- eskertti capaldaş boyluu, otuz çaşar çamasındağı, murutçan, kameralardı közömöldööçü; **bizçe** aytkanda - "dubak". (BÇ-16), Oşon üçün oylonup körüp, ayılğan

sözünüzdü kayra özüñüzgö alıp, andan keçirim suraysızbı, ce **biz menen** mamileni uşu boydon birotolo üzüp, başka colgo tüşüünü ılayık körösüzbü? (S-19)

Çokluk İkinci Şahıs Zamiri

Kırgız Türkçesi'nde dinleyenleri temsil eden şahıs zamirleri “siler” ve “sizder”dir. “sizder” dinleyenlere saygı ifade etmek için kullanılan şekildir.

Teklik ikinci şahıs zamiri'ne çokluk ekinin getirilmesi sonucu (sen-der ve siz+der) şeklinde oluşmuştur.

Siler Türgeşter, bizdin Aşın uruusunan çıkkın İstemi-kagandın urpaktarının biylerin taanıgansınar. (BBKK-18), **Siler** ayakta catıp bir top urukka, men bıyakta catıp bir top urukka bölünüp ketebiz da, “siler”, “biz” dep, döş kagabız. (Köç. Kag.-9), **Silerdin** bir atañar oşol. (Köç. Kag.-10), Bugün eki bir tuugandın ortosuna araçı tüşüp, **silerge** boluşa albaymız. (Köç. Kag.-22), Andan körö men bir oyundu bilem, es alıp, köñül açkança oşonu **silerge** körsötöyünbü? (ÇÜK-14), Birok orus tilin **silerden** kem bilbeymin. (T-125), Munu **silerçe** “demokratiya” debeyt, “karazgöylük” deyt kedeydin da akmagı, baydın da akmagı, baydın da akılduusu, kedeydin da akılduusu bolot. (MÜ-34)

Kerek bolgon uçurda biz dağı **sizder menen** uşul kanal boyunca kabarlaşıp, uşul kanal boyunca öz kabarıbızdı berip turabız. (ÇA,III-53), **Sizder menen** ... Alıbek keldibi? (Köç. Kag.-78), Munday makaldardın tizmesi uşul cıynakta ar kanday temalarga bölüngön türdö ulantılıp **sizderge** tartuulanat. (KML-6), Şoruk baatır ciberdi **sizderge**. (Köç. Kag.-95), Men bul cerden, moskvalık meymandar, **sizderge** kaynılamın. (T-26), Uşul cönündö **sizderden** açık coop kütömün. (T-26)

Çokluk Üçüncü Şahıs Zamiri

Adı geçenleri temsil etmek için kullanılan şahıs zamirleri, adı geçeni temsil etmek için kullanılan şahıs zamirlerine çokluk ekinin getirilmesi sonucu oluşmuştur. Kırgız Türkçesi'nin çokluk üçüncü şahıs zamir'i “alar” ve “oşolor”dur.

alar

Albette, **alar** da Barpının çeberçiliginin ösüsünö taasiri tiygizbey koygon cok. (BİEA-104), Kaçike nebak colun buup koygon kız cönündö **alar** uşintip tilek kılışkan. (Köç. Kag.-75), Anın üstünö Sizdi darılap atkan vraçtar koygon talantı tuura körgöm cana **alardı** koldogom. (S-19) , Barpı oşo algaçkı mezigildegi ırlarında baylarga caldanganın, **alardan** kıyla korduk körüp, köp azap tartkanın eñ elestüü bere bilgen. (BİEA-22), **Alarga** kılcaııp koygon cok. (Köç. Kag.-20), **Alarga** maktana Uken cügördü. (Köç. Kag.-26) Al emi sen közdön dalda cürsöñ, **alar menen** kimdin işi bolmok ele? (BBKK-11),

oşolor

Oşolordun içinen “Manastın”özünün varyantın tüzüp bergen cana oozeki çıgarmalardı cıynoodo, basmadan çıgaruuda zor ülüş manasçı Cusup Mamayga atayın arnalğan özgöçö sıylık ıygarılğan. (MEC-4), Mına **oşolordun** baarı akinga küçtüü taasir etip, öz çıgarmalarının el turmuşu menen tıgız aykalışturuuga şart tüzgön anı biz akındın çıgarmalarının ideyalık bağıtınan açık köröbüz. (BİEA-20), Öz atası, Alikul suzaktık Kalmatbay, Matisak degen baylardın badasın bağıp, köpçülük ömürün mına **oşolorgo** calçı cürüü menen ötkörgön. (BİEA-18), Alarga can tartkan ceriñ bar okşoyt, obolu **oşolorgo** betteşip, sonansöñ, seni menen betteşsem bolot eken. (Köç. Kag.-87), Sen da **oşolordoy** çala sabat bolguñ kelebi? (MÜ-115)

A.2. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelimelerdir. İşaret zamirleri nesnelere bir yer içinde gösterir, onlara yerlerine göre işaret ederler.²⁰⁴

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan işaret zamirleri “bu / mu / bul, uşu, al, oşo / oşon / şon, oşol / uşul, a, mınabu / mınabul, tigi / tigil / tetigi” şeklindedir.

²⁰⁴ a.g.e., 273. s.

İşaret zamirlerinin isim hal ekleriyle çekimi şöyledir:

Yalın H.	İlgi H.	Yükl. H.	Yön. H	Bul. H.	Çık. H.	Eşit. H.
bu / bul	munun	munu	buga	mında	mından	mınça
uşu	uşunun	uşunu	uşuga	uşunda	uşundan	uşunça
al	anın	anı	aga	anda	andan	ança

bu

Yakında olan nesnelere işaret eder.

Lagıl, cakıt, mariat/ Eki tamda **bu** da bar,/ Kulak ukkan, köz körgön. (M-9), **Bular** eldik oozeki adabiyattın tunguç canrlarınan körünüktüüsü, el arasına eñ köp taraganı cana ukmuştıuuday kızıktıusu. (KML-3), **Bul** arapça “Saffan Saf” degen sözdön özgörülğön söz okşoyt. (KI-617/5), Tüşkö kire turgan okuya emes go **bul**. (BÇ-31), Bildim, bilbey turgan **munun** emnesi bar. (K-97), **Buga** bütündöy bir ay ketti. (BBKK-34), **Bulardın** üstündö Ormondun elge “şıptı kaşka” atalıp ketken cigiti Kaptal. (Köç. Kag.-43), **Munu** oylop alıp, Edigey unut bolo baştağan kurandı esine saldı, sözdördün tartibin, kıraatın içten kayırıp barattı. (ÇA,III-86), Şaytan alsın **bulardı**, antseñ dağı bir baleege kalsıñ, tüptükır öçöştürüp alasıñ özünö. (BÇ-75), Mında tıyın eniş, arkan tartış, er oodarış, balban küröş bolup ep, küç sınaçu. (T-132), Kayda barıp urunsak dele kayra aydaşat, oşentip mına uşerge tuş bolduk, **mından** anı barar çağımız cok. (ÇA,III-109), Kün aldında, cer betinde kölömübüz da **bulardan** aşpayt. (Köç. Kag.-41), Albette, biz **mında** tek eldik çığarmalardan başkanı bilbe debeybiz. (T-21), Caş ele turup **mınça** önörgö kantip cetip alğan. (MÜ-50)

uşu

Biraz daha uzakta olan nesnelere işaret eder.

Uşu sizdın atka uykaş bolo turgan bolçu. (Köç. Kag.-67), **Uşular** sıyaktuu ele bir saptan turgan makaldardın ayrımdarına sebep menen natıyca cogorkularday birden gana bolboston ekiden ce andan köptön da bolot. (KI-11), **Uşunu** al, baatır! (Köç. Kag.-

15) Oşonduktan “Manas tekstin obongo saluuda ar epizoddo kanday okuya aytilat, mına **uşuga** karata obon da öz taktısın, nugun cañılatat. (MEC-4), **Uşuga** baylanıştuu bir bolgon añgemeni caza ketüügö tuura kelet. (KI-614), Mına uşul kemçiliginen, uşul bötönçölügünön bulardı cana **uşularga** okşoş turuktuu aykalıştardı lakap dep ayırmalaybız. (KML-18), Ulamadan ulanganı mına **uşunda**. (MEC-5), Kıyazı, añgemenin “Cetinin biri” dep atalışı **uşundan** okşoyt. (K-65), Oşonço ele katuu tiyse, keçirim surogo cana sözümdüü kayra aluuga makulmun, birok bir nersege tañmın, degi menin künööm emnede cana emne ele maga **uşunça** asılıp kalıştı?! (S-19)

al

En uzakta olan nesneleri işaret eder.

Kişinin ölgöndön soñ catar cayın kol menen bütürböy ekskavator menen oyup salış degen şumduk oygo kelgis coruk ele **al** için. (ÇA,III-83), Birok **alar** cıldız emes ele, asmandan caagan bolottun sınıktarı. (BBKK-8), Kurman çalgan musulmandar **anı** minişip kıl köpüröödön ötüp ketişet. (KI-617/35), Dağı bir colu basa belgilegim kelet: birak **aga** karabastan kommünizm ideyasın, el dostugun, Stalındı, totalitarduu recimdi Tokombayevçe ırdagan akın cektur. (Kand. Cıld.I-6), Eger oydu ar kimde özünçö boluş mümkünçülüğün cökko çıgarsañız, **anda**, akim sözübüzdün dağı ulanışında eç kacet cök!... (K-88), Bişkekke, **andan** arı kazaktın cerin aralap, közdön daldo, cogotuş kerek bolçu! (BÇ-78), Sandagan cıldar boyu köönörböy çaşap kelgen eldik çıgarmaçılık önörlördün baarı oşol eldin akılına, emgegine, tabiy şartına, tarihy okuyalarına caraşa calpı ele caratılış menen bolgon küröştö birge caralıp **anı menen** çoгуu ösüp önügöt. (KML-3)

oşo / oşon / şon/ uşu

En uzakta olan nesneleri karşılar.

Caşka mas, aşka mas nemenin kılaarı **oşo**. (Köç. Kag.-23), Sarı Özöktö mınday küçtü, mınday ıldam celmayan cök, **oşon** için eesine okşop Boronduu Karanar atıkkın. (ÇA,III-13), **Oşon** için soyuşumdu alıp, kolumdu kuuşurup kelip catpaymbı. (Köç.

Kag.-47), **Oşon** üçün eköobüz semiz kaman Teksin-ilandan öç alalı degenbiz. (BBKK-12), **Şon** üçün özdörün törö tutup, aymagındağı elge baş-köz sezişet. (Köç. Kag.-60), **Oşonun** baarın kündö kol menen küröp, kol menen sürüp, al az kelgensip, temir col tigi döbölördü kesip ötkön cerlerde kardı kapka salıp, iyindep congo kötörüpçığışar ele. (ÇA,III-14) Sen bilbeysiñbi **oşonu**, Yaruk? (BBKK-10), May siñip ketken cerin togoloktop koyup, azıkka **oşonu** alıp çıgat. (Köç. Kag.-88), **Oşondo** kırırap, **oşondo** ösöt. (Köç. Kag.-14), Salpooçtolunup kelingen Ormondu **oşogo** tüşürüştü. (Köç. Kag.-35), **Şondon** kişin kolgo suu kuyulup, et keldi. (Köç. Kag.-66), Kıyazı, aňgemenin “Cetinin biri” dep atalışı **uşundan** okşoyt. (K-65)

oşol / uşul

En uzakta bulunan nesnelere işaret eder.

Silerdin bir atañar **oşol**. (Köç. Kag.-10), **Oşol** üçün Ospandin mañdayında al kabagın karış tüyüp, kicaalat bolup oturdu. (ÇA,III-83), Tuura baştaganıñ **uşulbu?** (BBKK-32), Aa, oşol cigittin atası **uşul** eken go?! - dep kaldı. (Köç. Kag.-18), İştin tezdigi da, oñu da da **uşul** emespi. (ÇA,III-83)

a

En uzakta bulunan nesnelere işaret eder.

Tık-tık cötölüü, şıbirt-şıbirt kozgoluudan kişin **a**-bu deşip, mukaktanıp barıp, akırı bir oozdon: ... (Köç. Kag.-62)

mınabu / mınabul

En uzakta bulunan nesnelere işaret eder.

Mınabu, ittin kılğanı. (Köç. Kag.-85), Biröö moñgol dese, ekinçi bir biröö **mınabul** ele bizdin tyan-şandık kırıgız imiş deşet. (MÜ-25)

tigi / tigiil / tetigi

En uzakta bulunan nesnelere işaret eder.

Tiginin moynundagi asilgan emne? (BBKK-9), **Çöbü** caykalgan cañı curtka kelgen **tigiler** da beykam. (Köç. Kag.-100), **Körsö** arakka salingan boorsoktu çaynaşıp **tigilerdin** cürögün aylantıptır. (T-277), **Tigige** bir tabakka salıp bereyin, tura bersin oygongonço. (BÇ-35), **Tigil** emne kılğanı, aytsañ bolo, - dep Zarıpanı cekirdi. (ÇA,III-107), **Bul go took go? A tigiil emine?** (T-220), **Eh-ey!**- dep koydu közün külüñdötkön **tigil**. (BÇ-34), **Meyli,- dedi tigiil** aylası tügöngöndöy şölbüröp. (BÇ-54), **Ene, tetigileri kördüñbü?** (T-120), **Men iştey albay kalgandı tetigiler işteşet.** (T-270)

Kırgız Türkçesi'nde işaret zamirlerinin isim gibi görülüp iyelik ekleri aldığı da görülmektedir;

Munuñ cöndüü kep! - dedi daanış. (Köç. Kag.-64), **Anıñ** talaşsız. (Köç. Kag.-73), **Soyup cibergidey, kısır emdi tay bele, anıñ.** (Köç. Kag.-79), **Onuñ** atka okşop, cem cep, suu içip, es albayt deyt, uşu da çımbı? (MÜ-59), **Munuña** coop beriş kıyın, Pyatr. (K-99), **Bir curttan köçüp, ekinçöö curtka barganda da munusun** taştabadı. (Köç. Kag.-47), **Mınday tüzülüştör tiginisine münözdüü, munusuna münözdüü emes deşke bolboyt.** (KML-9), **Anısı** ıras deçi. (ÇA,III-11), **Anısına** üy eesinin içi cılıyt. (Köç. Kag.-28), **Dağı mamlekettik den-sooluk dep taap alğan ılakabın, kaçan bolso uşunusu uşul.** (ÇA,III-39), **Uşunubuz caman ...** (T-283), **Aylanayın ulan, kız, munuñar** uyat go - dep aytıp kör. (T-131),

B.3. Dönüşlülük Zamiri

Asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip bulunan, onların mana bakımından daha kuvvetlileri olan şahıs zamirleridir. Bunlar “asıl, öz” manalarına gelen isimlerin iyelik eki almış şekilleridir. İyelik eki alarak şahısların özlerini, asıllarını, kendilerini ifade eder, böylece zamir olarak şahısları temsil eder.²⁰⁵

²⁰⁵ a.g.e., 272. s.

Kırgız Türkçesi'nin dönüşlülük zamiri "öz" kelimesidir. Bu kelime, tek başına "asıl, öz" anlamında bir isimdir.

Men seni **öz** kolum menen öltürömün. (BBKK-26), Caman adam - **öz** ıriskısına özü tüküröt. (KML-96), Söz kadının bilbeseñ, **öz** kadırñ bilbeysiñ. (Köç. Kag.-9), **Öz** ata, enesin sıylagan bala başka ata enelerdi sıylaganday ele, kim **öz** elin sıylasa, al başka elderdi da sıylayt. (T-26)

Dönüşlülük zamiri şahıslara göre şöyledir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	özüm	özübüz
II. Şahıs	özüñ	özüñör / özüñüzdör
III. Şahıs	özü	özdörü

Balkim men **özüm** da uurudurmun. (BBKK-11), Kalgandardın esebin **özüm** tabamın. (Köç. Kag.-92), Bul masele üstündö men da **özümñün** köz karaştarımdı ortogo koyup körmökçümün. (MEC 61), Uşul azır tigi beçara kubulup turgan **özüm** sıyaktanıp, **özümdü** anın ordunan körgüm keldi. (K-63), Köñülüm ança inabasa dele bir kezderin uşunday baam **özümdö** da bolgon. (T-544), **Özümçö** cürgön bir cupunu kişimin. (BBKK-6)

Başñ ötkön cerden **özüñ** ötösüñ. (KML-125), **Özüñ** bilgeniñ uşulbu? (Köç. Kag.-44), Anday bolso, **özüñüz** sındap ayal alıp beriñiz. (Köç. Kag.-14), **Özüñüz** da keçiriñiz, menden ketken bolso! (Köç. Kag.-49), Esirbey, alla taalanın küçünö cügünsöñ, **özüñdün** künümdük pende ekeniñdi bilesin. (Köç. Kag.-43), **Özüñdö** men emnege cetine albay süyünüp olturam. (Köç. Kag.-9), **Özüñdö** bılır körgöm. (Köç. Kag.-57), Til uçunan süylöbö, / Zıyanı kelet **özüñö**. (KML-143), A birook **özüñdö** **özüñöltürçüsüñ**. (ÇA,III-14)

Uyduun bukası tögül inek uyları dağı kayrat kılrat, cana başka malga okşop dalaaga kalbastan üygö **özü** kelet. (KI-588). Tuura aytasın, men degen bizdin mamlekettin uluk acosu Bars-Bektin, Inançu Bilge kagandın **özünün** ceke koşunundagı cookerimin. (BBKK-5), Kayda **cürsön** seni kol bulgap özünö çakırat. (Köç. Kag.-54), Al **özünön** köp uluu. (Köç. Kag.-7), Baatırdın Çoñbuurul Kiçibuurul degen attarı canındagı **özünçö** üydö karmalçu. (Köç. Kag.-30), Kurman aytın namazı, aytka dayardık, anı ötkörüü tartibi orozo aytın dal **özündöy** bolot. (KI-618), Kıştın kıska künündö toonun küñgöy betteri az ubakka cılımta tartıp, naristeni tinoosunday ül-pül memirey tüştü ele, köp uzabay kün ırayı kayra buzuldu, kapiletten özgördü - möñgüdön ızgaar urup, ayuuday cılgan erte küügüm koktu-kolottu melt-kalt toltura coylop kelattı, **özü menen** koşo altundu tüşör közgö körünböğön boz munarık ayazın ala kelattı. (K-3)

Özübüz kiyinip, **özübüzgö** alabız dep silkinse, albette men aga karşı bolo almak emesmin. (T-197), Töögö kom salıstı başka el tögül **özübüzdün** ele şaar eli, caştar bilbey kalbadıbı. (ÇA,III-27), Oşol **özübüzdögü** asıl sapattardı dañazalap başkalarga taanıtuu menen başkalardı da cakşı cagın **özübüzgö** sıñırsek, oşondo gana bizdin bilgenimiz keñ, peylibiz carık bolor. (T-131), Basa, **özübüzçö** ele bükündöp til çıgara beriş erkin bizge kim berip koydu ele? (T-126)

Kazagın kişen salıp, **özünör** karmap turgula. (Köç. Kag.-69), Küyöñördü **özünör** bilgile. (Köç. Kag.-77), Anan kayradan **özünör** kirişkile, kazanagın öz koluñar menen oygula. (ÇA,III-83), **Özünör** bir kezde uşunday tuura emes caktap koyupsuñar. (T-221), Maga külgönüñördü koyup, **özünör** da uşıntkile. (MÜ-53) **Özünörçö** ele til carata berüü erkti degi kimden aldıñar, ıya? (T-125),

Cılkıçılar bolso ülüşkö karata **özdörünün** salttuu ırı “şırıldañdı” ırdaşkan. (Eld. Mayr. 20), Türgeşterdin **özdörünün** içinde intımak cok. (BBKK-29)

B.4. Soru Zamirleri

Nesneleri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklinde karşılıkları olan, onları soru halinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir.²⁰⁶

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan soru zamirleri "kim, emne // emine, ne"dir

kim

İnsanlar için kullanılan soru zamiridir.

Aytpayınça **kim** bilet, / Açmayınça **kim** köröt. (KML-133), Baarıñardan köp oturgan, buyerde **kimiñer** barsıñar? (BÇ-44), **Kimiñerdin** it ekeniñerdi, it daroo taap beret! (MÜ-53), "Selsayaktar!" **Kimiñerde** sintetikadan tokulgan cuka paypak bar. (BÇ-38), Al emi sen közdön dalda cürsöñ, alar menen **kimdin** işi bolmok ele? (BBKK-11), Sendey tuugandın **kimge** keregi bar? (BBKK-11), **Kimge** birinçi iret kol saluu kerek? (BBKK-29), **Kimden** kaytarmakbiz? (BBKK-35) **Kimdi** tosüp çıktıñız, karıya? (Köç. Kag.-39), **Kimsiñer** ? - dedi. (Köç. Kag.-35), Tuura söz **kimdi** tizgindebeyt. (Köç. Kag.-47), ,

Kırgız Türkleri insanın ismini canlı kabul edip onu da "kim" soru zamiri ile sormaktadırlar.

Isımiñ **kim**? (Köç. Kag.-57)

emne / emine

İnsan haricindeki canlı ve cansız varlıklar için kullanılan soru zamiridir.

Nıyazbek maga **emne** dedi? (Köç. Kag.-24), Kiyin birin biri **emne** dep kömöt. (ÇA,III-86), Tiginin moynundagı asılğan **emne**? (BBKK-9), **Emne** bolup kalıpımın? (Köç. Kag.-75), Kenensarıga **emne** deybiz. (Köç. Kag.-86), Anan **emnem** eleñ? (Köç.

²⁰⁶ a.g.e., 276. s.

Kag.-25), O, Geniy, uluu işiñdi **emnem** menen aktaar ekemin? (MÜ-86), Koy degeniñ **emneñ**? (BBKK-6), Tüşünbögüdöy anın **emnesi** bar? (BBKK-8), A sen **emne** kılasiñ, malñdı kim bagat? (BBKK-22), Mee iştebesinçi, köz körüp **emneni** acıratat? (Köç. Kag.-6), Bu coon kamçılar **emnelerdi**, gana kılışpadı. (Köç. Kag.-20), Kişi kelse **emne** bolmok ele? (Köç. Kag.-33)

Sebebi, üç ay emes, üç kün bir tal iskebey kalgan mal **emine** bolorun koyçular cakşı bilişet. (T-176), Bul go took go? A tigil **emine**? (T-220), Al cerde tuugan, öto erigesiñ, calgızsiñ, kişi-kara menen süylöşüp ceriñdi cazbasañ, oorçuluk emey **emine** ?! (BÇ-43), Munun **eminesinen** korktum. (T-273),

ne

“emne” şekline nazaran daha az kullanılan, insan dışında kalan canlı ve cansız varlıkları sormak için kullanılan soru zamiridir.

Ce betteşip coodon ölböy, kötörüm bolgon maldan beter mınabu akılsız suuga agıp ölsöm cooker atım **ne** bolmok! (BBKK-6), Küygüzdü zaman mendeydi,/Küygöndön şorduu **ne** deydi? (BİEA-21), Nesi bolso da anın soolup, ordu kalganı cakşı boluptur. (Köç. Kag.-17), Adam eey, uşundaylardın corugu, tirüü kezinde, azga cugup, köpkö cetpegeni **nesi**? (Köç. Kag.-25), Er cigittin başına, / Neler kelip, **neler** ketpeyt. (KML-41), Cetken akıl alınça eköo özdörünçö **neni** gana süylöşpödü, kaçça süylöşpödü. (ÇA,III-15), Ee, **nesin** aytasiñ, kelcirbay çıktı da. (ÇA,III-18),

Ayrıca soru sıfatı “ka(y)”ın iyelik şekli de insan harici canlı ve cansızlar için kullanılan soru zamirlerindedir.

Kol karmap, **kaysını** kötöröt. (Köç. Kag.-6), **Kaysınısın** suraysiñ, bala? (T-249)

B.5. Belirsizlik Zamirleri

Varlıkları belirsiz şekilde temsil eden zamirlerdir. Özellikle belirsizlik sıfatlarının, bu arada bazı soru zamirlerinin iyelik şekilleri belirsizlik zamiri olarak kullanılır.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan belli başlı belirsizlik zamirleri şunlardır:

alda kim

“biri” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Talantuu uul-kızdarıbizga kaydiger bolduk, **alda kimge** cagınış üçün uluttuk ar-namıstı sattık, madaniyatka keçee ele cetiştik dep müñkürödük. (KI-3)

ar biri

“her biri” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Bul makaldardın **ar biri** eki üçtön talkuu, eki üçtön cıyıntıgı bar tört bölüktön kurulganı aygine körünüp turat. (KML-11)

ar kim/ar kimi/ar kimisi/ar kimder

“hiç kimse, her biri, hepsi, hipimiz” anlamlarında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Ekinçiden, taymanbagan cooker: keçüü ekenin bilbey turup, mınday muzdak şar suuga boy taştoo **ar kimdin** kolunan kelbeyt! (BBKK-5), Tili birge uruulardın dilin koşkon çıgaan çıkpagandıktan, bölünüp-carılıp, **ar kimisi** öz betinçe ketti. (BBKK-72), Meerman eneler bir oygo kelişip, **ar kimisi** koldorundo bolgon tamak aştarın ortogo çıkarışat. (Eld. Mayr.-8), Algan teması birdey bolgonu menen **ar kimisi** özünçö çeçken. (BİEA-87), Kuçaktaşıp, öpkülöşüp catkan eköönö **ar kimder** caşıp ketti. (Köç. Kag.-80), **Ar kimi** kol salıp, ooz tiymiş boldu. (Köç. Kag.-97), Bütün mına bu kindik kanıbiz tamıp, boorubuzdu kötörüp ösüp çıkkın ceribiz menen koştosoşobuz, anan **ar kimibiz** kaalagan colubuzga tüşöbüz. (K-67)

baarı

“hepsi, hepimiz. hepiniz” anlamlarında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Elden aylansa bolot, temir coldo zarıl cumuşu cektup **baarısı** uşerde, erteñki küñü sööktü köömp, kara aşın berüünün kamında cüröt. (ÇA,III-27), Ce **baarı** teñ atlet, **baarı** alp cürökpü? (T-26), Caştardın katarınan şıktuu okumuştular, akın - cazuuçuların çıkkanın kep salıp, Iysa da, Bolot da, Cumagul da, **baarımız** oşo caş talanttardın ar biri öz zamanın kerektüü kişileri bolup ösüşün tileçübüz. (T-283), Munu **baarıñar** cakşı bilesiñer. (MÜ-186)

bardıkı

“bar” kelimesine, isimden isim yapma eki “-lık” ve iyelik üçüncü şahsın eklenmesi ile oluşmuştur. “hepsi” anlamında kullanılmaktadır.

Bardığın katar-katar tizip, at-cön çakırtıp, vagondorgo bölüştürüp salıp cönötçü. (ÇA,III-72), **Bardığı** uktap catkan. (AB-331)

başka

“özge” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Başkalarıdı türtüp salıp, özü uçkan. (ÇA,III-39), Cümkölgön parancisi kalıñ öz tabışmagın **başkalarga** oñoy menen candırta koybogon Cantay bir tarabınan Karaguldu ciberip, Kenensarı menen elçilikke kelmiş boldu da, ekinçi tarabınan aga karşı Uлуу cüzdögü uruularga şıypañdap, okuyalardı tataaldandıruuda. (Köç. Kag.-122)

berki/beregi

“beriki” anlamında belirsizlik zamiridir.

Berki anı karap oturup oygo ketti: beçara dale esine kele elek körünöt. (BBKK-5), Nıyazbek kolu kuuşurup kirgende, **berkiler** ayılın tebeley kaçat. (Köç. Kag.-

21), Eköo berkige tüşüştü. (Köç. Kag.-65), A **berkinisi** bolso soo uçurunda üylönüüsü kelbeyt. (AB-329), **Beregi** kaysı ayıldık cigit eken. (Köç. Kag.-18)

biri

Aynı anlamda kullanılan belirsizlik zamiridir.

Biri ata arkası menen, **biri** baylık demi menen, **biri** bilegindegi küçünö çirenip, çabdıgı kelişken at üstündö mensinişet. (Köç. Kag.-17), Katkıngım taş cargan, töründö olturup tapkan amalı bosogodon aşpagan, **biri** baştap, miñdin ubalina kalgan ayıldan çıktım. (Köç. Kag.-39), İndostanda bir ilim bar imiş, oşol ilim boyunca adam ölgön soñ canı tirüü maluktun birine, meyli kumurska bolsun, işi kılıp **birine** oop ketet imiş. (ÇA,III-18)

“bir” sayı ismine yükleme hali eki getirilerek belirsizlik zamiri oluşturulmuştur.

Bizge mıktı degen sürötçülörünön **birdi** bersin. (MÜ-60)

birde biri

“hiç kimse” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Al emi ata, ene, tayata, tayene cakta körköm önörgö (iskustvogo) şıktuuları bolgon beken dep suragan **birde biri** cok. (T-544)

biröö

“biri” anlamında belirsizlik zamiridir.

Biröö buzup aytat,/ **Biröö** tüzüp aytat. (KML-135), **Biröö** moñgol dese, ekinçi bir biröö mınabul ele bizdin tyan-şandık kırgız imiş deşet. (MÜ-25), Dal uşu senin suroonu te ilgeri ele aziret-ali Muhambet baygambarımdan saga okşogon **biröö** suragan eken. (MÜ-35)

camı

Arapça “cem’i” kelimesi “hepsi” anlamında belirsizlik zamiri olarak kullanılmaktadır.

Kılmuşkersiñbi, ce emnesiñ, - aga baarı bir, **camısına** birdey tiyet şoolası. (BÇ-69)

eçkim

“hiç kimse” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Batımp Ormon canına **eç kim** kele albay kuyruk kıpçıp alıstan karaşat. (Köç. Kag.-109), Cok, senin apañdan başka **eç kim** urgan emes. (AB-335), Al karıluu kolunan **eç kimge** culdurbay karşıların süy çıkkança tacatıp, maraga cakındayt. (Köç. Kag.-27), Al musordu tögüp kelgiçe oynoşu tepkiç menen cogoru çıgıp ketip, **eç kimge** baykalgan cok. (AB-332)

kay bir

“biri” anlamında belirsizlik zamiridir.

Uşul caktan **kay birl**er natuura baamdaganday Iysanın özümçül emes, al töp, kalıs ak cüröktügünö dalil bolo turgan bir eki misal keltireyin. (T-278)

kee bir

“bazıları” anlamında belirsizlik zamiridir.

Arasındagi **kee birl**eri: oşonço azapka malınıp, ançalık emne küç keldi silerge, ömürüñördü kor kılıp emne zarlılık dep külöt. (ÇA,III-15)

kimde kim

“biri” anlamında belirsizlik zamiridir.

Kördüñbü uulum, egerde **kimde kim** tentektik kılsa, cazalanat eken ee? (ÇÜK-6)

kimisi

Aynı anlamda kullanılan belirsizlik zamiridir.

Kimisi kırgızdardın oyun bilmekke içi ala oturdu eken? (Köç. Kag.-84), Al **kimisinin** önörü talkuulanıp, aldarına caraşa baa alışçu eken. (BİEA-104)

kimdidir

“kimi” anlamında belirsizlik zamiridir.

Çakırt!- dedi **kimdidir**, dastorkon da mına cayılsın. (Köç. Kag.-8)

kimdir biröö

“biri” anlamında belirsizlik zamiridir.

Üydün içinde **kimdir biröö** kırırap cüröt. (BBKK-26) Cumgaldık, kaçıke baatırdın balası Eralı, - **kimdir biröö** uncuktu. (Köç. Kag.-18), Kazangap öz tobu menen vagongo tüşkönü şartıldaşıp baratkanda **kimdir biröö** kokustan koltuktan tartıp kaldı. (ÇA,III-72), Nak azır ele, türmönün darbazasın açıp “Nıyazbekov, sen boşsuñ, üyüñö kete berseñ bolot!” dep aytçuday bolot **kimdir biröö**. (BÇ-69), Bir künü **kimdir biröö**nün töösü ölüp, saga et apkelem dep, atam ertelep oşoyakka ketip keçinde töönün etin alıp keldi. (MÜ-10)

köbü

“hepsi” anlamında kullanılan belirsizlik zamiridir.

Kültegin çok bolso, **köbüñör** (baarıñar) ölmöksüñör. (BBKK-66), Cakşı ölsö, **köbü** ölot. (T-545)

neçen

“çoğu” anlamında belirsizlik zamiridir.

Biz **neçendin** kanın töktük, bizdin kan da kem tögülön çok

neme

“şey” anlamında belirsizlik zamiridir.

Baykaşımça ötü kambıl **neme** körünösüñ. (BBKK-5), Al emi silerdin Sakalıñar
Aşın uruusunan çıkkan **nemedin** beter “kagan” atalıp alıptır! (BBKK-18),

C. SIFATLAR

Sıfatlar, vasıf ve belirtme isimleridir. Sıfatlar nesnelere vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir. Sıfatlar birlikte kullanıldıkları isimleri, daha doğrusu o isimlerin karşıladığı varlıkları iki şekilde vasıflandırır, onların ya iç vasıflarını veya dış vasıflarını belirtirler.²⁰⁷

Varlığın kendi bünyesine ait, değişmeyen özellikleri ifade eden sıfatlara “vasıflandırma sıfatları”; dış, değişebilen sıfatlara da “belirtme sıfatları” adı verilir.

C.1 Vasıflandırma Sıfatları

Nesnelerin ne kadar vasfı varsa o kadar da vasıflandırma sıfatı vardır. Anlam bakımından iki şekilde vasıf ifade ederler. Bir kısmı nesnenin nesne vasfını, bir kısmı da nesnenin hareket vasfını ifade ederler.

Nesnenin nesne vasfını ifade eden kelimeler vasıf ifadeli isimler; nesnenin hareket vasfını ifade eden kelimeler ise sıfat fiil ekleriyle yapılan partisiplerdir.

Kırgız Türkçesi’nde nesnenin nesne vasfını ifade eden sıfatlara örnekler:

Ak söz ak colgo çıgat, / **Kara** söz batkakka çıgat. (KML-133), Cumşak aytkan mesel söz, / **Muz** cüröktü eritet. (KML-139), Küngö totukkan **kara toru** öñü **boppoz** bolo tüştü, al tursun erinderi kögörüp ketti. (BBKK-9), Acoonun ak örgösünün üstündö uzun kaskakta kan tüsündögü Mamleketin **kıpkızıl** Başkı Bayragı celbireyt. (BBKK-13), Al kızıl cüzdüü, **çaçı**, sakal-murutu, kaşına çeyin kuuday **appak**, cetimiş üç çaştığı, ali alduu, **küçtü** çal ele. (BBKK-14), Ansız ele kabagı salıñkı türktün cüzü **taptakır** tünördü da kaldı. (BBKK-17), Kök Teñirdin uulunun, Börünün uulunun, Teñir koldogon Türktün

²⁰⁷ a.g.e., 245. s, 246. s.

elçisi, balban bilek, taş cürök Aşın urusunun kadirman uulu Kültegin baatır! (BBKK-17), Niyazbektin çoñ üyünün içki casalgasınan köz taygılat. (Köç. Kag.-8), Calpı daarat alıp, kiyiz salıngan taza bölmögö kirip, çök tüşüp, kulak kağıp, “bağımdat” okuyt. (Köç. Kag.-79), May daam sarı uuzdan cep, toyungan sayın kara gözü bacırayıp, bet otu kızara çırayluu bolup barat. (Köç. Kag.-89), Anda caratılıştın kooz cerlerin körüp, köpkö çeyin cürüp keldi. (ÇÜK-11), Al materialdar, bizdin Uluu Sovyettik Sotsialistik zor ölköbüzdögü cüz otuzdan aşuun elderdin asıl ruhunan, bay tabılgalarınan, ölbös murastarınan kurulat. (T-26), Kedeyleri boz ton kiyışet, cılañbaş cürüşöt. (T-29)

C.2. Belirtme Sıfatları

Nesneyi şu veya bu şekilde belirten sıfatlardır. Nesneyi birkaç bakımdan belirtmek mümkündür. Nesnenin ya yerine işaret edilir, ya sayısı gösterilir, ya nesne soru şeklinde belirtilir veya belirsiz şekilde ifade edilir. Belirtme sıfatları bu belirtme şekillerine göre dört çeşide ayrılır: işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları.²⁰⁸

C.2.1. İşaret Sıfatları

Varlıkları yerlerine işaret etmek yoluyla belirten sıfatlardır. İşaret sıfatları tek başlarına işaret zamiri veya işaret ifadesi olan kelimelerdir.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan işaret sıfatları şunlardır:

a

En uzak için kullanılan işaret sıfatıdır.

A too menen bu toonu / Arzıgan kiyik açka ölot. (KML-109), Beş altı cıl ilgeri a kişi stansiyanın oorukanasında catıp köz cumgan, agayın-tuugan çoğulup kempirdin söögün oşerge ele koyolu degen bütüm kılışkan. (ÇA,III-24), Aerde Kuttıbayevge köp söz aytışpadı. (ÇA,III-104), Sıy-urmat kelgende bolot, a kişiğe. (Köç. Kag.-45), Frunze

²⁰⁸ a.g.e., 247. s.

şaarı a kezde şaar atalganı menen ötü çakan, ötü ele cupunu kıştaktaday körünçü. (MÜ-194), Anan ayerden emne ketip cürösüñi, ce kuup çığıştı? (K-99)

al

En uzak için kullanılan işaret sıfatıdır.

Ertesi eköö **al** cakka birge attanat. (Köç. Kag.-24), **Al** kişi da makul bolot. (Köç. Kag.-65)

arı

En uzaktaki nesnenin yerini işaret ederek belirten sıfattır.

Kırkalakey toolordun **arı** cagında çokuları arkaygan zoolordun karaanı. (AB-10), Soguştan kiyinki cıldardın azap-tozogu artta kalgan, baldar ali balalıktan çıga elek, çoñdor al-küçkö cetip turgan ubağı, karılık ali altı kırdın **arı** cagında, - mına oşondoy kızık uçur ele. (ÇA,III-77), Orduñardan turgula! - “dubaktardın” biröösü kirip keldi, kalgandardı kiñay açılğan eşiktin **arı** cagınan körünüp turat. (BÇ-42)

arkı

En uzakta bulunan nesnenin yerini işaret ederek belirten sıfattır.

Arkı üylördö attuu-cöölü adamdar. (Köç. Kag.-65), **Arkı** çetten bir karaan köründü. (ÇA,III-126)

ber / beri / berki

Yakında bulunan nesnelere yerini işaret ederek belirten sıfatlardır.

Ber cakta da bir suur soroyup tura kaldı. (Köç. Kag.-25)

Beri cakta karap turgandar, öz közdörünö özdörü işenişpey kinodo cürgöñdöy boluştu. (AB-22)

Şırp etken dabış çıgarbay temir coldun birde narkı betin, birde **berki** betin artıla şimşilep, coylop barattı. (ÇA,III-6)

beregi

Yakında bulunan nesnelere yerini işaret ederek belirten sıfattır.

Kana, Ormon, **beregi** caynagan kumurskalar tolgon teşikten çuurup kirip-çıgıp, bir uyukta kün körüşöt. (Köç. Kag.-41)

bıyak

“bu” işaret zamiri ile “yak” isminin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Yakında bulunan nesnelere belirtmek için kullanılır

Tülkü temir coldun calınıp tiyak booru menen **bıyak** boorun arıta şimşilep çarçabay barat. (ÇA,III-7)

bu / bul

Yakındaki nesnelere için kullanılmaktadır.

A too menen **bu** toonu / Arzıgan kiyik açka ölot. (KML-109), Aytkılaçı, aşığına cetken **bu** düynödö bolgonbu. (Köç. Kag.-76), **Bu** sözdördö men tarabınan katuu ketken ce Sizderge karşılaşkan eç nerse cok dep esepmeym, bolgon uçurda da Sızdi tezireek ayıgıp ketse eken degen gana tilek ele. (S-19)

Körgönünö sıymıktanıp da, kayra tañ kalış menen korkunuç dene-boyun çırmatkap **bul** okuyanın maga tiyeşesi cok dep özün cootkotup da barattı. (ÇA,III-22), Seni **bul** kesiriñ aytıp-aytpay, kalkka tiyet. (Köç. Kag.-87), Naarazılık bolbos üçün tigil ne **bul** sözdün caraksızdıgın dalil bolup turgan uçurda da al kayra kayra okudu. (T-196)

mınabu / mınabul

“mına” işaret edatıyla “bul” işaret zamirinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Yakındaki nesnelere için kullanılmaktadır.

Birok, **mınabu** Carkımbay baarınan ısıq boldu magan. (Köç. Kag.-59), Tigi cerden ayuu ötöt, **mınabu** öñürdön ilbirs kaçkan, tekenin karool tumşugu, - dep coldugata taanıştırıp oturgan. (AB-14), Ce betteşip coodon ölböy, kötörüm bolgon maldan beter **mınabu** akılsız suuga agıp ölsöm cooker atım ne bolmok! (BBKK-6)

Uulum, çarçaganında **mınabul** küçüktü kuçaktap catıp cürsön üşüböysün. (MÜ-18), **Mınabul** Kuseyin Karasaev degen agañ bolot. (MÜ-61)

narkı

En uzaktaki nesnelere için kullanılmaktadır.

Şırp etken dabış çıgarbay temir coldun birde **narkı** betin, birde berki betin artıla şimşilep, coylop barattı. (ÇA,III-6), Töösün cetelegen boydon cayıttın **narkı** çetine ketti, taylak töölör oynoktop tobunan bölünüp ketpesin degendey ketti. (ÇA,III-127)

oşo / uşu

“uş” ve “o” işaret zamirlerinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. En uzaktaki nesnelere için kullanılmaktadır.

irok **oşo** maalda kırk segizinçi cıldağı Yugoslaviyaga baylanışkan okuya kozgoldu. (ÇA,III-104), Tigi kabırstandın Ene-Beyit dep atalıp kalışı da **oşo** şebepden. (ÇA,III-114), Gitlerge ölüm!- degen uraan kalkıbizdın oozunda **oşo** aram coonu ceñer başkı kural boldu. (T-122), Ötmö katarıma caan ötüp: moynumdan, conumdan alturgay konçumdan ıldıy suu tızıldap etimdi cıbiratkan sayın men **oşo** caan cıbirın tıñşagansıp calpaya cay bastıram. (T-546)

Kuttu bolsun **uşu** üylör, / Kurut alsın ceñeler. (Eld. Mayr.-22), Kokus Kazangaptın camı **uşu** tülkügö oop algan bolbosun degen oy kıl etti. (ÇA,III-18), **Uşu** kişi bayagı bala ekenin tostoygon közü menen ırsaya külgönü gana büdömük okŝoŝurat. (ÇA,III-25), **Uşu** kezde Küröböŝ menen Çal-Cayloodo malçılar tolo boluuçu. (AB-13), **Uşu** sözdü orunsuz aytıp koybodum beken? (Köç. Kag.-121) , **Uşu** Ata-Curtka calbargan kişinin calınçısınan ulam kişige dem bergen da oşo Ata-Curt bolot eken go dep kalıçumun. (T-119)

Kayda barıp urunsak dele kayra aydaşat, oşentip mına **uşerge** tuş bolduk, mından arı barar cağıbız cok. (ÇA,III-109)

oşol / uşul

“uş” ve “ol” işaret zamirlerinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. En uzakta bulunan nesnelere için kullanılmaktadır.

Men da **oşol** tarapka baratam, dedi Yaruk. (BBKK-7), Akın mına uşul cerde öçtü cana ömürün **oşol** cerde ötkördü. (BİEA-17), Mına **oşol** cerde aytam. (Köç. Kag.-15), O, **oşol** künü Alibek çabendestigin körgözdü beym! (Köç. Kag.-18), **Oşol** kızıl tebetey kim bolsun. (Köç. Kag.-62)

Kas sanagan duŝmanıñ, / Kelerki **uşul** ubukka cetpisin! (Eld. Mayr-24), Bul **uşul** küngö çeyin ayıl-kıştaktarda kadimkidey mayram bolup kele catat. (KI-615), **Uşul** balam ölbösö okutup ber dep mingizip ciberdim ele. (MEC-6), **Uşul** maksatta akındın tandalgan ırlar cıynagın carıkka cagaruu demilgesi kötörülüp olturat. (BİEA-16), Akın **uşul** ırın cıylgan topko ırdap, özünün cana oşondoy ele başka kedeylerdin katuu ezilip catkanın bayandap ötot. (BİEA-21), Kiyin, **uşul** okuya esinen tük ketpeyt. (Köç. Kag.-42), **Uşul** oy menen alar Sarı-Özöktün kıyırına bet alıp, adırmaktuu cerlerde birese belden çubalıp körünüp, birese koogo citip ketip, tüzgö çıkıkanda kayradan top karaan bolup köz uçunda alıŝtap baratıştı. (ÇA,III-83)

tetigi

“te” gösterme edatı ile “tigi” işaret zamirinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. En uzakta bulunan nesnelere için kullanılmaktadır.

Tetigi toonu kördüñbü, karagay-çer baskan? (BBKK-34), **Tetigi** cigitti Isık-Köldün tüstük-teskey uçun cerdegen Alıbek deyt. (Köç. Kag.-17), **Tetigi** boz ingen meniki. (Köç. Kag.-57), Tetigini karagılaçı? (AB-23), **Tetigi** eçki öltürö süzgön.(AB-329)

tigi

En uzaktaki nesnelere için kullanılmaktadır.

Tigi cerden ayuu ötöt, mınabu öñürdön ilbirs kaçkan, tekenin karool tumşugu, -dep coldugata taanıştırıp oturgan. (AB-14), Baarı bir buyruktu atkarışı kerek bolçu! -dep **tigi** bala caktaganın berbedi. (ÇA,III-104), **Tigi** kabırstandın Ene-Beyit dep atalıp kalışı da oşo şebepden. (ÇA,III-114), Birok Canış **tigi** caş balaga asılıp kaldı. (BÇ-31), **Tigi** şorduu “reşkaga” kayra cabıştı. (BÇ-54), Bu taraptan da **tigi** taraptan da ne degen kayran cigitterdin başı ketti. (K-67)

tigine

“tigi” işaret zamirinin yönelme hali eki ile kalıplaşmış şeklidir. En uzaktaki nesnelere için kullanılmaktadır.

Tigine öröndördö kıştaktar düpüyöt. (T-194)

tigil

En uzakta bulunan nesnelere için kullanılmaktadır.

Munun temirin tayın tee - **tigil** Temir toodon aldırğan. (BBKK-7), Edigey kamçısın tap berip körsö, **tigil** it köñül burup da koybodu, emi keç bolup kaldı degensip cortup bara berdi. (ÇA,III-84), Çımında uşul “bilbedikke” **tigil** ulan emes biz ayıptuubuz.

(T-129), **Tigil** kız ala kaçkan ulanga biz uşulardı tuyundurduk. (T-129), Kölgö kongonu kelatkan eki ördök bizdin külkübüzdön ulam kayıp ketiştı **tigil** ceekke. (T-255), Sen suragan Kasım Tınıstanov **tigil** üydö çaşayt. (MÜ-113)

tıyak

“te” gösterme edatı ile “yak” isminin birleşmesi sonucu oluşmuştur. En uzak için kullanılmaktadır.

Tülkü temir coldun calınıp **tıyak** booru menen bıyak boorun arıta şımşilep çarçabay barat. (ÇA,III-7)

C.2.2. Sayı Sıfatları

Tek başlarına sayı ismi olan, nesnelerin sayılarını bildirmek suretiyle belirttikleri vakit sıfat fonksiyonunu üstlenen kelimelerdir.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan sayı isimleri şunlardır:

1	bir	10	on	100	cüz
2	eki	20	cıyırma	1000	mıñ
3	üç	30	otuz		
4	tört	40	kırk		
5	beş	50	elüü		
6	altı	60	altımış		
7	ceti	70	cetimiş		
8	segiz	80	seksen		
9	toguz	90	tokson		

Sayı sıfatları nesnelere sayı bakımından ya adetlerini kesin veya tahmini olarak, ya dereceli olarak, ya bölük bölük, ya parça halinde ya da topluluk şeklinde belirtirler.²⁰⁹

C.2.2.1. Kesin Sayı Sıfatları

Nesnelerin sayısını kesin olarak belirten sayı sıfatlarıdır.

Bir, eki, üç, dört, beş, altı, ceti, segiz, toguz, on tepkiç. (BÇ-17), **Ceti** kişi birigip **bir** töö, **üç** kişi birikteşip **bir** üy, ce **bir** kişi bir koy kurman çala alışat. (KI-618), Bolsoñ, ayılıña kelgen **eki** cigit kayda? (Köç. Kag.-79), Ata-baba cakşı körgöndüktön oşondoy **dört** at berip koygon tura Mekenge. (T-120), Sizde **altı** studyent kız a, anın baarın kantip bagıp catasız? (AE-329), Akırn, **segiz** cigit it tıtışka tüşüp oturup, Ormon alıp kelip taştagan. (Köç. Kag.-18), Uy çarbaga, can saktogo bütkül maldarda birinçi paydaluu, 2-3 ay bolboso kalgan **toguz, on** ayçalık sütün beret. (KI-588), Andan beri **on beş** cıldan aşuun ubakit öttü. (Köç. Kag.-54), **Cıyırma** kış, **cıyırma** cıl toodo çasınıp cürdüm. (BBKK-12), Barpı Alıkulov **otuz üç** cıldık ömürün uşunday oor kündördö ötkördü, oşonu menen birge Kırgız emgekçilerinin eki kabat ezüügö duuşar bolup, katuu karcalıp turganın kördü. (BİEA-20), **Elüü-altmış** cıldan beri çogultulgan eldik oozeki çıgarmalar, alp “Manas” eposu cana kiçig epostarubuz, adabiy murastar elden cıynaldı. (KI-3), Anı üçün **tokson** çaş kerek eken. (Köç. Kag.-42), Iras ele arpımak **cüz** kadamça tömönüröktön çığıp, kayındardın arasında turgan. (BBKK-5), **Üç** cüz çakırım alıs coldo Maraltoru alkımp alıp cürüp oturdu. (Köç. Kag.-20)

C.2.2.2. Tahmini Sayı Sıfatları

Nesnelerin sayısını tahmini olarak belirten sayı sıfatlarıdır. Tahmini sayı sıfatları sayı isimlerine “-dagan/-degen” ekinin getirilmesiyle, “aşuun, cakın, çamaluu, day” son çekim edatlarının yardımıyla ve sayı isimlerinin birlik, ondalık, yüzdellik cinsinden sıralanmasıyla oluşmaktadır.

²⁰⁹ a.g.e., 249. s.

Mınday bolgon soñ, mına oşo **miñdegen**, **milliondogon** kişilerdin kanı menen caralğan caş Sovyet mamleketine, ce Sovyet eline kimdir biröö körköm çığarması menen, ce ceke cürüş-turuş menen şek berüügö bizcol berbeybiz! (MÜ-186), Koştoşkon eki lokomotiv **cüzdögön** döñgölöktüü uzun sostavdı tartıp, opurap basıp kelattı. (ÇA,III-7), Bul iştin bütüşünö **ondogon** cıdar kerek. Çuy öröönünün **cüz miñdegen** malı caykısın Suusamır cayloosuna çığarlat.²¹⁰ **Tümöndögön** cookerler... el menen, curt menen koštoştı.²¹¹

Cıyırımıday koy-eçkim bar. Bizdin kolhozduñ **cüzdön aşuun** koyu, **cıyırмага cakın** cıkısı bar. **Elüü çamaluu** kişi erteñ çöp çabuuga ciberilet.²¹²

Eki-üç cıl ötüp ketse da, / Çıñkoco mintip bezse da, / Semetey coop bermeptir. (Tol.-104), Atay **bir-eki** cıl darılanuusu kerek ele. Ataydan **altı-ceti** caş kiçüü.²¹³

C.2.2.3. Sıra Sayı Sıfatları

Nesnelerin derecelerinin sayısını gösteren sıfatlardır. Tek başlarına sıra sayı isimleridir. Asıl sayı isimlerine “-nçı/-nçi/-nçu/-nçü” eklerinin getirilmesiyle yapırlar

Karıya oyu köpçülük cookerlerge **birinçi** colu işke aşpoočuday köründü. (BBKK-32), Mına uşul sebeptüü makal-lakaptarga kacıbas kanat bütüp, bir oozdon çıksa, **cüzdögön** kulakka kirip, bir cerden **ekinçi** cerdi kıldırıp, karşılıksız kabil alınıp, calpı eldik muras katarı eseptelinip cüröt. (KML-4), Ay **üçünçü** iret böksörö baştağan küñdün birinde Yaruk dosu Utkuldan eki küñgö bir cakka barıp kelüügö surandı. (BBKK-24), Kün cürüştü, tün cürüştü, akın **beşinçi** kün degende Sayan toosunun biyik aşuularının birine çıgıp kelişti. (BBKK-32), Emi **cetinçi** iret barsa dep turasıñarbí? (BBKK-19), **On cetinçi** cılga çeyin caza cana okuy bilgen kırıgız attuu törtöö bolso,

²¹⁰ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaýbergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 147. s.

²¹¹ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaýbergenov (red.), Frunze, 1980, 243. s.

²¹² Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaýbergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 148. s.

²¹³ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaýbergenov (red.), Frunze, 1980, 244. s.

İşenali Arabaev oşonun biröö ele. (MÜ-61), **On toguzunçu** cılı dini “şköldö” üç ay okugamn. (T-253), **Miñ toguz cüz cıyırma segizinçi** cılı Kırgız eli arap tamgasının orduna, latin tamgasın kabil aldı. (MÜ-60)

C.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Bölme, ayırma, paylaşırma, dağıtma ifade ederek nesnelere sayısını bölük bölük gösteren sayı sıfatlarıdır. Kırgız Türkçesi’nde üleştirme sayı sıfatları asıl sayı isimlerine çıkma hali eki “-dan/-den” getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Beş kişiye **birden** tabak, ar tabakta **birden** baş. (Köç. Kag.-46), Tümkü koopsuzdukka dayar turuuga ar üy eşiginde **birden** at. (Köç. Kag.-34), Colberbey tosup turgan sarı askadan berki car taştar arasında **ekiden-birden** şeksini, kan toñgon uurtun calanıp toguzu cüröt. (Köç. Kag.-117), Körsö, kay bir akındar **üçtön**, kaybirleri **ekiden**, köpçülüğü **birden** söz ciberişip 24 avtor Mamlekettik Gimdin sözün cazuuga katışıptır. (T-195), **Ekiden** odehyal berse bolboybu. (BÇ-82), Üy başına **beşten** kişi. (Köç. Kag.-46), Ay üyünö **ondon** konok, **birden** teylööçü, (Köç. Kag.-46), Bay koroolorida **otuz-kırktan** cigitter şakıldatıp, koy kırkıp, bir toptor cogultulgan cilkını çetten karmap, cal kuyrugun tonoyt. (Köç. Kag.-57), Tört uruudan **cüzdön** kişi çigar. (Köç. Kag.-94),

Üleştirme sayı sıfatları cümle içinde, bir nesneyi belirtmeden tek başına geçtikleri vakit tasvir zarfi fonksiyonunu üstlenmektedirler.

Kuuraydı **birden** sındırmak oñoy, / Tobu menen sındırmak kıyın. (KML-33), Senin üy sayın **birden** katıñıñ olturat, bir üyüñdü maga berip koysoñ, üysüz kalgan katındı kayda alparasıñ? (BBKK-21), Curnalistter, kotormoçu akın V.V. Vinnikov, N.A. Krovtsov, Emeşin sıyaktuu adabiyatta belgisiz kişilerden da **bir birden** tekst tüştü. (T-195), **Eki-ekiden** baş cibitip, çaç algandar da bar. (Köç. Kag.-31), Bir nayzaga **üçtön** töönöp, otko kaktaptır. (Köç. Kag.-106),

C.2.2.5. Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kırgız Türkçesi'nde kesir sayı sıfatları birinci unsura çıkma hali "dan/-den" getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Cıl sayın kolhozdo alınuuçu baylıktın **üçtön eki** bölügün pahta tüzöt.²¹⁴

Parça ifadesi için kullanılan bu sıfatların, yine parça ifadesiyle isim gibi kullanıldığı da görülmektedir.

Bir mezgilde tolkunday ala salıp, örttöy öörçüüçü kırgızdar kaptagan coogo turuštuk beralbay, **bešten üçü** kırilat. (Köç. Kag.-8), Tak emes esepter boyunça 1916-cılkı kırgında Kırgız elinin **üçtön ekisi** ölüp cok bolgon. (Kand. Cılr.I-6), Katuu da emes, cay da emes, bir kalıpta cürüp oturup, azır coldun **üçtön birin** ötüp kalıştı. (ÇA,III-87), Rayon boyunça bir miñden aşık kommunist bolso, anın **üçtön biri** mal çarbaçılığında iştešet. Başkaça aytkanda, şaarıbzıdın kalkının **törttön biri** - okuuçular cana studentter.²¹⁵

Nadir de olsa birinci unsura ilgi hali ekinin geldiği de görülmektedir.

Akçanın **üçtün birindeyi** sarp kılındı. İştin **törttün üçü** bütüp kaldı.²¹⁶

Kırgız Türkçesi'nde ayrıca "carım" ve "çeyrek" kelimeleri kullanılarak da kesir sayı sıfatı yapılmaktadır.

Bir vertolet çakırış için **carım tün ubara** bolupbuz. (AB-19), Al **çeyrek** kılınga cakın agartuu maydanında emgektenip kelatat.²¹⁷

²¹⁴ a.g.e., 246. s.

²¹⁵ a.g.e., 246. s.

²¹⁶ a.g.e., 246. s., 247. s.

²¹⁷ a.g.e., 246. s.

C.2.2.6. Topluluk Sayı Sıfatları

Nesneler arasında bir ilgi gösteren, bir nesne topluluğu ifade eden sayı sıfatlarıdır. Kırgız Türkçesi'nde "eki" sayı ismine "-z" isimden isim yapma eki getirilmek suretiyle topluluk sayı sıfatı yapılmaktadır. Bu şivede, Türkiye Türkçesi'ndeki "üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz" şekilleri " **üç egiz, tört egiz, beş egiz, altı egiz, ceti egiz**" şeklinde ifade edilmektedir.

İt celindüü booz koygo / **Egiz** kozu ne kerek? (Eld. Mayr.-21)

C.2.3. Soru Sıfatları

Nesneleri soru suretinde belirten sıfatlardır.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan soru sıfatları şunlardır:

emne

Nesnenin ne olduğunu soran soru sıfatıdır.

Astı otuz caştı arañ çapçıgan bu boz cigitterde **emne** sanaa?! (Köç. Kag.-17)

kanday

Nesnenin nasıl olduğunu soran sıfattır.

Bürgönün maga **kanday** cardamı tiygen eken? (Köç. Kag.-23), Baatır, et tuuratkanı çakırıp alıp, baygege saydım degeniñiz **kanday** kep. (Köç. Kag.-55), Başçıbiz oşol bolgon soñ, **kanday** kün bolot, anın kayerde ekenin bilgenibiz cakşı da. (K-97)

kança

Nesnenin sayısını soru halinde belirten sıfattır.

Kanča konoguñ bar ele? (Köç. Kag.-33), **Kanča** kişini acaldan saktap kaldıñ ele. (T-251)

kançalık

Aynı çeşit nesnelere hangisi olduğunu soran sıfattır.

Sizdin pikirinizçe, uşu sındar **kançalık** deñgeelde tuura da, **kançalık** deñgeelde tuura emes? (MÜ-97)

kay

Aynı çeşit nesnelere hangisi olduğunu veya nesnenin ne olduğunu soran soru sıfatıdır.

Kay küçtüüsü öz tarabına tartaar. (Köç. Kag.-14), Uşunday, uulum, tülkü **kay** cerde bolso da içi tarlıgın, kıydılıgın koyboyt. (ÇÜK-15), Süygön suluuñ **kay** tarapta, biz oşoyakka baratıp cürböylü? (ÇA,III-118), Balkim, baş kalaanın ortosunda, adamdarı kimguut tüşkön köçödö, **kay** cakka. (BÇ-69), Başçıbiz oşol bolgon soñ, kaday kün bolot, anın **kayerde** ekenin bilgenimiz cakşı da. (K-97)

kaysı

Aynı çeşit nesnelere hangisi olduğunu soran sıfattır.

Beregi **kaysı** ayıldık cigit eken? (Köç. Kag.-18), **Kaysı** konoktor? (Köç. Kag.-33), **Kaysı** cerden bolosuz, karıya? (Köç. Kag.-39), Çıgaşasızdığın, **kaysı** aygır üyrünön, **kaysı** bee tuuganın surap, aman bolso kubarıp, kırsık çalsa kubarıp, cilkıçını tildeyt maleesi. (Köç. Kag.-55), **Kaysı** elge, **kaysı** uruuga baratasıñar. (Köç. Kag.-66), **Kaysı** ırısına külösün? (ÇA,III-68), Stalin menen Truman **kaysı** ölködö erkindik köbüröök dep talaasıp kalat. (AB-336), Közü açık paygambardan beter, **kaysı** cılı birotolo ceñgeninen öydö ayttı. (BÇ-17), **Kaysı** ırdı ırdaym. (BÇ-55)

ne

Nesnenin ne olduğunu veya aynı çeşit nesnelerin hangisi olduğunu soran soru sıfatıdır.

At kaçagan bolgon soñ, / Aştan, toydon kalgan soñ, / Külüktüğü **ne** payda. (KML-116), But basıp **ne** coldu arbitat. (Köç. Kag.-6), **Ne** (kaysı) kaganga emgegimdi, küçümdü beremin. (BBKK-61)

ne degen

Aynı çeşit nesnelerin hangisi olduğunu soran sıfattır.

Bul **ne degen** şumduk, ölümdü ölümdöy körbösö, azanı azaday kütpösö! (ÇA,III-39)

C.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Nesnelerin dış vasıflarını, bilhassa sayılarını, miktarlarını belirsiz olarak bildirir, belirsiz şekilde ifade eder.²¹⁸

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan belirsizlik sıfatları şunlardır;

ar

Farsça'dan geçmiş olan bu kelime nesnenin bütününe bildiren belirsizlik sıfatı olarak kullanılmaktadır.

Ar kızıktın başı bar, / **Ar** nerse uçurunda sonun. (KML-113), **Ar** cerdin korozu birdey kıykırat. (KML-113), Kezdeşkenibizde Iysa eköbüz köbünçö **ar** türdüü kesel, anan oorulu kişiler cönündö köbürök süylöşör elek. (T-256)

²¹⁸ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 254. s.

“ar”den sonra “kay” getirilerek oluşturulan sıfat tamlaması da nesnenin bütününü anlatan belirsizlik sıfatıdır.

Çolok tonu **ar kay** cerinen kanıltır temir menen karmalğan. (BBKK-3), **Ar kaysı** cerde ak, kögala çaçtar. (Köç. Kag.-32)

“ar” sıfatı aynı cinsten bütün nesnelere ifade etmesinin yanında “bir” kelimesiyle birlikte nesnelere her birini belirten sıfat tamlaması olur.

Oşondoy bolgon soñ, **ar bir** mezgildin mıktımın degen uuldarı öz uçurundagı koomdun sayasiy aktualduu meselelerinen sırtkarıcaşay albası çın. (Kand. Cıld.I-5), Birok anı **ar bir** köz öz abalına caraşa körüp, öz dartın, öz caraatına okşoşturup alat okşoboybu. (Köç. Kag.-118),

balan / balança

Aslı belirsizlik zamiri olan bu kelimeler belirsizlik sıfatı olarak da kullanılmaktadır.

... çoñ da bul eldin körüstönü alıs-cakını menen işi cok, **balan** künü tükün saatta işte bolosuñ deşken, oşogo cetişip kalışı kerek eken. (ÇA,III-25)

Andan da: “cılıkı cogoldu”, “koy uurdaldı”, “**balança** ayıldın cigitteri tükünçö ayıldı kızıl uuk kılıp ürkütüp, kız-kelinin maskaralaptır” - degen, duu-duular basılбайt. (Köç. Kag.-61)

bardık

Nesnenin bütününü ifade eden sıfattır.

Senin uuluñ bizdin başçımız boluçu, bizdin ayıldın **bardık** caş cigitteri aga baş iyçübüz. (BBKK-12), **Bardık** boydok cigitterdi kagan ordogo çakırdı. (BBKK-34)

başka

Bahsedilenden ayrı olduğunu ifade eden sıfattır.

Silerdin başçıñar “Elteber” degen naamga ee bolgon cana **başka** elteberler menen birge İsteminin taktısının sol tarabında oboço cerde olturçu. (BBKK-18), Meni **başka** koyçu taba albayt deysiñbi? (BBKK-22), Amal menen, küç menen **başka** uruulardı moyun sundurup, öküm süylöö buyrugun atkartuu. (Köç. Kag.-7), Öz ata, enesin sıylagan bala **başka** ata enelerdi sıylaganday ele, kim öz elin sıylasa, al **başka** elderdi da sıylayt. (T-26)

bayagı / bayagıl

“-ki” sıfat ve zamir yapma²¹⁹ ekiyle yapılan bu kelime de belirsizlik sıfatı olarak kullanılmaktadır. “bayagıl” belirsizlik sıfatı; *“bayagı + ol > bayagıl” şeklinde oluşmuştur.

Bayagı kişi öltürgön neme oturgan kameragabı? (BÇ-75), Karay salsam **bayagıl** özgöndük imam menen aytışkan malçı. (MÜ-57)

bir

Kesin sayı sıfatı aynı nesneyi belirsiz olarak ifade etmek için de kullanılmaktadır.

Munu körgön Kerimbay: Barpı ırçı, saga aytar **bir** sözüm bar. (BİEA-89), Bul tamaşanın da **bir** çındığı bar. (Köç. Kag.-10), Karbalastagan Şalta büt bülösün **bir** üygö kamadı. (Köç. Kag.-89)

“kandaydır” kelimesinden sonra “bir” belirsizlik sıfatının gelmesiyle oluşan isim grubu da belirsizlik sıfatı olarak kullanılmaktadır.

²¹⁹ a.g.e., 161. s.

Birinçiden, kural-caragına cana kiyimine karaganda, bul adam ce karapayım cooker, ce **kandaydır bir** kadırluu adamdın, aytalı, aymaktın başçısının - bagdın cigiti. (BBKK-4)

“bir” belirsizlik sıfatı “neçe” ve “top” isimlerinin başına gelerek oluşturdukları sıfat tamlamaları da belirsizlik sıfatı olarak kullanılmaktadır.

Suuga başı menen çumup ketti da, **bir neçe** kadam tömön barıp, kaşatka çıgıp kaldı. (BBKK-4), Maga **bir neçe** cooker kaltırsañ boldu. (BBKK-24), Men aga **bir neçe** telefon nomerlerdi cazıp koybodum bele! (AB-330),

Çın ele tiginde **bir top** çımçıktar uçup kelatışat. (ÇÜK-17)

“bir” belirsizlik sıfatının başına “kay, kaysı” kelimelerinin gelmesiyle oluşan tamlama, nesnelere birinin mevcutlarının herhangi biri veya birileri olduğunu ifade eden sıfat görevinde kullanılır.

Körsö, **kay bir** akındar üçtön, **kaybirleri** ekiden, köpçülügü birden söz ciberişip 24 avtor Mamlekettik Gimdin sözün cazuuga katıştıptır. (T-195), Eldin **kaysı bir** bölügü barat. (AB-337),

“kaçandır” kelimesiyle oluşturduğu tamlama olumsuz belirsizlik ifadesi taşımaktadır.

Albette, misali siz **kaçandır bir** köz aynekçen koyon körgön uçuruñuz barbı? (AB-335)

“ne” kelimesinden sonra gelerek oluşturulan tamlamayla, nesnenin sayısının fazlalığını belirsiz olarak ifade etmektedir.

Kol önörçülük, obon-küü, oyun-zook, koozduk okşogon köp önörlör menen acıralgıs birdikte caşap kele catkan til önörü da tınımsız ösüp oturup, adam özü kubanaarlık daracaga cetken **ne bir** zalkar murastardı caratkan. (KML-3)

büt

Nesnenin bütününü ifade eden belirsizlik sıfatıdır.

Oşonu menen birge daanışman Bars-bek aldıda boluuçu kanduu karmaş cönündö **büt** eldi kabardar kılıp koyuunu çeçti. (BBKK-23), Karbalastagan Şalta **büt** bülösün bir üygö kamadı. (Köç. Kag.-89), Stalindin ölümünö **büt** ölkö kaygırdı, **büt** ölkö ıyladı, birok çındap ıylagan, çındap sızdagan Svetlana menen Molotov gana boldu. (S-88), **Büt** ömürü uşerde öttü dese bolot. (ÇA,III-81)

bütkül

Nesnenin bütününü ifade eden belirsizlik sıfatıdır.

Bütkül çarba malda koydon paydaluusu bolbolgonduktan cılga kirgizüüsü mümkün. (KI-589), Emi eki tizgin, bir çılıbır kolubuzga tiygende da kırgızdardın **bütkül** düynölük cıyınında Bars-bek bababızdın atın atay, sürötün ak sarayıbızga ile albaganıbızçı?! (BBKK-77), Ayya, KIRGIZSTAN - özünün **bütkül** mazmunu menen atagın çıgarıp catkan kezi. (T-203), **Bütkül** soyuz boyunça azır miktı akın - cazuuçulardı sıyloo cürüp atıptır. (MÜ-172)

calpı

Nesnenin bütününü ifade eden belirsizlik sıfatıdır.

El arasındagı ruhiy kençti toptoo, izildöö bir ele okumuştualardın mildeti emes, **calpı** madaniy attuuldardın, müldö kalayık kalkın parzı. (KI-4) , Mamleketti **calpı** el başkara alaarnın Lenin dalildedı. (AB-336), Bay Kökötöy öldü"- dep / **Calpı** curtka duñ kılıp, (M-11)

camı

Arapça “cem’i” kelimesi belirsizlik zamiri olarak kullanılmasının yanı sıra belirsizlik sıfatı olarak da kullanılmaktadır. Nesnenin bütününe ifade eden sıfattır.

Ošo **camı** kanattuular menen aralaş cürüp ele özü alardan bötön. (T-545), Alardı **camı** curtka kim alıp çığışı kerek? (MÜ-198)

canagı

“-kı” sıfat yapma eki ile yapılmış bir belirsizlik sıfatıdır.

Suroonu kayta ele **canagı** bala berdi. (BÇ-79)

dalay

Nesnenin sayısını belirsiz olarak ifade eden sıfattır.

Siz, **dalay-dalay** adamdardı ar türdüü keselderden saktayıp catpaysızbı. (T-261)

degi

Oşonço ele katuu tiyse, keçirim suroogo cana sözümdüü kayra aluuga makulmun, birook bir nersege tañmın, **degi** menin künööm emnede cana emne ele maga uşunça asılıp kalıştı?! (S-19), (T-125)

eç

Olumsuz belirsizlik ifade eden sıfattır.

Al menden **eç** nersesin ayabayt, oşonduktan cakşı köröm. (KI-617), Uktuldun **eç** nerse sezçü türü cok. (BBKK-10), Birook cerden sırtkarı tsivilizatsiya menen bolor baylanış keleşekte Cerdegi adamzatka cakşılık apkelebi, ce camandık apkelebi - anısı azırınça **eç** canga belgisiz. (ÇA,III-52), **Eç** cakka cılbay turgula!- eskertti capaldaş boyluu, otuz caşar çamasındagı, murutçan, kameralardı közömdööçü; bizçe aytkanda - “dubak”. (BÇ-16), Siler emne, **eç** nerse ukkan coksuñaırbı? (MÜ-113), Eger oydu ar

kimde özünçö boluş mümkünçülüğün cokko çığarsañız, anda, akim sözübüzdün dağı ulanışında eç kacet cok!... (K-88)

eçen

Nesnenin sayısının fazla olduğunu belirsiz şekilde ifade eden sıfattır.

Al emi **eçen** akın-cazuuçularıbiz, **eçen** mugalimderibiz, curnalistteribiz, cooptu kızmatkerleribiz dal uşul redaktsiyadan tarbiya-taalim alıp işterin ulantuuda. (T-166), Uşunun tegereginde **eçen** adamdar çaşap öttü ee! (MÜ-86)

kança

Nesnenin sayısının fazla olduğunu belirsiz şekilde ifade eden sıfattır.

Bay-manaptın dardinen, / **Kança** adamzat bülündü. (BİEA-21), Sen emne körböy turasıñbı, al üçün **kança** adam kezekte çubalcıp cürgönün. (AB-329), **Kança** mezgilden beri kızmat kılıp kelatkanı belgisiz, çetteri kabırılğan, on toguzunçu kılımdın ekinçi carımındağı pruss soldatının kaskasına okşogon tübü çuñkur, salmaktuu temir tabaktarga - türmönün sözü menenaytkanda - “balanda” mındayça, birin-ekin kartöşkö kalkığan “kök sorpo” (ce “şıldır sorpo” dese da bolot) koyulğan. (BÇ-35)

kee

Nesnenin muayyen olmadığını ifade eden belirsizlik sıfatıdır. Sıfat tamlamasının tamlanan unsuru teklik veya çokluk olabilmektedir.

Azır **kee** künü eski sürötün karap oturup, ayrañ, tañ kalat, körüp turgan közünö işenbeyt. (ÇA,III-27), Üyürlüü cürgön alar **kee** ayıldan koroo koydu koroosu menen kırdı. (Köç. Kag.-117), Ekinçisi, siz köptön beri otuzunçu cıldın başınan beri belgisiz ayl ırçılarının oozunan alardın tökmö ırların çoğultup, anı kayradan özüñüz iştep, **kee** ırlardı özüñüz cazıp, toktogulduku kılıp cürgön imişsiz. (MÜ-197)

kee bir

Nesnenin muayyen olmadığını ifade eden belirsizlik sıfatıdır. Sıfat tamlamasının tamlanan unsuru teklik veya çokluk olabilmektedir.

Madaniyat tarmagındaki **kee bir** emgekterdi koşpogondo da elibizdin sancıra, tarih, adabiy murasına cana rasım-saltına baylanıştuu cüzdön aşuun basma tabak emgek boldu. (KI-4), Azır bolso bul mayramdar, küzgü curttay kubarıp, öçüp baratkan ottoy bülbüldöp kalsa da, dağı ele eldin artta kalgan katmarının arasında, al turgay şapkelerin tetiri kiyip namazga tura kalıçu **kee bir** kızmatçılardın arasında da bar. (KI-618), Mına azır bilgen kişilerdin **kee bir** sözdörün ugup, oygo battı. (ÇA,III-33),Albette, Tınıstanovdo da **kee bir** çıgarmaçıl müçülüştör boluşu mümükün... (MÜ-96)

köp

Nesnenin sayısını belirsiz olarak gösteren sıfattır.

Sen **köp** cookerdin birin saktap kaldım dep oylobo. (BBKK-7), Temir ustalardın ayılında kündür-tündür barskandın döşügö “çaka-çak” urulganı basılbadı ötü **köp** kuralcarak dayardalıp catti. (BBKK-23), **Köp** aylı kızıp cürüp, izdegenin Daanıştın üyünön taptı. (Köç. Kag.-72)

neçen

Nesnenin sayısını belirsiz olarak gösteren sıfattır.

Ak çölmöktü da Alıbek maraga **neçen** mertebe taştadı. (Köç. Kag.-27), Tuyukka kamalıp **neçen** kün catkan coo arıp, açkanda birin-biri bişkektep, büt kırılğan. (Köç. Kag.-31), “Demiurg” programmasının çoñ cana mayda, sandagan maselelerin makuldaşıp, bir pikirge kelgiçektı eki taraptın ortosunda **neçen** coluguşuular, keñeşmeler bolup ötkön. (ÇA,III-43), Dastorkon tolo tamak-aş, arak-şarap, köbük çertken şubat, balıktın **neçen** türü, atügül kızıl ikra, konyak da bar, kolbasa, konfetter işi kılıp düyüm daam. (ÇA,III-77)

müldö

Nesnenin bütünün ifade eden belirsizlik sıfatıdır.

El arasındaki ruhiy kençti toptoo, izildöö bir ele okumuştualardın mildeti emes, calpı madaniy attuuldardın, **müldö** kalayık kalkın parzı. (KI-4/3)

ne degen

Nesnenin sayısının fazlalığını belirsiz olarak ifade eden sıfattır.

Bu taraptan da tigi taraptan da **ne degen** kayran cigitterdin başı ketti. (K-67)

top

Nesnenin bütününü ifade eden sıfattır.

Top cigit al eköönü basa kalıp, malça muuzdaştı. (Köç. Kag.-91)

tükünçö

Tam belirsizlik ifadesiyle belirsizlik sıfatı olarak kullanılan ve “falanca” anlamına gelen sıfattır.

Andan da: “cılıkı cogoldu”, “koy uurdaldı”, “balanča ayıldın cigitteri **tükünçö** ayıldı kızıl uuk kılıp ürkütüp, kız-kelinin maskaralaptır” - degen, duu-duular basılbayt. (Köç. Kag.-61)

Kırgız Türkçesi’nde yukarıda bahsedilen belirsizlik sıfatlarının yanı sıra “-dagan” isimden sıfat yapma ekiyle türetilen kelimeler de belirsizlik sıfatı olarak kullanılmaktadır.

Keçeeginin kesin çıgar. / Köküröktö bolboso, / Köp iyne bakır (baykuş) kanetsin, / Köptögön itter birikse, / Kör (sokur) it bakır (baykuş) kanetsin. (KML-55), Menin al areketimdi körüp, agam Balbay “Manastın” cana başka bir **kançalagan** adabiyat kiteptedi berdi. (MEC-8), **Neçendegen** kuldar çanaç menen conuna taşıp, anan

attarga cüktöp, agımı katuu suulardı keçip, aşuusu biyik toolordu aşp, kıyla coldor cürülgön. (BBKK-7), Aga-tuuganı cana boordoşu camaattaş el menen keñeşip, makulduk alğan Ormon Kokongo **neçendegen** koy, cılkı aydatıp, töölörgö cüktöp kımkap, torko cibek, nabat, meyiz aldırdı. (Köç. Kag.-45)

Ç. ZARFLAR

Zaman, yer, tasvir ve miktar isimleri veya fiillerden zarf fiil ekleriyle yapılan gerindiumlardır. Nasıl tek başına sıfat yoksa, tek başına zarf da yoktur. Zarflar, cümlede; sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın manasını yer, zaman, tasvir ve miktar bakımından değiştiren isimlerdir.

Zarflar, sıfat, fiil ve başka bir zarfı vasıflandırmalarına göre; yer zarfları, zaman zarfları, tasvir zarfları ve miktar zarfları olmak üzere dört çeşittir.

Ç.1. Yer Zarfları

Cümle içinde fiilin yerini gösteren kelimelerdir. Bu isimlerde yön ifadesi bulunmaktadır.

Kırgız Türkçesi'nde “*arı, beri, cogoru, içkeri, tışkarı, tömön, ters*” kelimeleri yer zarfları olarak kullanılmaktadır.

Oşol da ceter sagan! - dep kuyrukka teep, culunup **arı** ketti. (Köç. Kag.-91), **Beri** kara, Sabitcan, men öz alıma caraşa öz işim bar kişimin. (ÇA,III-68), Kaştarı çiyilgen, oozu oymoktoy kara çaç kızdar koldoron kanat casap uçup, küü kayrıgı menen tömön cıyırılıp, kayra cılança tolgono **cogoru** sozulup, ostono köz süzö tolgonup ketip catti. (Köç. Kag.-102), Ubakıttı ünömdöş üçün **içkeri** köçügüñör menen kirişinerdı ötünömün. (AB-331), Mınday oyloruñ menen sen çirköödön **tışkarı** da aman-soo cüröö albaysıñ. (K-89), Saksay saagan beenin kulunun Carkımbay salıp, birdeme cönündö süylöp, kız cıyırılıp **tömön** karap, uyralışıp, coop berip attı. (Köç. Kag.-68),

Ç.2. Zaman Zarfları

Cümlede fiilin zamanını gösteren isimlerdir.

Kırgız Türkçesi'nde “*algaç, aldı, ali, anan, azır, bugün, cazda, küzdö, cayda, kışta, emi, erte, erte menen, erteñ menen, ertesi, keç, murun, kiyin, murda, tañ erteñ, tün, tünküsin*” gibi zaman zarfları kullanılmaktadır.

Eger oşondoy bolso, emne kılaar elem - **algaç?** (BÇ-69), Sorpo **aldı** Nıyazbekke sunuldu. (Köç. Kag.-19), Anın çıgarmalarında **ali** izildene elek, açıla elek ukmuştuu katmarlar toltura. (Kand. Cıld.I-5), Birak sen **azır** kurganıñ kerek. (BBKK-6), Oşo Meken üçün küçün, kişin, kerek dese özün arnap koyuşkan Sovyet kalkı **bügün** da, erteñ da uluu sotsialistik Mekenini üçün kızmatın arnap koygon. (T-123), Ormon atasının közü ötkönün ahıstagılarga **cazda** kabarladı. (Köç. Kag.-45), Bıyıl **küzdö** aşı ötoörün, kabar cetkirilgender birotolo oşondo keleerin tabıştadı. (Köç. Kag.-45), Men da aga uşunu **kündö** aytam, Edike. (ÇA,III-109), **Cayında** üyümö kiyip ketem dep, saktap cürgön calgız köynöğü eken. (MÜ-53), ... kaptaldan cortso börü körgön, aylanası asko-too, öröönü çıtırman cer, küngöyü **kışta** malga cay Kabakka aylı menen köçüp ketken. (Köç. Kag.-32), **Emi** estedim, nak oşentip aytkan bolçu. (BÇ-46), Üydün eesi cumuş kününön **erte** keldi. (AB-332), Cekşembi künü **erte menen** saat şıñıradı. (AB-333), Kaçıke aylına attanabız **erteñ**. (Köç. Kag.-72), Toguzunçu künü **erteñ menen** col baştooçunun adaşıp kalğanı anık boldu. (BBKK-33), **Ertesi** Toktogul bergen attı minip alıp cıynga bardı. (BİEA-89), Erte kelüüçü, **keç** kelüüçü dep, aşka, baş-ayak ceti kün belgilenet. (Köç. Kag.-46), **Murun** bargan konuş alat, / **Kiyin** bargan örüş alat. (KML-59), Emne üçün çet ölködö tuugandarıñ bar ekenin maga **murda** aytkan emessiñ. (AB-333), **Tañ** erte kamilğanın baarı büttü. (ÇA,III-80), Cayıttağı cılkı kün tuuyt, **tün** tuuyt. (Köç. Kag.-55), Cayıttağı külük attarın karmap, **tünküsün** tilin kıl menen buup, koyo berip, erteñ menen çeçet. (Köç. Kag.-99)

Muhtemelen “anan kiyin” veya “anan soñ” şekillerinde olan edat grubunun, edat unsurunun düşmesiyle, zamir, zarf fonksiyonunu üzerine almıştır.

Anan sööktü çıgarardan murun özünün da boy-ayagın karanıp, - tañga maal ele daarat alıp, sakal-murtun çegip koygon bolçu... (ÇA,III-55), **Anan** emne boldu? (Köç. Kag.-31), Üzülüp tüşpöy sırttuu kabırganı cep, **anan** karcilikti alıp, ülcüp atkanda kariya kuyruk, boordon tañdaylata kesip koydu da. (Köç. Kag.-39)

Ç.3. Tasvir Zarfları

Tasvir ifade eden her isim cümlede fiili nitelediği vakit tasvir zarfı olur.

Doñuzdu Kırgız kara kiyik dep da aytkan cana tukumu **tez** ösüp, köptön tuugan üçün cılga kirgizse kerek. (KI-589), Saktanbagan alp / Cardan **alı**s ketiptir. (KML-35), Cıgaçtı kesseñ - **uzun** kes, / Kıskartışı oñoy iş. / Temirdi kesseñ - **kıska** kes, / Uzartışı oñoy iş. / Köynök bızsañ - **kenen** bıç, / Kiçirtişi oñoy iş. (KML-51), Tamakka **nık** toygon kagandın cookeri kart kekirdi da, artına çalkalay berip, kayradan sözgö kirdi. (BBKK-10), Erke kıyalına çoñ ata **bors-bors** küldi. (Köç. Kag.-33), Taştanbek tulgamı çapçıp alıp, colborstu **dal** mañdayga soktu. (Köç. Kag.-21), **Eki** sekirip bosogosuna cetti. (BBKK-26),

Anık toluk aytıp çığışka şartıbiz da, mümkünçülüğübüz da kelbegendikten, çoğulgan emgekterdi irettüü carıyalaganıbizdı gana **kıskaç**a bayanday keleli. (KI-4), Kaştarı çiyilgen, oozu oymoktoy kara çaç kızdar koldorun kanat casap uçup, küü kayırığı menen tömön cıyrılıp, kayra **cılança** tolgono cogoru sozulup, ostono köz süzö tolgonup ketip catti. (Köç. Kag.-102),

İşaret zamirlerinin eşitlik eki almış durumları ve “et- yardımcı fiili + -p zarf fiil eki” ile kalıplaşmış şekilleri de tasvir zarfı olarak kullanılmaktadır.

Salt boyunça **uşintip** cazalangan. (BBKK-9), Bir iret bakşılıgı bütüp, anan tögörüktögön eldin ortosunda cini menen koştoşup catıp, **mintip** soluktaganı esimde. (MÜ-9), Cıl sayın ele cay **mınday** ısıq bolo berbeyt. (ÇA,III-105), Köñülüm **ança** mabasa dele bir kezderin uşunday baam özümdö da bolgon. (T-544), Caş ele turup **mınça** önörgö kantip cetip algan. (MÜ-50)

“eç”olumsuzluk zarfı “eçteke” ve “eçteme” sıfat tamlamalarındaolumsuzluk ifade eden tasvir zarfı fonksiyonunda kullanılmaktadır.

Mınakey, maselen bizde kaalagan kişi Ak üydün aldına kelip: “Cogolsun Trumen!” dep kıykıra alat, aga **eçteke** bolboyt. (AB-336)

Tüşündüm,- dedi **eçteme** түшүнбөгөн Kazangap. (ÇA,III-73)

Ç.4. Miktar Zarfları

Azlık-çokluk ifade eden, miktar, derece bildiren zarflardır.

Kırgız Türkçesi'nde “abdan, artıkbaş, artıkça, aşa, ayabay, az, bir dalay, eñ, kança, katuu, kıyla, ogo, orçunduu, ötü” kelimeleri miktar zarfi olarak kullanılmaktadır.

Bizdin enebizdi keselinen ayıktırat dep, biz Sizge **abdan**, **abdan** ele işinebiz. (T-260), Siz emne bul İbrahim paygambardı mınçalık **artıkbaş** cakşı körösüz? (KI-617), Balanı artıkça cakşı köröt., (Kır. Ad.7- 231), Bir zamanda ayılğan enemdin uşul sözün, Muka men sizge aytıp bergenimde **aşa** kubangansız. (T-294), Cakşı boluptur, **ayabay** cakşı boluptur. (MÜ-85), Kubanıçıñ **az** boloor. (KML-69), Coldoştor, ubakit ötü **az** kaldı. (MÜ-186), Al üçün bay-manaptar akındı ızaloo menen aga **bir dalay** korduk körsötkön. (BİEA-21),, Bular eldik oozeki adabiyattın tunguç canlarınan körünüktüüsü, el arasına **eñ** köp taraganı cana ukmuştıuday kızıktıusu. (KML-3), Degi nesi bolso da talant beçara menin közümö **eñ** kooz kuş bolup körünöt. (T-545), **Kança** kırıp cuusañ da, / Kara kiyiz agarbayt. (KML-54), Tündüktö kırgızdardın kaganı Bars-bek **katuu** küçtönüp aldı. (BBKK-29), , Barpı oşo algaçkı mezigildegı ırlarında baylarga caldanganın, alardan **kıyla** korduk körüp, köp azap tartkanın eñ elestüü bere bilgen. (BİEA-22) , Aldım, cuttum dos kütsöñ, /Agargan karda **köp** cürsöñ,/Közüñ bir kün karıgat. (KML-109), **Köp** çaşadım, köptü kördüm. (Köç. Kag.-44), Ayıldagı baldar çükö oynop, ışkın, karagat izdep toogo çıgıp, kekiliktin cumurtkasın aluuga adır kızıdırıp cürüp, Kaptal eerçigen künü **neçen** tomsorup, kur kelişkenin çıdabay “Kuukaptal” atap kalışıptır. (Köç. Kag.-43), Anan mayda kaltırap barıp basılat da, tülkü **ogo** beter cıyrıla catat. (ÇA,III-5), Antkeni, bardık başka el çıgıp boluşat, calgız moldolor gana **orçunduu** payda körüşöt. (KI-618), Aalamdan cerge bagıttal ganradio signaldardın Cerge cetpey

catkandığı Cerdi kurçap turgan atmosferanın iondoşturulgan sferasının eçteme teşip ötü algıs bekemdetilgendiginen tura. (ÇA,III-53),

Kuvvetlendirme edatları “da ve ele”nin de miktar zarfı olarak kullanılıyor olabileceği aşağıdaki örneklerden hissedilmektedir.

Eköönün ortosundagı köp nersege tüşünbödüm, tüşünö albayt da elem, tüşünüünün keregi da cok ele. (MÜ-10) Men seni menen Kuday ilimi boyunça talaşka kirbey koysom da bolmok, antkeni, seniñ bilimiñ ali cetile elek, anan kalsa şektüü. (K-89), Balasının akındığın sına, ır menen suroo berip da körüp, amın sözdörünün taasındığına karay keleşekte akın bolup çıgat dep aga ümüt kılğan ele. (BİEA-19),

Bularday tüzülüştöğü makaldar basımduuluk kılbası da, köp ele kezdeşet. (KML-15), Turmuş abdan ele oor eken. (T-197), İşti tez ele bütürüp koyuşut., Ceke Ceñişbek emes, dalay ele baldar atasız cetim kalışpadı.

D. FİLLER

Hareketleri karşılayan kelimelerdir. Nesnelere zaman ve mekan içindeki yer değiştirmeleri, oluşları, kılışları, duruşları; hülasa her türlü faaliyetleridir. Hareketler varlıkları ancak nesnelere kaim olan unsurlardır. Fiil kök veya gövdeleri manalı, fakat tek başına kullanılmayan dil birlikleridir. Fiillerin kullanılış sahasına çıkabilmeleri için karşıladıkları hareketin çeşitli nesnelere bağlanması, bu bağlanmayı ifade etmek için de kendilerinin çeşitli münasebet kalıplarına dökülmeleri, hareketi nesneye bağlayan çekimli şekillere girmeleri gerekmektedir.²²⁰

D.1. Çatıları Bakımından Fiiller

Fiiller, ifade ettikleri hareketlerin olma tarzına bağlı olarak farklı şekillere girerler. Ya hareketi yapan varlığın (öznenin) veya hareketten etkilenen varlığın (nesnenin) konumuna göre gerçekleşen bu şekil değişikliklerinin her birine çatı adı verilmektedir.²²¹ Bir fiildeki çatı değişikliği o fiile getirilen yapım ekleri vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Fiiller çatılarına göre şu şekilde sınıflandırılmaktadır.

D.1.1. Geçişli ve Geçişsiz Fiiller

Fiiller, kök veya gövde şekilleriyle ya geçişli ya da geçişsizdir.

Geçişli Fiiller: Gerçekleşmeleri için öznenin başka bir varlığı gerektiren fiillerdir. “Yapma” ifade eden fiillerdir. Bu fiillere “geçişli fiil” adı verilmektedir.

Mobu cerdegi tigilüü üy, iştep catkan adamdar, aymakta cayılıp cürgön bodo, candıktardı büt koygom baş baygege. (Köç. Kag.-54), Alar cardamga kelip, borbuyu tolo

²²⁰ a.g.e., 280.-281. s.

²²¹ Türk Dili Bilgisi. Sezai Güneş, İzmir, 1997. 191. s.

elek, kabırgası kata elek Ormondu çaap alsam, men kiyin Kanay baatırça cakşılıktı **unutup** kalıp cürböyün. (Köç. Kag.-22), Tuulup-öskön cerdi **körgüm** keldi - sagınat ekensiñ. (BBKK-12), Cazgandarımdı eñ algaç sınçılar **okuşa**, alar maga oy pikirlerin aytışsa dep samaçumun. (T-144)

“koy-, unut-, kör-, oku-” fiilleri gerçekleşmek için öznenin yanı sıra nesneye de ihtiyaç duymuşlardır. Bu şekilde nesneye ihtiyaç duyan fiilere geçişli fiil denilmektedir.

Geçişsiz Fiiller: Gerçekleşmeleri için öznenen başka bir varlığı gerektirmeyen fiillerdir. “olma” ifade ederler.

Özü kim, el-ceri kayda, ısmı kim, ata-enesi kim, kayda, kaçan **çoñoygon**, - eçteme esinde kalbayt, eçtemeni bilbeyt, kıskası özün adam elem dep eseptebey kalat. (ÇA,III-115), Siz 220 som alasız, kiyinçereek dağı **köböyöt**. (AB-330), Kayra, şilekeyin kuyultup, söök añdıp turgansıgan kebetesine külküm **kelip**, negedir caydarı bolo tüşüm. (BÇ-13)

“çoñoy-, köböy-, kel-” fiillerinin gerçekleşmesi için öznenin bulunması yeterli olmuştur. Bu şekildeki fiillere geçişsiz fiil denilmektedir.

D.1.2. Etken ve Edilgen Fiiller

İşi yapan öznenin konumunu belirleyen şekillerdir.

Etken Fiiller: Öznenin gerçekleştirdiği fiillerdeki çatıya denir. Özne hareketi yapan durumundadır.

Sen köp cookerdin birin saktap kaldım dep oylobo. (BBKK-7), Döñsöönün etegindegi tüzöñçödö cardıraak boz üy turat, canındağı kemegeden tütün **bulagansıyt**. (BBKK-8), Özüñdü körgöñdö men emnege cetine albay süyünüp olturam? - dedi karıya negedir muñkaşa, - caştın işi caş, baştın işi baş dep, bir **ugaar** elem. (Köç. Kag.-9)

“bulagansı- ve ug-” özne tarafından gerçekleştirilen fiillerdir.

Edilgen Fiiller : Öznenin kim olduğunun bilinmediğini gösteren fiil şekilleridir. Kırgız Türkçesi’nde edilgen fiiller, fiil kök veya gövdelerine “-l-” fiilden fiil yapma eki ve tabanı “-l” sesi olan veya “-la/-le” ekiyle fiilleştirilen kelimelerden sonra “-n-” fiilden fiil yapma ekleriyle oluşturulmaktadır.

Karıyanın kebi oşo ak kuu sımak biyikke, biyikke uçup ketkendey **sezilçü**. (T-546) Oşondo avtor romandagı öto **sozulup** ketken cagin kiskartıp, cetpey kalgan cagin toluktap dagı bir sıyra baştan ayak sızıra karap çıguusu kerek. (MÜ-185) Algaç belgilüü ölçömdögü beş ce ceti kadak cakşı sapattagı buuday tandalıp cana tartılıp **alıngandan** kiyin, taş-paşı terilip, ıpır-sıyrıları **tazalanat**. (Eld. Mayr.-10),

“sezil-, sozul-, alın-, tazalan-” fiillerinden de anlaşıldığı gibi işi yapan belirsizdir.

D.1.3. Ettirgen Fiiller

Bu fiiller geçişlilik ve yaptırma ifade eden fiillerdir. Kırgız Türkçesi’nde ettirgen fiiller, geçişli ve geçişsiz fiillere “-ar-/-r-/-dır-/-kır-/-kar-/-kaz-/-kız-/-z-/-t-” eklerinin getirilmesi sonucu elde edilen fiillerdir.

Bu ekler geçişsiz fiillerden geçişli fiiler yapmakta ve öznenin hareketi başka birisine yaptırdığını ifade eden fiiller yapmaktadır.

Bir cerge iline tüştü okşoyt, al caktan suraştırıp kirdi. (AB-19), Büyöröktön şıyrak çıgargan, / Bürgödön may sızgırgısı kelet. (KML-130), Mildetin algan işti atkararda, kişiğe cakşılık cardamın körsötördö al can-dili menen tınımin koyuuçu. (T-281), Oşondo, çabıştı caşınan körgözüp, üyrötüügö eerçite kelgen ceti caşar Kalıguldu Nıyazbek biyik çokudan karatıp koyot. (Köç. Kag.-41) vb.

D.1.4. DönüŖlü Fiiller

Kırgız Türkçesi'nde dönüŖlü fiiller “-n-” fiilden fiil yapma eki ile yapılmaktadır. Bu ekle yapılan fiiller, öznenin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade eden fiilleri yapmaktadır.

Berki anı karap oturup oygo ketti: beçara dale esine kele elek **körünöt**. (BBKK-5), Ardanıp, kamçısın alıp, **attanaarda** Akşerbettin ünü Ŗańkıláp, kayırğı başka: ...(Köç. Kag.-23) vb.

D.1.5. İŖteŖ Fiiller

İŖin birden fazla kiŖi ile beraber veya karŖılıklı olarak yapıldığını ifade eden fiillerdir. Kırgız Türkçesi'nde iŖteŖ fiiller “-Ŗ-” fiilden fiil yapma eki ile oluŖturulmaktadır.

Cortuulçular aylga çukuldaganda katuulaŖıp, cogor cagınan ötü **beriŖti** da, kütpögön cerden cin urganday **çabıŖıp**, töö teriden casalğan eki doolbastı kürsüldötö kürsüldötö urup, ceti cüzdöy kulun-tay aralaŖ cıkını ürkütüp, colgo salıp, kuup cönödü. (Köç. Kag.-100)vb.

D.2. TüremiŖ Fiiller

İsim veya fiil köklerinden yapım ekleriyle kurulmuŖ olan fiillerdir.

D.2.1. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiil kök veya gövdelerinden, fiil yapan eklerdir.

-ar-

Ettirgen fiil yapmaktadır.

çıg-ar- Kand. (Kand. Cıl.I-5/5)

-BA-

Bütün fiil gövdelerine gelerek bu fiillerin olumsuzunu yapan ektir. Kırgız Türkçesi'nde -ünlülerde kalınlık incelik ve düzlük-yuvarlaklık ile ünsüzlerde tonlu-tonsuz uyumuna göre- fiillerin olumsuzunu yapan eki “-ba-/-be-/-pa-/-pe-/-bo-/-bö-/-po-/-pö” şekilleriyle görmekteyiz.

caktır-ba- (KML-119/12), de-be- (BİEA-131/30), bol-bo- (KI-8/36), kon-bo- (KML-23/5), coolaş-pa- (KML-39/21), cet-pe- (KI-3/8), körün-bö- (K-3/9), tüşün-bö- (BBKK-8/33), örttö-bö- (BBKK-28/7), ber-be- (KML-100/16), önük-pö- (BİEA-130/9), kork-po- (KML-80/16)

-Dir-

Fiil gövdelerinden ettirgenlik ifadeli fiiller yapan ektir.

al-dır- (BBKK-7/34), ber-dir- (Köç. Kag.-19/38), ker-dir- (Köç. Kag.-21/35), il-dir- (Köç. Kag.-21/35), tuu-dur- (BBKK-14/30), koy-dur- (Köç. Kag.-20/22), tanış-tır- (MEC-3/15), aytış-tır- (BİEA-130/8), kezdeş-tir- (BİEA-21/21), tol-tur- (K-3/8), öltür- (KML-80/16)

-gUz-

Ettirgenlik ifade eden eklerdendir.

min-giz- (KI-616/35), otur-guz- (KML-122/16), toy-guz- (KML-144/13), tur-guz- (BBKK-20/21), cür-güz- (KII-262/25), küy-güz- (BİEA-21/29)

-k-

Pekiştirme ve dönüşlülük²²² ifade eden ektir.

kır-k- (Köç. Kag.-37/28), küy-ü-k- (Köç. Kag.-25/43)

²²² Türkçenin Grameri, Tahsin Banguoğlu, Ankara, 1986, 280. s.

-KAnsl-

Eklendikleri fiilleri “gibi ol-, -mış ol-” anlamları katan ektir. “-gan” sıfat fiil asılı ek ile “-sı-” isimden fiil yapma eklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

toltur-gansı- (KI-3/29), calmala-gansı- (KI-615/12), kal-gansı- (BBKK-9/10), otur-gansı- (ÇA,III-106), öçöř-könsü- (ÇA,III-7/10), düñgürö-gönsü- (ÇA,III-7/18), türt-könsü- (ÇA,III-7/19), koy-gonsu- (ÇA,III-84/19),

-kAr-

Ettirgenlik ifadeyi fiiller yapan ektir.

at-kar- (KML-78/21), kut-kar- (KML-78/21), unut-kar- (Köç. Kag.-30/18), esker- (KII-261/25), öt-kör- (BİEA-20/5), büt-kör- (Köç. Kag.-57/41)

-KAz-

Ettirgenlik ifadeyi fiiller yapan başka bir ektir.

kut-kaz- (KI-614/38), öt-köz- (AB-337/30), kör-göz- (KML-51/8)

-KIr-

Ettirgenlik ifadeyi fiiller yapan başka bir ektir.

sız-gır- (KML-130/11), al-gır- (Köç. Kag.-76/2), tiy-gır- (BBKK-26/31), cetkir- (BBKK-7/39), ce-gır- (Köç. Kag.-65/42)

-kun-

Tek örneğine rastlanan ve olma bildiren bir ektir.

cut-kun- (ÇA,III-8/20)

-l-

Pasiflik ve meçhullük ifade eden fiiller yapar. Bu ek ünlü veya “-l-” harici ünsüzlerle biten fiillerden meçhul fiiller oluşturmaktadır.

sana-l- (KI-588/33), ayt-ı-l- (MEC-15), top-to-l- (KI-4/19), ce-l-i-n- (Eld. Mayr.-12/8), teñe-l- (Köç. Kag.-21/14), cuu-l- (BÇ-75/32), ce-l- (Köç. Kag.-105/36) tab-ı-l- (ÇA,III-55/13), ber-i-l- (T-172/16)

Kelime tabanı -l- sesiyle biten fiillerde meçhullük ifadesi -n- ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

al-ı-n-, (BBKK-31/35), koldo-n- (ÇA,III-45/31), çal-ı-n- (Köç. Kag.-21), il-i-n- (ÇA,III-86/15)

“-la/-le”eki tabanlı fiillerin meçhullük ifadesinin de -n- ekiyle yapıldığı görülmektedir.

bayla-n- (BBKK-11/1), talkuula-n-, şayla-n-²²³

-p-

Nadir kullanılan fiilden fiil yapma ekidir.

ser-p- (Köç. Kag.-20/27)

-r-

Tek heceli fiil köklerine gelen ettirgenlik ekidir.

tüş-ü-r- (KI-616/27), bış-ı-r- (KML-119/11), kiy-i-r- (KML-141/10), keç-i-r- (Kand. Cild.I-5/18), köç-ü-r- (Köç. Kag.-15/2)

²²³ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kудaybergenov (red.), Frunze, 1980, 358. s.

-m-

Fiilden fiil yapma eki “-n-”nin, dudak ünsüzü “p” sesinden ötürü “-m”ye dönüşmüş şeklidir.

ayla-m-pa (BBKK-4/14)

-n-

Kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktadır.

kör-ü-n- (KI-3/9), böl-ü-n- (KI-617/8), ula-n- (MEC-5/12), as-ı-n- (BBKK-9/19), atta-n- (BBKK-32/2), ata-n- (Köç. Kag.-33/24)

-ş-

Fiillerden ortaklaşa yapılan hareketleri ifade eden fiil gövdeleri yapan ektir.

keñe-ş- (KML-77/24), baylan-ı-ş- (BBKK-11/1), ayt-ı-ş- (BİEA-130/8), süylö-ş- (Köç. Kag.-22/39)

Ekin aşağıdaki örnekte olma bildirdiğini görmekteyiz.

açı-ş-²²⁴

-t-

Kırgız Türkçesi'nin ettirgen fiiller yapan eklerinden biridir.

comokto-t- (MEC-5/11), uyal-t- (KML-71/11), bışır-t- (KML-119/11), karma-t- (BBKK-27/19), oygo-t- (BİEA-22/7), aylan-t- (ÇA,III-5), zöökürlön-t- (Köç. Kag.-7/24), taarın-t- (Köç. Kag.-23), üylön-t- (Köç. Kag.-32/42), tüşün-t- (Köç. Kag.-69/20)

²²⁴ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kудaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 198. s.

-z-

Ettirgenlik ifade eden ektir.

ag-ı-z- (BBKK-4/23), ug-u-z- (ÇA,III-6/17), em-i-z- (Köç. Kag.-41/18)

-y-

Fiil gövdelerini genişleten bir ektir.

kiçire-y- (BBKK-9/32), keñe-y- (BBKK-18/99), çoño-y-t- (Köç. Kag.-41/19), köbö-y-t- (BBKK-64/12), tüksü-y- (Köç. Kag.-8/9)

-u-

Tek örneğine rastlanan ve yapma bildiren, fiilden fiil yapma ektir.

suur-u- (BBKK-26/45)

D.2.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

İsim kök veya gövdelerinden fiil yapan eklerdir.

-A-

Eski Türkçe'den bu yana kullanıla gelen bu ek olma ve yapma ifade eden fiiller yapmaktadır.

cıyn-a- (MEC-7/10), keñ-e- (KML-77/24), teñ-e- (Köç. Kag.-21/14), cog-o-t- (KML-53/3), boş-o-t- (BİEA-18/28), tüş-ö- (MEC-49/4), müñkür-ö- (KI-17), öç-ö- (KML-129/11), tüz-ö- (KML-135/22), cön-ö- (BBKK-4/12), küç-ö- (BİEA-21/38),

-Ar-

Genelde renk isimlerinden olma ifade eden fiiller yapan ektir.

ag-ar- (KML-54/13), kög-ör- (KML-116/22), boz-or- (KML-129/19), tün-ör- (ÇA.III-68/34), sarg-ar (Köç. Kag.-64/25), kub-ar- (MÜ-9/10), tün-ör- (MÜ-13/15)

-çı/-çö-

Kırgız Türkçesi'nde isim gövdeleri pek kullanılmayan kelimelerden fiiller yapan ektir.

er-çi-, öl-çö-, kur-ça-, tep-çi-, cal-çı-, ök-çö-, kıp-çı-, çok-ço-, bol-co-, bük-çü-

225

-kar-

İsimlerden olma ve yapma bildiren fiiller yapan ektir.

baş-kar- (BBKK-13/28), su-gar- (KML-145/3), at-kar- (ÇA.III-46/1)

-k

İsimlerden olma ifade eden fiiller yapan ektir.

keç-i-k- (BBKK-4/16), col-u-k- (BİEA-19/36), kar-ı-k- (KML-109/16), tar-ı-k- (KML-110/2), aç-ı-k- (KML-119/11),

-ka-

İsimlerden olma bildiren fiiller yapmaktadır.

möndür-gö- (Kand. Cıl.I-6/28), kız-ga-, muñ-ka-, içir-ke-, kızır-ka-, çımkır-ka-, ciyir-ke-²²⁶

²²⁵ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980., 309. s.

²²⁶ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfolojiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 288. s.

-kIr-

Taklidi kelimelerden olma veya yapma ifade eden fiiller yapmaktadır.

kır-kır- (KML-113/11), bış-kır- (BBKK-25/26), cet-kır- (Köç. Kag.-45), kür-kür- (ÇA,III-7/38), üş-kür- (Köç. Kag.-39/45), şar-kır- (ÇA,III-7/38), koş-kur- (Köç. Kag.-11/9), çüç-kür- (Köç. Kag.-36/10), tü-kür- (Köç. Kag.-36/20), kaşay-gır- (Köç. Kag.-53/35)

-kıra-

Taklidi kelimelerden olma bildiren isimden fiil yapma ekidir.

şar-kıra- (ÇA,III-5/20), kür-kürö- (ÇA,III-5/20), me-kire- (Köç. Kag.-34/26), ır-kıra- (ÇÜK-6/9), çır-kıra- (S-32/33)

-I-

İsimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller yapmaktadır.

tınç-ı- (KI-9/1), bay-ı- (Kand. Cild.I-5/30), tat-ı- (BBKK-34/37), kalç-ı- (ÇA,III-5/38), bir-i-m (BBKK-19/13), kem-i- (KI-3-7), oor-u- (KML-45/5), çog-u- (BBKK-29/24)

-LA-

En işlek isimden fiil yapma ekidir. Yapma ve olma ifade eden fiiller yapmaktadır.

coo-la- (KML-39/21), irmegi-le- (BBKK-33/9), ençi-le- (Köç. Kag.-19/33), coy-lo- (K-3/8), corgo-lo- (KML-122/9), olco-lo- (Köç. Kag.-8/31), süy-lö- (KML-10/7), ümüt-tö- (Köç. Kag.-38/33), ır-da- (KML-139/1), kuralsız-da- (BBKK-20/30), tereñ-de- (MEC-5/13), iz-de- (BBKK-3/12), dalil-de- (BİEA-17/35), oñ-do- (Eld. Mayr.-16/4), köz-dö- (KML-143/1), bür-dö- (KML-56/1), ot-to- (BBKK-8/43), şaydoot-to- (Köç. Kag.-18/15), top-to- (Köç. Kag.-27/2), arık-ta- (KI-615/11), ep-te-

(KML-141/), bet-te- (BBKK-32/2), tizmek-te- (BİEA-19/8) cük-tö- (BBKK-7/35), bük-tö- (BBKK-31/29), süröt-tö- (BİEA-22/14),

Bu ekin taklidi kelimelerden fiiller yaptığı da görülmektedir.

cırıl-da- (MÜ-9/12), küpül-dö- (Köç. Kag.-11)

-sA-

Arzu ve ihtiyaç ifade eden fiiller yapan ektir.

suu-sa- (Köç. Kag.-89/3), eñ-se- (BİEA-17/10), kök-sö- (BİEA-17/11), bel-se- (BİEA-18/32)

-sI-

Arzu ve ihtiyaç ifade eden ve olma veya yapma bildiren fiiller yapmaktadır.

bışık-sı- (KML-47/20), menmen-si- (BBKK-10/40), kelber-si- (Köç. Kag.-15/4), men-si- (Köç. Kag.-17/34), akılduu-su-n- (ÇA,III-11/16), bar-sı-n- (ÇA,III-11/20), ögöy-sü- (Köç. Kag.-34/7), külüm-sü-r- (Köç. Kag.-74/35)

-r-

Olma ifade eden fiiller yapan ektir.

kıska-r- (KML-51/18), kiçi-r- (KML-51/22), köönö-r- (KML-56/5), taza-r- (Köç. Kag.-42/45)

-rA-

Genelde gövdeleri yalnız olarak kullanılmayan isimlerden olma bildiren fiiller yapmasının yanı sıra taklidi kelimelerden fiiller de yapmaktadır.

süy-rö-, üy-rö-, tuu-ra-, say-ra-, kıy-ra-, cıy-ra-, çaçı-ra-²²⁷, maa-ra-, möö-rö-, kamaa-ra-, kay-ra-²²⁸

-rkA-

İsimlerden yapma ve olma ifade eden fiiller oluşturur.²²⁹

taş-ırka-, tüş-ürkö-, büş-ürkö-, sanaa-rka-

-sar-

Tek örnekte karşılaşılan ek olma bildirmektedir.

kum-sar- “sararmak” (ÇA,III-7/31)

-sıra-

İsimlerden yokluk bildiren fiiller yapan ve Eski Türkçe’den beri kullanılan bir ektir. Ekin oluşumu hakkında “si+r-e”²³⁰, “-sır-a / -sız-ra-”²³¹ gibi görüşler mevcuttur.

al-sıra- (BBKK-34/10), cetim-sire- (ÇA,III-24/31), külüm-sürö- (Köç. Kag.-23/27), kan-sıra- (Köç. Kag.-92/11), calgız-sıra- (T-270/17), uyku-sura- (MÜ-13/18)

-şa-

Gövdeleri yalnız olarak kullanılmayan isimlerden olma bildiren fiiller yapmasının yanı sıra taklidi kelimelerden fiiller de yapmaktadır.

tiñ-şa-, cum-şa-, kep-şe-, boluk-şu, şañ-şı, tañ-şı, ım-şı-, ık-şı-, kıñ-şı-²³²

²²⁷ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980., 319. s.

²²⁸ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 288. s.

²²⁹ a.g.e., 288. s.

²³⁰ Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller, Necmettin Hacıeminoğlu, Ankara, 1991, 178. s.

²³¹ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 64. s.

²³² Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980., 306. s.

-tar-

İsimlerden olma bildiren filler yapan bu ek kalıplaşmış ekler arasında gösterilmektedir.

kıs-tar-, köñ-tör-, añ-tar-, teñ-ter-, may-tar-, eñ-ter-²³³

-tır-

Olma bildiren ve tek örneğine rastlanan isimden fiil yapma ekidir.

kal-tır- (ÇA,III-5/35)

D.3. Birleşik Fiiller

Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarından esas; manaca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Hareket oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediliyorsa birleşik fiillerden de aynı şekilde istifade edilir. Birleşik fiilin yapısında esas ve yardımcı unsur olan iki veya daha fazla kelime vardır.²³⁴

Kırgız Türkçesi'nde birleşik fiiller ve birleşik fiilin ikinci unsuru olan fiillerin özellikleri şöyledir:

D.3.1. İki Unsurlu Birleşik Fiiller***a. Bir Tarafı İsim Olan Birleşik Fiiller***

İsim ile bir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiillerdir. Bu şekildeki birleşik fiillerde anlamın oluşmasında ismin de fiilin de katkısı vardır. Nesne yönündeki anlam isimden, hareket yönündeki anlam ise yardımcı fiilden anlaşılmaktadır.

İsim tarafı yalın olabileceği gibi isim çekim eklerinden birini de almış olabilir.

²³³, a.g.e 312. s.

²³⁴ Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-, A. Bican Ercilasun, Ankara, 1984, 48. s.

et-

Kırgız Türkçesi'nde bu fiil tek başına kullanılmamaktadır. Bu yardımcı fiil yalın isimlerden özellikle belirtme hali eki almış isimlerden ve taklidi seslerden birleşik fiil yapmaktadır.²³⁵

“et-” yardımcı fiili geçişsiz birleşik fiiller yapmaktadır.

Mına oşolordun baarı akınga küçtüü **taasir etip**, öz çıgarmalarının el turmuşu menen tıgız aykalışturuuga şart tüzgön anı biz akındın ıgarmalarınan ideyalık bağıtınan açık köröbüz. (BİEA-20), Oozumdan ıkkın şertimdi **aram etpeyin**. (Köç. Kag.-11), Al, cerden ulak eñüüçüdüy **şıp etip**, Saksaydı lip uçkaştıra koydu. (Köç. Kag.-81), Toktogulaçı? **Sabır etkileçi?** (Köç. Kag.-83), Mına uşul bizden kiyin, uşul bardıgıbizdan ene tildin tazalıgın **talap etpegen** sizder ayıptuusuzdar... (T-22), Ata-Curtun tınçıtıgı ar bir kişinin amandıgın kamsız etüü menen oşo Ata-Curt öz amandıgın da **kamsız etet**. (T-122), Sizge barıp keñeşñizdi aluunu, körünüünü **ruksat etiñiz**. (T-260)

bol-

Tek başına da bir anlama sahip olan ve kullanılan fiildir. Yalın haldeki isimlerle birleşmek suretiyle geçişsiz fiiller yapmaktadır. Özellikle durum ifade eden birleşik fiiller oluşturmaktadır.²³⁶

Een baştıık menen tapkan malıñ, / Öz başıña **cük bolor**. / Emgek menen tapkan malıñ / Ölgönüñçö **mülk bolor**. (KML-66), A Baştagının caşı bolsoñ, / Emikinin **karı boloorsoñ**. (KML-91), Ay ana, **musulman bolgul**, ager musulman bolboson ölsöm ölörmün. (KI-8)

²³⁵ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980., 320. s.

²³⁶ a.g.e., 322. s.

kıl-

Yaptığı birleşik fiillerde kendi anlamını saklayan, fakat birleşik fiillerde isimden sonra gelerek onları fiilleştiren kelimedir. “kıl-” fiiliyle yapılan birleşik fiiller geçişli fiillerdir.

Anı söz kılıp emne kılasiñ. (BBKK-6), Elüüdön aşıktı kızılala kılıp caralaganda gana kök calıñ calanıp, çettep, togotpoy kırga çıga berdi. (Köç. Kag.-53), Bizdi bala kılıp alñız. (Köç. Kag.-65), Balamı kakatıp öltürüp, el-curtka şermende kılışat go?! (Köç. Kag.-105), Baatır, emese, men da tölgö kıldım. (Köç. Kag.-108)

Ayrıca yukarıda verilen fiillerin haricinde aşağıda isim unsurunun haline göre sınıflandırılmış fiiller de birleşik fiil yapmakta kullanılmaktadır.

Yalın isimlerden birleşik fiil yapan fiiller: “bet bak-, cügön kat-, cügön sal-, bata ber-, capa çek-, dat bas-, baş tart-, daam ce-, daarat al- vb.”

Belirtme hali eki almış isimlerle birleşik fiiller yapan fiiller: “arın tügöt-, sabatsızdıktı coy- vb.”

Yönelme hali eki almış isimlerle birleşik fiiller yapan fiiller: “kamakka al-, kalıska sal-, çetke kak-, kadırına cet-, izine tüş-, cazaga tart- vb.”

Bulunma hali eki almış isimlerle birleşik fiiller yapan fiiller: “cerde kal-, beypilde cat- vb.

Çıkma hali eki almış isimlerle birleşik fiiller yapan fiiller: “tilden kal-, candan keç-, coldon kaltır-, anttan tay- vb.²³⁷

²³⁷ a.g.e., 324. s.

Suuga akkan adam bir maalda **es aldı**. (BBKK-5), Eköo kempirge koş aytışıp, aylga **bet aldı**. (Köç. Kag.-66), Ornoştum ... dep balası **coop beret**. (T-174), “Sol” bolso unçukpay basıp kelip, aldına **moyun iyem**, çap. (Köç. Kag.-108), Tuugandarımdın baarının **közü ötüp** ketken, men kanat-kuyruksuz, momoloydon tomoloymun. (BBKK-21), Anın belsenip kayrattu cürgüzgön areketine **kıdırı kaynagan** basmaçılar kara niyettik menen anı öltürüp ketken. (BİEA-18), Eç kim **könül salgan** cok. (Köç. Kag.-31), Kurman menen Samak baş bolgon cetimişten aşuun cigit Şoruktu bettep çasınıp, **col tarttı**. (Köç. Kag.-99), Sabitcandın bala çağı **esine tüştü**. (ÇA,III-24), Carkınbay suu ceegindegi arkandaluu turgan taydı soyuudan murda, Nurbay menen bozo süzüügö **kam urdu**. (Köç. Kag.-109)

b. İki Taraflı Fiil Olan Birleşik Fiiller

Oluşturulan birleşik fiilde her iki tarafta fiildir. Birinci fiil ile ikinci fiil “-A/-y;-p” zarf fiil ekleri vasıtasıyla birlikteliği oluştururlar. İlk fiilin anlamını korumasının yanında ikinci fiil ya durum ifade etmekte veya kendi anlamını birinci fiilin anlamıyla birleştirmektedir.

Asıl Fiilin Durumunu İfade Eden Yardımcı Fiiller:

Asıl fiilin durumunu ifade eden yardımcı fiillerdir.

cür-

Bu yardımcı fiil, asıl fiile “-A/-y;-p” zarf fiil ekleri ile bağlanmaktadır. Asıl fiilin hareketinin ara ara fakat uzun bir zaman devam ettiğini gösterdiği gibi devamlı yapıldığını da ifade edebilmektedir. Devamlılık ifadesi verirken kendisinden sonra “ele” edatı gelmektedir.²³⁸

Kalıgul abañdın aytkanın ugup, degenine **könüp cürgün**. (Köç. Kag.-44), Köp ayıl kıldırıp **cürüp**, izdegenin Daanıştın üyünön taptı. (Köç. Kag.-72), Kişi cakşılup asıray bilse, balkim, talant beçara antayıp, borsoyup oşo özün cakşı asıragan kişiğe üyür **bolup**

²³⁸ Azırkı Kırgız Tili, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Frunze, 1980, 145. s.

cürbösün deçümün. (T-544), **Bekinip cürüp** ötörmün,/Tübünö men da cetermin. (BİEA-66), Munun baarı, albette, eki ölkönün ortosunda ilimiy, diplomatiyalık, adiministrativdik mekemelerdin aldın **ala cürgüzgön** köp kırduu dayardık işterinin negizinde bütökön cumuş. (ÇA,III-43)

tur-

“-p” zarf fiil eki ile yapılan birleşik fiillerde ana fiilin ifade ettiği hareketin devamlı olarak yapıldığını ifade etmektedir. “-A/-y” zarf fiiliyle yapılan birleşik fiillerde, fiil çekimindeki zaman ne ise ana fiilin ifade ettiği hareketin adette olduğu gibi devamlı olarak o zamana kadar yapıldığını bildirir. Eğer çekim eki emir ise hareketin kısa bir süre içinde devamlı olarak yapıldığı ifade edilmektedir.²³⁹

Ekinçiden, taymanbagan cooker: keçüü ekenin **bilbey turup**, mınday muzdak şar suuga boy taştoo ar kimdin kolunan kelbeyt! (BBKK-5), **Körüp turasıñ**, men cookermin. (BBKK-6), Anın ünündö sözünün kıyasında menmensinüü, şıldıñ **sezilip turdu**. (BBKK-10), Al cerde aldıñkı otryaddar askerdin kalgandarın **kütüp turuştu**. (BBKK-34), Otuzday ırçı **ırdap turuptur**. (BİEA-89), **Karap turbaylı!** (Köç. Kag.-94), Siler üydön **çıgıp turgula...** (T-282)

cat-

Yaptığı birleşik fiillerde asıl fiilin ifade ettiği hareketin devamlılığının şimdiki zamanda olduğunu ifade eder. Ana fiilin “-A/-y” zarf fiil eki almış şeklinden sonra “cat-” yardımcı fiil “-ar” gelecek zaman ekini alınca, hareketin gelecek zamanda olacağını da ifade edebilmektedir.²⁴⁰

Kırgız Türkçesi’nde bu yardımcı fiilin “cat-” şeklinin yanı sıra “at-” şekline de rastlanmaktadır: (baratat < bar-a at-a-t < bar-a cat-a-t)

²³⁹ a.g.e., 146. - 147. s.

²⁴⁰ a.g.e., 147. s.

Karma! - dedi cete kelgen çabendes, arkanın **candırıp catıp**. (BBKK-4), Balbay tuulgan cılı cöö **kele catıpsıñ**, senin ilimiñdi urmattap calgız atım bar ele, ayal alğanıma eki cıl boldu ele, ayalım erkek **töröp catkanda** kelipsiñ, atımdı eeri menen saga berdim ele. (MEC-7)

otur-

Genelde ana fiilin “-p” zarf fiil eki almış şekilleriyle birlikte kullanılan “otur-” yardımcı fiili hareketin belirli bir zaman sürecinde devamlılığını ifade etmektedir.²⁴¹

“otur-” yardımcı fiilinin aynı zamanda “oltur-” şekli de Kırgız Türkçesi’nde kullanılmaktadır.

Yukarıda anlatılan yardımcı fiiller aslında hareketin devamlılığını bildirmelerinin yanı sıra “cür- ve tur-” hareketin ara ara tekrarlandığını da bildirmektedir. Ayrıca “cür-” yardımcı fiili hareketi bildirirken “cat-, ve otur-” yardımcı fiilleri durumu ifade etmektedir.²⁴²

Berki anı **karap olturup** oygo ketti: beçara dale esine kele elek körünöt. (BBKK-5), Kalıgul kulak salıp, **uyup olturdu**. (Köç. Kag.-44), Cakşı “buyum” için Kaçıke başım menen **kelip olturgam go?** (Köç. Kag.-72), Uşul seksen çaşında al eköobüz küküktün balapanınday bolup cem **talaşıp oltursak** sonun emes bele. (T-250), Tünkü saat üçkö deyre iştep **olturdum**. (T-281), Men da sizdin ol bagaluu sözdörüñüzgö dem **bere olturdum**. (T-294)

Kıraa zalim Kaçıke **baamdap oturup**, Ukendi sımına tolturdu. (Köç. Kag.-72), Munu emnege **aytıp oturum**. (ÇA,III-36), Şagıl torpu menen **cürüp otursañ**, eki kök kölgö barıp çıgasıñ. (KI-616)

²⁴¹ a.g.e., 147. s.

²⁴² a.g.e., 148. s.

ber-

Bu yardımcı fiil emir çekiminde ve ana yardımcı fiilin “-A/-y” zarf fiil eki almış şeklinden sonra geliyorsa hareketi devamlı yapabilme ifadesini vermektedir.²⁴³ Ayrıca ana fiilin ifade ettiği harekete bir tezlik anlamı katmaktadır.

Uşul balam ölbösö okutup ber dep mingizip ciberdim ele. (MEC-6), Eliüüdön aşıktı kızılala kılıp caralaganda gana kök calıñ calanıp, çettep, togotpoy kırga çıga berdi. (Köç. Kag.-53), Koştooçularga attardı arkandap baylap turgan butaktardan beri körsötüp berdi. (AB-14), Eerçiyse eerçiy bersin. (ÇA,III-84), Nuskoocu akın boluu köp akındardın kolunan kele berbeyt. (BİEA-131), Kaçanga çeyin ele taltayıp tura beremiz. (AB-337), Cata berişsin, tün boyu uktaşkan cok, koburaşıp. (BÇ-10)

tüş-

Bu yardımcı fiil genellikle “-A/-y” zarf fiil ekini almış asıl fiillerle bir birlik oluşturmaktadır. Hareketin devamlılığını veya birden bire bir durumdan başka bir duruma geçildiğini ifade etmektedir.²⁴⁴

Üy eesinin öñü buzula tüştü, anan kirkiregen ün menen suradı. (BBKK-12), Bir maalda oşo alıstan karap turgan menin çekeme bir aarı oktoy kelip cabışa tüştü. (T-121)

Asıl Fiilin Zaman İçinde Yönelişini İfade Eden Yardımcı Filler:**kel-**

Bu yardımcı fiilin esas görevi, hareketin geçmiş zamanda başladığını ve şimdiki zamana kadar devam ettiğini ve bittiğini belirtmesidir. Eğer hareket şimdiki zamandan sonra da devam ediyorsa o vakit “cat-” yardımcı fiili de bu birleşik fiile katılmaktadır. (atkarıp keldi // atkarıp kele catat”

²⁴³ a.g.e., 148. s.

²⁴⁴ a.g.e., 149. s.

Yardımcı fiil, “-A/-y” zarf fiil eklerini almış bir fiil ile birleşik fiil oluşturuyorsa o zaman hareketin eksiksiz olarak yapıldığını ifade etmektedir.²⁴⁵

Karma! - dedi **cete kelgen** çabendes, arkanın candırıp catıp. (BBKK-4), Kılıçın karmap, kış **kirip keldi**. (MÜ-51), “Aylanayın kuday, uşul köktöm elibizge tokçuluk menen bak-taalay **alıp kelsin**, curtubuz açkaçılıktan kıynalıp ketti, mol tüşümdün, berekenin, den-sooluktun cılı bolsun!” - deşip Alla taaladan suranışat. (Eld. Mayr.-9), Bizdin baatırlar coo çap, cılı **tiyip kelse**, siler eesinen ozunup koldon cula kaçasınar. (Köç. Kag.-8)

ket-

“kel-” yardımcı fiilinin zıttıdır. Hareket şimdiki zamanda başlamakta ve gelecek zamana doğru ilerlemektedir. Ayrıca sezgi ile ilgili fiillerle birlikte kullanılıncı zaman içindeki ilerleme bildirme fonksiyonu ortadan kalkarak hareketin tez ve ansızın yapıldığını ifade etmektedir.²⁴⁶

Suuga akkan adam dağı **tınçsızdana ketti** - kolu menen dalısın sıypalay baştıdı. (BBKK-5), Suuga başı menen **çumup ketti** da, bir neçe kadam tömön barıp, kaşatka çıgıp kaldı. (BBKK-4), Anın belsenip kayrattu cürgüzgön areketine kıcırı kaynagan basmaçılar kara niyettik menen anı **öltürüp ketken**. (BİEA-18), Kurman çalgan musulmandar anı minişip kıl köpürödön **ötüp ketişet**. (KI-617), Kaça sak bolso da saal ele buydalgança esi **çıgıp ketti**. (ÇA,III-7), Törtöönün ölügün ceektegi kumga köömp, üstünön suu caypatıp, **köçüp ketişet**. (Köç. Kag.-98), **Çañkap kettim**, çoñ ata! (ÇÜK-16)

bar-

“-A/-y” ekini almış fiillerle oluşturduğu birleşik fiil durumlarında hareketi yaparak şimdiki zamandan gelecek zamana doğru ilerlemeyi ifade etmektedir. Bu birleşik yapılarda yardımcı fiilin çekimi emir kipindedir.

²⁴⁵ a.g.e., 149. s.

²⁴⁶ a.g.e., 150. s.

“-p” zarf fiil eki almış fiillerle yaptığı kalıplarda ise zaman söylenen zamandan başka bir zamana doğru yönelmektedir. Hangi zamana yöneldiği yardımcı fiile gelen haber kipinden anlaşılmaktadır.²⁴⁷

Baarıbiz ele erge, **tuylap bargan**ız. (Köç. Kag.-76), Bir tobuñ mına bul şağıl cılga menen cürüp olturasıñar, sol cak bette bükürü öskön arça bar, oşogo **çıgıp barsa**ñar dal kiyikterdin üstündö bolup kalasıñar. (AB-21), Birok aytıp koyoyun, anday bolso biz calgız Tündük menen toktop kalbayız, silerdin borboruñarga çeyin **kirip bar**abız da, padişañardın gülzarlarına boz üylörübüzdü tigebiz! (BBKK-19) Tülkü temir coldun calınp tıyak booru menen bıyak boorun arıta şimşilep **çarçabay barat**. (ÇA,III-7)

Hareketin Özellikle Yapıldığını İfade Eden Yardımcı Fiiller

sal-

“-p ve -A/-y” zarf fiil eklerini alan asıl fiillerle birlikte birleşik fiil yapmaktadır. Yardımcı fiil asıl anlamını tamamen kaybetmektedir. Asıl fiilin “-p” zarf fiil almış şekilleriyle oluşturduğu birleşik fiillerde öznenin hareketi sonuna kadar özellikle yaptığı ifadesi çıkmaktadır. “Zarf fiil eki “-A/-y” vasıtasıyla yapılan birleşik fiil şekillerinde ise hareketin ansızın yapıldığını ifade etmektedir.²⁴⁸

Menin dostorumdu **asıp sal**ıştı. (BBKK-12), **Karay salsam** bayagıl özgöndük imam menen aytışkan malçı. (MÜ-57)

taşta-

Çoğunlukla “-p” zarf fiili vasıtasıyla birleşik fiil oluşturmaktadır. Hareketin özellikle yapıldığını ve kesinliğini ifade etmektedir.

²⁴⁷ a.g.e., 150. s.

²⁴⁸ a.g.e., 302. s.

“-A/-y” zarf fiiller vasıtasıyla oluşturduğu birleşik fiillerde ise hareketin başladığını fakat bitmediğini ifade etmektedir. Kırgız Türkçesi’nde bu yardımcı fiile sinonim olarak “cazda-” yardımcı fiili de kullanılmaktadır.²⁴⁹

Akıñ, segiz cigit it tıtışka tüşüp oturup, Ormon alıp **kelip taştagan**. (Köç. Kag.-18), Bir çuñkurğa meni **tıgıp taştap** kete beret ekensifer da, ee? (ÇA,III-55)

ciber-

Asıl yardımcı fiilin “-p” zarf fiil eki almış şekliyle oluşturduğu birleşik fiillerde hareketin tezliğini, özel olduğunu ve bilhassa yapıldığını ifade etmektedir. Kırgız Türkçesi’nde bu yardımcı fiile sinonim olarak “iy-” yardımcı fiili de kullanılmaktadır.

Biriñerdi biriñer sıylabasañar da atañardın arbağın sıylagıla, bolboso baarıñardı **kuup ciberem**, öz ubalıñar özüñördö bolot, betiñerge karabaym. (ÇA,III-32), **Asıp ciberet** dep oylop, asıl taş şakegimdi katıp koydum ele, unutup taştapmın. (BBKK-26)

Közümö san cetkis cıldızçalar çağrap, kün şoolası tiydi, fevral ayının baştaşı, suuktun mizi kaytaa elek, kışkı muzdak, taza aba **aptıktırıp iydi**. (BÇ-69), Atam meni caaktan arı **tartıp iydi**. (MÜ-11)

çık-

Hareketin baştan sonuna kadar özellikle yapıldığını ve yapılacağını ifade etmek için “-p” zarf fiil vasıtasıyla birleşik fiil yapmaktadır.²⁵⁰

A özüñ kim bolosuñ, meni suudan **alıp çıkkın** adam? (BBKK-5), Muzdatılğan çaydan **içip çık!** (ÇÜK-16)

²⁴⁹ a.g.e., 303. s.

²⁵⁰ a.g.e., 303. s.

koy-

Asıl fiilin “-p” zarf fiil eki almış şekliyle oluşturduğu birleşik fiillerde hareketin özellikle yapıldığını ifade etmektedir. Fakat bu bilhassa yapma özelliği “sal-” yardımcı fiiline göre zayıftır.

“-A/-y” zarf fiil eki vasıtasıyla yapılan birleşik fiiller de ise hareketin tezliği ve anılığı ifade edilmektedir.²⁵¹

Suudagi kişinin kıygaç tartkanın kördü da, özünçö koburap **koydu**. (BBKK-4), Birok bilip **koy**, biz çımmın emespiz, senin celeñe tüşküdöy, oşonduktan sak bol! (BBKK-19), Ükendin közü külmüñdöy, oydolop **koyot**. (Köç. Kag.-48), Eköönü cakındaştırıp, eesi kol menen eköönükün tabıştırıp, işti baştap **koyot**. (Köç. Kag.-56), Kuttuktaganım uşul - elimen kız tandap **koygom**. (Köç. Kag.-73), Birok bilip **koy**, seni öz meeñ menen tüşündü go deçü elem. (ÇA,III-68)

kal-

“-p” zarf fiil aracılığıyla yapılan birleşik fiillerde hareketin bilhassa yapıldığı ifadesini katmaktadır.

“-A/-y” zarf fiil ekleri vasıtayla yapılan birleşik fiillerde ise ansızın ve tez bir şekilde, bir durumdan başka bir duruma geçme ifadesi katmaktadır.²⁵²

Oşonda kırgızdarı Umay enesinin özü da **saktap kala** albayt. (BBKK-25), Oşentip Sayan toosun tübünö da **kelip kalıştı**. (BBKK-32), Kalıñ kol ak kar, kök muzdun tutkununda, kayda bararın bilbey, tegerenip turup **kaldı**. (BBKK-32), Kenensarı kaş kaktıbı, aytor, kızılala peçayı kürmö kiygen, uzun boyluu, ak çekir Noruzbay **tura kaldı**. (Köç. Kag.-98), Baatırğa **cagıp kaldı**, coldocutsuñ. (Köç. Kag.-109), Koba, men özümdü ötü ele caman **sezıp kaldım**. (AB-337)

²⁵¹ a.g.e., 305. s.

²⁵² a.g.e., 305. s.

al-

Asıl fiilin “-A/-y” zarf fiil şekilleriyle oluşturduğu birleşik fiil şekillerinde hareketin olabilirliğini olumlu şekliyle, olamazlığını olumsuz şekliyle ifade etmektedir.

“-p” zarf fiil şekilli asıl fiillerle yapılan birleşik fiillerde ise, hareketi şahsın özellikle kendisi için yaptığı, hareketin özellikle yapıldığı veya hareketin ansızın yapıldığı ifadelerini vermektedir.

Üstündöğü kişi oozun çoñ **açıp alıp**, attın calına öpöktöp algan, tuulgası közünö tüşüp ketiptir. (BBKK-4), Es alıp catpaysıñbı, üyüñdö. (Köç. Kag.-20), Bizdi bala **kılıp alıñız**. (Köç. Kag.-65), Oyundu bizdin ayılda da **baştap** alaabız. (Köç. Kag.-77), Ertereeek **oygonup** alıptırsıñ Karim? (BÇ-9), Mından tışkarı akın Yasır Şivaza menen “İnternatsionaldı” dungan tiline **kotorup** alıptır. (MÜ-99)

D.3.2. Üç Unsurlu Birleşik Fiiller

İki unsurlu birleşik fiil grubuna durum ifade eden bir yardımcı fiilin getirilmesiyle oluşmaktadır.

a. İsim + Yardımcı Fiil + Durum İfade Eden Yardımcı Fiil

Bizdi bala **kılıp alıñız**. (Köç. Kag.-65), Oo, birinen ekinçisin ümtöttürüp, birin ekinçisine **cem kılıp koygon** caratılış senin tamaşañ, a! (Köç. Kag.-119)

b. Fiil + Yardımcı Fiil + Durum İfade Eden Yardımcı Fiil

Uulum, çarçaganıñda mınabul küçüktü **kuçaktap catıp cürsöñ** üşüböysüñ. (MÜ-18), Özümdü kañçalık karmaganım menen köz çayımdı **karmay albay kettim**. (MÜ-54), Bizdin el calkoo dep, özübüz **ayta kalıp cüröbüz**. (MÜ-175), Aldagaydan cortup çıkkan aç tülkü bet aldıdağı temir coldu közdöy aşıkpastan, burulbastan **coylop barattı**. (ÇA,III-5),

D.3.3. Kaynaşmış Birleşik Fiiller

İki unsurlu birleşik fiil unsurlarının kaynaşarak yeni bir kelime görünümüne girmeleri neticesinde oluşmaktadır. Bu unsurlardan her ikisi veya biri tanınmayacak derecede ses değişikliğine uğramıştır. Buna rağmen oluşum açısından iki unsurlu birleşik fiillerden her hangi bir farklılıkları yoktur.

Kırgız Türkçesi'nde bu şekilde olan kaynaşmış birleşik fiillerin bazıları şunlardır:

alpar- “alıp bar-”

Ayakka özünçö ketken temir col kosmodromgo **alparat**. (ÇA,III-8), Torpokitoy karala erkeçtin başı, tört şıyragı kesilip, kursağı kaptay bolo alıs **alparıp** taştaldı. (Köç. Kag.-18)

ant- “anı et-”

Antken menen suunu cakşı eli içipsiñ, cigit. (BBKK-5), Kesir bolot **antpe?** (Köç. Kag.-24), Kıyalı caman Töö Ukendin kabırgasın kıyratıp koybos beken? - dep beymaza bolot, - “caşırbay sıırımı aytkanga **antse**, kan uurdaşıp kalaarbız!” - dep çıyralat kayra. (Köç. Kag.-121)

apkel- “alıp kel-”

Kele, bu cigitke kula attı **apkelgile!** (Köç. Kag.-52)

kanet- “kanı et-”

Köküröktö bolboso, / Köp iyne bakır (baykuş) **kanetsin**, / Köptögön itter birikse, / Kör (sokur) it bakır (baykuş) **kanetsin**. (KML-55)

kant- “kanı et-”

Andıktan, akındın 30- cıldardagı sayasatka salıp cazılğan çakırık ırları, **kantse** da keçirim kılıuga arzyt. (Kand. Cıld.I-5), Atçan askerler bul asman melcigen ak kar, kök muz kaptagan zañgeldi **kantip** aşat? (BBKK-32), Ormon **kantip** ıñırbayt? (Köç. Kag. 17), **Kantmekmin**. (Köç. Kag.-83)

mint- “munu et-”

Bir çaşar balanın **mintip** süylögönün eç zamanda eç kişi eşitken da körgen da emes. (KI-9), Bürgö **mintpegende** şert buzulat. (Köç. Kag.-22)

momintip *“munu ne et-”

Momintip, aralarındagı kupuya süyüülörün bilgen Ukeninin kolunan ayak karmagan Alıbeğtin ölbögön tört şyragı kaldı. (Köç. Kag.-114)

ümtöt- “ümit et-”

Oo, birinen ekinçisin **ümtöttürüp**, birin ekinçisine cem kılıp koygon caratılış senin tamaşañ, a! (Köç. Kag.-119)

oşent- “oşonu et-”

Sen oorugamñda **oşentip** cöölügön eleñ. (T-120), Birok **oşentse** da bir kişiğe kana uyattuu. (T-123), Meyli, **oşent**. (BÇ-35), **Oşentip** al ayıldın kadırman mergençisi bolup oozgo kirgen. (AB-13)

uşint- “uşunu et-”

Maga külgönüñördü koyup, **özüñör** da **uşintkile**. (MÜ-53)

D.4. Sıfat Fiiller

Nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan kelimelerdir. Kelime çeşidi olarak isim olarak kabul edilse de asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile , şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Yani sıfat fiiller hareket halinde bulunan nesnelere için kullanılan, hareket halindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir. Sıfat fiillerde hareket ifadesinin yanı sıra zaman ifadesi de vardır. Şu halde sıfat fiiller zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere²⁵³ vasıflandıran geçici isimlerdir.

Sıfat fiiller, fiil gövdelerine sıfat fiil eklerinin getirilmesi suretiyle oluşturulur. Bu kelimelerden sonra vasıflandırdıkları bir ismin gelmesi gerekmektedir. Bu kelimeler sıfat fiil durumundayken tabiatıyla her hangi bir isim çekim eki almazlar. Eğer sıfat fiil ekleriyle yapılan kelime tek başına kullanılarak her hangi bir nesneyi vasıflandırmıyorsa veya isim çekim eklerinden birini alıyorsa, bu kelimelere fiil isimleri denilmektedir.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan sıfat fiil ekleri şunlardır:

D.4.1. Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekleri

Geçmiş zaman ifadeli sıfat fiiller yapan eklerdir.

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman ifadeli sıfat fiiller yapan ektir.

-Tü

Görülen geçmiş zaman üçüncü şahıs çekiminin klişeleşmesinden çıkmış olması muhtemeldir.²⁵⁴

Al **cekkördü** kişinin üyü. (BBKK-8), Eh, Issık-Köl, senin şarpıldagan tolkunun, senin cumşuk tündörün, ak kuuday bolgon kızdarın, **öttü** turmuş. (BÇ-30)

²⁵³ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 333. s.

²⁵⁴ a.g.e., 337. s.

Aşağıdaki örnekler bu ekin görülen geçmiş zaman çekiminden kalıplaşmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Tigi da oşonu tüşündü okşoyt, şubatka araktı koşso büttü da, kaynatasın kömö albay sulap catmak. (ÇA,III-33), Tañağa maal gana kiçine çırımetti okşoyt. (ÇA,III-54), Bir cerge iline tüştü okşoyt, al caktan suraştırıp kirdi. (AB-19), Cok! - kese coop kaytarganına oylono kaldı okşoyt. (BÇ-15),

-dık

İsim fiil yapma eki fonksiyonunda tek örneğine rastlanan ekin arkaik olma ihtimali yüksektir.

Al emi agası Bolot bolso, Sovyet biyliğin çıñoogo aktivdüü katışıp, bay-manaptardın kaldıktarına karşı katuu küröş açat. (BİEA-18)

-Kan

Türkiye Türkçesi'nin geçmiş zaman sıfat fiil eki “-dık” yerine Kırgız Türkçesi'nde “-KAN” sıfat fiil eki de kullanılmaktadır.

Een baştıık menen **tapkan** malıñ, / Öz başıña cük bolor. / Emgek menen **tapkan** malıñ / Ölgönüñçö mülk bolor. (KML-66), Tuulup-öskön cerdi körgüm keldi - sagınat ekensiñ. (BBKK-12), Siler **aytkan** söz cigittin aytar sözü emes. (ÇA,III-30),

İsim fiil şeklinin kullanımları da görülmektedir..

Bardar menen dos bolsoñ, / **Kaalaganıñ** alasıñ. (KML-124), Mına azır da oşol; maanilüü tapşırma menen **cürgönümdü** baykabay turasıñbi? (BBKK-7), Birok maş bolgon temir ustalardın kılıç **sokkonun**, aga bolotton miz **şiretkenin** körgön emestirsiñ. (BBKK-8), Colooçu suudan keçüü izdep **kelatkanı** baykalat. (BBKK-3), Bul cerge **kongonuña** köp bolbodu? (BBKK-10), A sen menin kim ekenimdi bilbeysiñbi? (BBKK-11), Kosmosko raketa **atılğanın** körüp turup, dabdaarıy tüştü. (ÇA,III-20), Asılğan ettin

bışkanın bilgizmekke sorpo keldi. (Köç. Kag.-19), **Özün bilgeniñ** uşulbu? (Köç. Kag.-44), Ormon atasının közü **ötkönün** alıstagılgara cazda kabardı. (Köç. Kag.-45)

-ku

Eski Türkçe dönemi'nde de sıfat fiil eki²⁵⁵ olarak kullanılan bu ek, “-Dik” sıfat fiil eki vazifesindedir.

“Manas” eposunun **uyutku** ordosu Kırgıztan bolso da, al özünün tarihı taralışı menen Kıtayda caşap catkan Kızılsuuluk Kırgızdar arasında da keñiri taragan epos bolup eseptelet. (MEC-3)

-(UU)çU

Geniş zaman ve gelecek zaman sıfat fiilleri yapan ekin Türkiye Türkçesi'nin “-dik” sıfat fiil eki vazifesinde de kullanıldığı görölmektedir.

Barpı ııgarmaıılığının algaıkı baştalışında ele **aşkerelööçü** ırları menen ar türdögü teñsizdikke karşı ııkkan. (BİEA-21), Kazangap aligi kiçigi eerııp, stantsiyanın içindegi asker **ıogulıu** cayga bardı. (ıA,III-72)

- e elek

Türkiye Türkçesi'nin “-Dık” sıfat fiil ekinin olumsuz şekli, “-e elek” kalıbı ile yapılmaktadır.

Azırkı kar tazalağıtar **kele elek** keıegi kezder Edigeydin esine tüştü. (ıA,III-14)

Sıfat fiilin, ism fiil şeklinde kullanımı da görölmektedir.

Körgönüñdön körö **elegiñ** köp.²⁵⁶

²⁵⁵ “Eski Türkçe'de “-gu/-gü” Eki ve İşlevleri” Vahit Türk, Tuncer Gülensoy Armağanı, Ahmet Buran, 1995, Kayseri, 351.-361. s.

²⁵⁶ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 281. s.

Duyulan Geçmiş Zaman

-gAn

“-GAn” eki duyulan geçmiş zaman sıfat fiil eki olarak da kullanılmaktadır.

Al emi türktör börü da, çımçık da emes, - dep tiginin sözün kubattadı Kürsül, **mülcülgön** sööktü arı ırgıttı. (BBKK-35)

Ekle yapılan kelimelerin isim fiil şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.

Keçinde kün kızarsa, / Keliniñ erkek törögöndöy süyün. / Erteñ menen kün kızarsa, / Eliñe coo tiygendey küyün. (KML-55),

-mİş

Batı Türkçesi’nde yaygın bir şekilde kullanılan ve duyulan geçmiş zaman ifade eden ekin sıfat fiil şekline nazaran isim fiil şekillerine daha sık rastlanılmıştır.

Sıfat fiil şekline örnek:

Öndürdün colun eç kaday kıyınçılıksız basıp ötüştü - **könümüş** iş. (BBKK-32),

İsim fiil olarak kullanımına örnekler:

Mına, oşo ilik-cilik cardamın izdemiş bolup cürüp, ıgı kelse katın aluu maksatı, eköönün. (Köç. Kag.-65), Ar kimi kol salıp, ooz tiymiş boldu. (Köç. Kag.-97), Kokus bürküt-baatır kelip kalbasıñ! - deyt şaşkalaktamış bolup. (ÇÜK-14), Ukpamış bolup şalını otoy berdim. (MÜ-20)

“-mİş” ekinin Kırgız Türkçesi’nde kalıplaşmış olarak kalıcı isimler yaptığını da görmekteyiz:

Bışkan cemiŝ sabagında turbayt. (KML-47) Alardın turmuş şartları sözsüz türdö demokratlık cana sotsialistik ideologiyanı tuudurat. (BİEA-16), Bars-bek cönündö el içinde ar kaday ulamıŝtar ayılçu. (BBKK-14), El arasındagı ruhiy kençti toptoo, izildö bir ele okumuŝtuulardın mildeti emes, calpı madaniyattuu atuuldardın, müldö kalayık kalkın parzı. (KI-4), Suu ukmuştay ıldamdık menen eköönü ulam arı agızıp barattı. (BBKK-4), Barpı tartınbastan coop kaytaruu menen anın kılmuşın aşkerelep, ayıtıŝta anı ceñip salgan. (BİEA-19), Cazmuŝıñ bolboy koyo kal. (ÇA,III-55),

Cevheri fiil “er-” üzerinde kalıplaŝan bu ek sonucunda meydana gelen kelime Kırgız Türkleri arasında “rivayet, söylenti” anlamında kullanılmaktadır.

Cakından beri imiş-imiş sözdör uguldu. (Köç. Kag.-106)

-A elek

Kırgız Türkçesi'nin olumsuz anlatılan geçmiş zaman sıfat fiil ekidir. Zarf fiil eki “-a/-e/-y” üzerine “elek” kelimesinin gelmesi neticesinde olmuştur.

Anın çıgarmalarında ali izildene elek, açıla elek ukmuŝtuu katmarlar toltura. (Kand. Cild.I-5), Mıktıların mıktısı tandalıp alındı: çınında ele aldıda kulak ugup, köz körö elek kıym iş turgan. (BBKK-31), Oŝentip, keleçektegi akın Barpı agası Bolot - eköö teñ bokonolaru kata elek caŝ kezderinen, 7-8 caŝınan tartıp calçılıkka kriptir boluŝat. (BİEA-18), Alar cardamga kelip, borbuyu tolo elek, kabırgası kata elek Ormondu çap alsam, men kiyin Kanay baatırça cakŝılıktı unutup kalıp cürböyün. (Köç. Kag.-22), Toroło elek çaarçıktar sereñ dep koŝo cügürüŝtü da külük eneleri cetkirbey ketkende badal tüptörünö kirip, caŝmıŝtı. (Köç. Kag.-119), Aradan ulakka çapçañ, eñiŝke bıŝık, ali da söögünün karuusu kayta elek abıŝkalar, öktöm, ottonsuudan köyra tartpagan baldar çığıŝtı. (AB-21),

İsim fiil şekillerine örnekler şunlardır:

Anda azdar menen ali kelişimge kele **elek** bolçubuz. (BBKK-6), Berki anı karap olturup oygo ketti: beçara dale esine kele **elek** körünöt. (BBKK-5), Dağı tost aytıp meeni açıtta **eleginde** dep, kıcırı kelgen Boronduu Edigey ordunan ırgıp turdu da çığa cönödü. (ÇA,III-39), Konup tünögön üçöö Ormon cerinen uzay **elek** boluçı. (Köç. Kag.-85), Ömürdün, caşoonun mazesin biz ali bile **elek** okşoybuz. (MÜ-84)

D.4.2. Geniş Zaman Sıfat Fiil Ekleri

Geniş zaman ifadeli sıfat fiiller yapan eklerdir.

-Aar

Olumlu geniş zaman sıfat fiil ekidir.

Kıştın kısa künündö toonun küñgöy betteri az ubakka cılımta tartıp, naristeni tinoosunday ül-pül memirey tüştü ele, köp uzabay kün ırayı kayra buzuldu, kapiletten özgördü - möñgüdön ızgaar urup, ayuuday cılğan erte küügüm koktu-kolottu melt-kalt toltura coylop kelattı, özü menen koşo altundu **tüşör** közgo körünböğön boz munarık ayazın ala kelattı. (K-3), Bir **caşar** balanın mintip süylögönün eç zamanda eç kişi eşitken da körgen da emes. (KI-9), Baş oorutaar talaştarı cayıt elöö. (Köç Kag.-7), Oşondo, çabıştı caşınan körgözüp, üyrötüügö eerçite kelgen **ceti caşar** Kalıguldu Nıyazbek biyik çokudan karatıp koyot. (Köç. Kag.-41)

-BAs

Olumsuz geniş zaman sıfat fiil ekidir. “-mas/-mes” şekli görülmemiştir.

Ötkön tarıh birotolo ciksiz cogolboyt eken, anın baa-barkın çındap bilse, kadirına cetse, kiyinki muunga baa cetkis kenç, basılgan **dobulbas** cana dañgır col tura. (KI-3), Ulu Kıtaydın gerbi, acıdaardan **korkpos**, **kaçpas** aybattuu bol dep cılga kirgizse kerek. (KI-589), Körböstü körböy közüñö sak bol, / **Basbas** at, **ötpös** bıçak, erdi tez karıtat. (KML-91), Kuu baş bolçu cigitke, / **Tuubas** katın colugat. (KML-121), **Berbes** cerde buyum bar, / **Cakpas** cerde otun bar. (KML-126), Mee - akıl - estin **soolbos** kaznası. (Tabılga-6), Türktördün bul birdüktüü eki pağışaılığı bir carım kılım

boyu, ortodo bolor-**bolbos** üzgültük menen Uлуу Aziya talaalarının eesi bolup kelişti. (BBKK-28), Bizge Sovyettik okuuçularğa, “kün nurların kanat kılğan” **ölbös**, **öçpös** ırların muraska kaltırdı. (BİEA-104)

Sıfat fiil ekinin isim fiil şekilleri de şunlardır:

Körböstü körböy közüñö sak bol/**Basbas** at, **ötpös** bıçak, erdi tez karıtat. (KML-91), Zamandar öttü, sen kaldıñ/**Adamdar** öttü, sen kaldıñ/**Ölböstökkö** aşkere/**Türküsünbü** bir özüñ? (BİEA-87)

-KAN

Geniş zaman ifade eden bir sıfat fiil ekidir.

Bütköñ işke sınçı köp, / **Bışkan** aşka ceçü köp. (KML-47), Birok başıña **tüşköñ** balaaga erdik menen çıdap kelatkan ekensiñ, aytarım uşul gana. (BBKK-11), Senin **ötöktögön** sakalıñ saga cardam berer beken köröyün? (BBKK-31), Sıy-ülpöt körüp **kelgen** Teyit attan **tüşköñdö** ele kıraa Daamış iş cakşı ekenin sezet. (Köç. Kag.-40), Eptep **çoñoytkon** ata küçün unutat. (Köç. Kag.-41), Ata arbağı aldında “moynumdagı negizgi karız” dep esepregen mildetinen **kutulğan** Ormon canı cay alıp tınç cattu. (Köç. Kag.-55), Bayga **ketken** kızı bar. (Köç. Kag.-65), Koldon **kelgen** cakşılığın alardan ayaşpadı. (T-198)

“-Kan” eki, tasviri fiillerle²⁵⁷ yapılan birleşik fiillere gelerek de geniş zaman sıfat fiili vazifesini yerine getirir.

Bizge küçtü, erkti, sıymıktı **berip turgan** uşul mekenibiz. (T-121), Naarazılık **bolbos** üçün tigil ne bul sözdün caraksızdığın dalil **bolup turgan** uçurda da al kayra kayra okudu. (T-196), Koluñan **kelip turgan** cardamın ayayt dep taarınat, sençilep. (T-

²⁵⁷ Kırgız Türkçesi'ndeki -GAN/-GON İsim-Fiil Ekinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları, Çaştegin Turgunbayev, Çukurova Üniv.. Stad - Sanal Türkoloji Dergisi,yıl 1. sayı 1.. Adana, 1998,

287), Uşul azır tigi beçara **kubulup turgan** özüm sıyaktap, özümdü anın ordunan körgüm keldi. (K-63), **Cayıp catkan** töölör mına, tööçüsü kana? (ÇA,III-126), “Manas” eposunun uyutku ordosu Kırgıztan bolso da, al özünün tarihı taralışı menen Kıtayda **caşap catkan** Kızılsuuluk Kırgızdar arasında da keñiri taragan epos bolup eseptelet. (MEC-3/3), Bul törtöö cer-suunu kaytarıp, kişilerdi kırsıktan **saktap cürgön** tört baatır eken go dep da oyloçumun. (T-120), Tarih sabagı ldıda **bolo turgan** ömürlöggö col körsötör şam çırak ekenin aytabız. (T-28), **Kirip turgan** Narın darıyasın süzdürüp çıgıp ketkende, çukuldap kalgan kuugunçular çalmalana oktorulup kürküldöp catkan darıyaga batınışpay ceekte ökürüp, çaçın culup kala berişet. (Köç. Kag.-11)

İsim fiil şekilleriyle karşılaşılmaktadır:

Attuga cöö cete albayt, / Eköönö biröö bata albayt, / Eki at **mingen** keç kalbayt. (KML-117), Açuunun daamın **tatpagan**, / Tattuunun damın bilalbayt, / Karañgını **körbögön**, / Carıktı da bilalbayt. (KML-120)

-kın

Geniş zaman ifade eden ve isim fiil şekli kullanılan sıfat fiil ekidir.

Men ölsöm, ce eneñ ölsö bizge iman aytkınday bolup kalsın. (MEC-6), Taanışalık anda, - dedi cañı **kelgin**, dal mañdayıma kelip. (BÇ-30)

-KIs

Olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır.

Ötkön tarih birotolo ciksiz cogolboyt eken, anın baa-barkın çındap bilse, kadırına cetse, kiyinki muunga baa **cetkis** keñç, basılgan dobulbas cana dañgır col tura. (KI-3), Kaysı gana eldi albaylı, alardın ata-babalarından kalgan köp köp baaa **cetkis** murastarı bar. (KML-3), Den sooluk - **tügöngüs** baylık. (KML-95), Oşondo tekeberlüü türktör baarının **eldeşkis** duşmanı bolot da, alarga karşı birimdik çıñalat. (BBKK-19), Kelse, bargıs, / Barsa **kelgis** cer eken. (Köç. Kag.-14), Esep **cetkis** tört tülük mal

özünükü. (Köç. Kag.-17), Uy aralasa **körüngüs** kalıñ çiy. (Köç. Kag.-38), El içinde altinga **ayırbaştagıs** tört sap ır bar. (Köç. Kag.-52), Közümö san **cetkis** cıldızçalar çaçırap, kün şoolası tiydi, fevral ayının baştaşı, suuktun mizi kaytaa elek, kışkı muzdak, taza aba aptıktırıp iydi. (BÇ-69)

-(UU)çU

Kırgız Türkçesi'nin asıl fiil ismi eki “-UU” ile isimden isim yapan “-çU” ekinin birleşmesinden oluşan bu ek geniş zaman sıfat fiil eki olarak da kullanılmaktadır.

Al elibizde **ötüüçü** mayramdardın eñ bir ulusu, eñ bir saltanattusu bolgon. (Eld. Mayr.-7), Kaydan deşke bolobu, / Kaygıp **kelçü** kırsıktı? (KML-103), Uktuldun eç nerse **sezçü** türü cok. (BBKK-10), Tibet menen **boluuçu** birimdikten kagan çoñ ümüt kılğan ele. (BBKK-23), Cookerler kırgızdardın ölkösünö **kelüüçü** coldordun baarın köz irmebey karap turuşu kerek. (BBKK-35), Sarı-Özök menen Nevada kosmodromdorunda İks planetasında **boluuçu** fidrotehnikalık operatsiyanın akırkı dayardıktarı bütüp catkan. (ÇA,III-45), Balapanına cem **berçü** kuştay çukuldap kalgan toguzbay murdun çuyrup atayı burulat. (Köç. Kag.-12), Caz maalında az küngö ırañı çaşıldanıp, anan kayra küyüp ketip, sargayıp **catçu** Sarı-Özöktün uç-kıyırsız talaası Edigeydi ayran azır kıldı. (ÇA,III-66), Kaalga kültürttöp, artıbizdan cabıldı, altoobuz tört dubaldın ortosundagı “kamera” dep **atalçu** tuyukta kaldık. (BÇ-13)

-at

“-a turgan” şeklinde bir geçmişe sahip olan ekin, görülen geçmiş zaman sıfat fiil eki “-dı” gibi çekim kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir. Ekin yalnızca fiil ismi şekillerine rastlanmıştır.

Attiñ, kaysı birin aytalı, Cerdegi çaşoo - mamile cagdayın biz öto ele cakşı bilet okşoboybuzbu! (ÇA,III-51), Meenetker makuluktar bit, sirkeden koyboy tazalap koyot emespi? (Köç. Kag.-89), Aytar, nesi bolso da üydön süt tögülsö, sırttan muzoo emet bolup, eki eldin ıntımağı bir cerden bekimekçi bolso, ekinçi cerden üzülüp, ordunan çıkpadı. (Köç. Kag.-122), Körsö biz, işke çıkpay içkilikke berilip mas bolgondorgo karşı

küröspöstön faktılar menen kana küröşöt turbayızbı? (T-172), Bizge biröönü kelatışat okşoyt. (BÇ-29)

D.4.3. Gelecek Zaman Sıfat Fiil Ekleri

Gelecek zaman ifadeci sıfat fiiller yapan eklerdir.

-(A)Ar

Olumlu gelecek zaman sıfat fiil ekidir.

Acalduu (ölöör) karga bürküt menen oynoyt. (KML-86), Cigit ölor cerine külüp barat. (KML-27), Ösöör eldin baldarı, / Bir-birine dos bolot. (KML-35), Kimden saktanarı belgisiz. (BBKK-35), Munu körgön Kerimbay: Barpı ırçı, saga aytar bir sözüm bar. (BİEA-89), Silkişeer ubakta, şilkişeerbiz! (Köç. Kag.-13), Kaçıke kıştoo tuura aytaar sözün erteñkige kaltırgan. (Köç. Kag.-19), Car başında turganda, cardamın bereer kezeegi. (Köç. Kag.-22), İçeer suu, köröör künübüz bar eken go?! (Köç. Kag.-80), Adamga paydası tiyer kişi eminege özü erte ketti. (T-251)

-AgA(A)n

Türkiye Türkçesi'nde aşırılık ifade eden fiilden isim yapma eki olarak kullanılan ekin Kırgız Türkçesi'nde gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanıldığı görülmektedir. Eke yalnızca ata sözlerinde rastlanmış olması ekin arkaik olma ihtimalini düşündürmektedir.

At oonagan cerde tük kalat, / Ayran tögülön cerde cük kalat. (KML-116), Bay bolbooçu cigitke, / Ölogöön mal colugat. (KML-121)

-gan

Tasviri fiil "tur-"²⁵⁸ ile kullanılınca gelecek zaman sıfat fiili görevini de yerine getirmektedir.

²⁵⁸ a.g.m.

Munu da özünüz biliñiz **korko turgan** eç ceri cok. (T-227), Tüşkö **kire turgan** okuya emes go bul. (BÇ-31)

-EçEk

İsim fiil şekli, sıfat fiil şekline göre daha fazla kullanılmaktadır.

Bul cerde kiçinekey ırçı özünün muñ-zarın, ezgen “cakşılardı” ırdap tim bolboston, keleşekten ümütkör ekendigin, özünün “colun taany” turgandığın körsötüp ketet. (BİEA-74), Demek, bul tabışmaktı çeçmelöö dağı ele bolso keleşektin işi. (Kand. Cıld.I-6), Oşentip keleşektegi akın Barpı agası Bolot - eköö teñ bokonoloru kata elek caş kezderinen, 7-8 caşınan tartıp calçılıkka kiripter boluşat. (BİEA-18), “Baardığı cazda başalat” degendey carkırgan cazdın kelişi menen bütündöy caratılış canga kirip, bütündöy can-canbarlar, maluktar töldöp, boloçoktoğu mol tüşümdün üründörü sebilet. (Eld. Mayr.-15), Balasının akındığın sınaş, ır menen suroo berip da körüp, anın sözdörünün taasındığına karay keleşekte akın bolup çıgat dep aga ümüt kılğan ele. (BİEA-19)

-(UU)çU

Geniş zaman sıfat fiil eki ile aynı yapıya sahip olan ek gelecek zaman sıfat fiil eki olarak da kullanılmaktadır.

At **boluuçu** kulundun, / Müçösünön belgilüü. / Kişi boluuçu balanın, / Kirpiginen belgilüü. (KML-115), Bay **bolbooçu** cigitke, / Ölogöön mal colugat. / Kuu baş **bolçu** cigitke, / Tuubas katın colugat. (KML-121), Cüzüñ, üstünö altın koşup, beker sunsa **alçu** neme emes eken! (Köç. Kag.-19)

Ekin fiil ismi gibi kullanım şekilleri de mevcuttur.

Baş iyüüçülör da anın kabak kaşına karap, moyun sunuuga argasız. (Köç. Kag.-6), Al, cerden ulak eñüüçüdöy şıp etip, Saksaydı lıp uçkaştıra koydu. (Köç. Kag.-81), Erte kelüüçü, keç kelüüçü dep, aşka, baş-ayak ceti kün belgilenet. (Köç. Kag.-46),

-mAk(çI)

İsim fiil şekli, sıfat fiil şekline tercih edilen gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Fiil ismi eki “-mak” ile “isimden isim yapma eki “-çı”dan oluşmuştur.

Dagı aydatıp barıp bir tay almakçı bolot. (KI-614), Antse da saktık sezim türtkönsüp, tülkü kuyrugun çıçayta karmap, abay attap coldon çıkmakçı boldu. (ÇA,III-7), Erteñ ertemenen telegramma cibermekçi boldu Edigey, anan kızdar öz çamasına karay bardeş ursun. (ÇA,III-20), Üken Kökmonçoktu minip, ışkın termekçi bolup, kızdar menen ketken. (Köç. Kag.-47), Carkımbay, dedi Ormon, - söz butaktatmakçı bolup, - sen cönündö uktum. (Köç. Kag.-58), Özübüz kiyinip, özübüzgö alabız dep silkinse, albette men aga karşı bolo almak emesmin. (T-197), Marat menen Kanat çoguluştan kiyin ubaktıların birge ötkörüügö makuldaşıp, saat törttö “Pişpek” meymankanasınan coguluşmak boluştu. (İKT-82)

Cevheri Fiilin Sıfat Fiil Eki

Kırgız Türkçesi’nde cevheri fiilin sıfat fiil eki “-ken”dir. Cevheri fiil ile kalıplaşmış olarak yaşayan bu şekil isim fiil şekliyle sıkça kullanılmakta ve üzerine yapım eklerini alabilmektedir.

Al terisi çürüşüp katkandıktan kıyla kiçireygen, ıştalgan, çaçı ak sargıl on ceti caştar çamasındagı ulandın başı boluçu; eger cüzündö tübölük katıp kalgan kıynalgandıktan belgisi bolso, cakşılap karagan kişige balanın öñü cakşınakay ekendigi bilinmek. (BBKK-9), Emne üçün çet ölködö tuugandarıñ bar ekenin maga murda aytkan emessiñ. (AB-333), Ata-babası, kaysı uruktan ekendigi da kitebinde. (KI-59),

D.5. Zarf Fiiller

Hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne sıfat fiiller gibi nesne ifade ederler. Zarf fiiller şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket hali karşılarlar. Fiillerin zarf şekilleri olarak daima çekimsiz olarak kullanılırlar. Zarf fiiller hareketi şahsa ve zamana bağlamadan bir hal şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için hüküm taşıyan cümle değil, hüküm taşıyan çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade ederler. İsim zarfları vasıf mahiyetinde bir hal, fiil zarfları olan zarf fiiller ise hareket şeklinde bir hal ifade ederler.²⁵⁹

Kısaca; sıfat fiiller nesnenin -ismin- hareket vasfını bildiren şekiller, zarf fiiller ise fiilin hareket vasfını bildiren şekillerdir.

Zarf fiiller fiil kök veya gövdelerine zarf fiil eklerinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan zarf fiil ekleri şunlardır:

-A/-y

Hareket şeklinde bir hal ifade eden zarf fiil ekidir. Eski Türkçe döneminde “-a/-e/ -ı/-i/-u/-ü”²⁶⁰ şekillerinden “-u/-ü” çok kullanılırken Kırgız Türkçesi'nde düz-geniş-kalın şekilleri olan “-a/-e” ile ünlü tabanlı fiillerden sonra “-y” şekilleri kullanılmaktadır.

Ekin “-a/-e” şekli ünsüz tabanlı fiillere, “-y” şekli ise ünlü tabanlı fiillere getirilmektedir.

“-A/-y” zarf fiil ekinin Kırgız Türkçesi'nde tarihi gelişimi²⁶¹ boyunca tasviri fiillerle yaptığı fiil çekimlerinde, tasviri fiilin ileri derecede ekleşmesi sonucu geniş zaman,

²⁵⁹ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 338. s.

²⁶⁰ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 85. s.

²⁶¹ Kıpçak Türkçesi Grameri, A. Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara, 1994, 128. s.

şimdiki zaman ve gelecek zaman eki olma fonksiyonunu da üzerine almıştır:(kör-e(ö) tur-ur > kör-e(ö) tur > kör-e(ö) di(ü)r > kör-e(ö)-di(ü) > kör-ö-t).

Ek, tek olarak zarf yapma fonksiyonunun yanı sıra birleşik fillerin oluşturulmasında da kullanılmaktadır.

Tek olarak zarf yapmasına örnekler:

Kızılsuuluk Kırgızlarda segiz muunga cektire ayılğandığı belgilüü. (MEC-3), Sarı-Özöktün tünkü salkın abasınan Edigey kökürök kere dep aldı. (ÇA,III-39), Küü menen dal agın ortosuna küpüldötö keçip kelip, üydö baştanıp, şimirip kaldı. (Köç. Kag.-11), Kün bata meyman attarı otko koyuldu. (Köç. Kag.-19), Alarga maktana Uken cügördü. (Köç. Kag.-26), May daam sarı uuzdan cep, toyungan sayın kara gözü bacırayıp, bet otu kızara çırayluu bolup barat. (Köç. Kag.-89), Ayuu aykıra üñkürdön çıgıp, karışkırdı kubaladı. (Köç. Kag.-119), E-e, bul tigil tıttın balası da, - dep, darbaza caktığı çoñ tıtka işara kıla süylödü çoñ ata. (ÇÜK-18), Oşonda möndürgöy cagan okton beçara Kırgızdın kamı suuday aktı. (Kand. Cıl.I-6),

Bu zarf fiil ekleriyle tekrar grupları oluşturmak suretiyle de zarf yapıldığı görülmektedir.

Abalkıların tili kelbegenden bara-bara Magul dep ayıtıştı. (KI-8), Bara-bara ayılına beldüü, curtka kadırluu adam bolot. (Köç. Kag.-21), Cortuulçular ayılga çukuldaganda katuulaşıp, cogor cagınan öto beriştı da, kütpögön cerden cin urganday çabışıp, töö teriden casalgan eki doolbastı kürsüldötö kürsüldötö urup, ceti cüzdöy kulun-tay aralaş cılkını ürkütüp, colgo salıp, kuup cönödü. (Köç. Kag.-100)

-May

Bu zarf fiil eki Türkiye Türkçesi'nin “-madan/-meden” zarf fiil ekine denk gelmesinin yanı sıra “-a/-e;-p; ve -ınca/-ince” zarf fiil eklerinin olumsuz şekilleri için de kullanılmaktadır.

İçpey-cebey cıynagın, / Bay boloruña men kepil. (KML-53), Börü arıgın bilgızbey, / İtke cünün urpöytöt. (KML-130), Başıña müşkül iş tüşpöy, / Malıñ arzan satılbayt. (KML-124), Oşentse da koltuk astındağı türsüldögön korkunuç menen ciyirkentken kañırsık cıtka moyun bermey, bult etip tura kaçpay, temir coldun can-cakası saal tınçtanar tündün kirişin kütöt. (ÇA,III-6), Tosso da ar cakta coloboy çüçkürüp - bışkırap, capırilat. (Köç. Kag.-36), Kana, körgönüñdü tökpöy-açpay ayt. (Köç. Kag.-40), Kalıgul ceti caştan ötpöy Sopu Ata degenden din okuusun okudu. (Köç. Kag.-42), Öbüşüp, kuçaktaşmay, kız oyundarga da koşulbadı. (Köç. Kag.-42), Elüüdön aşıktı kızılala kılıp caralaganda gana kök calıñ calanıp, çettep, togotpoy kırga çıga berdi. (Köç. Kag.-53), At tosturbay ayılına karap kaçtı. (Köç. Kag.-101)

-p

Eski Türkçeden beri en işlek şekilde kullanılan zarf fiil ekidir. Ek Kırgız Türkçesi'nde Eski Türkçe'de olduğu gibi ünlü tabanlı fiillere “-p”, ünsüz tabanlı fiillere ise “-ıp/-ip/-up/-üp” şeklinde eklenmektedir.

Meerman eneler bir oygo kelişip, ar kimisi koldorundo bolgon tamak aştarın ortogo çıkarışat. (Eld. Mayr. -8), Al cakşılup demdelip, suugandan kiyin idişterge salınat. (Eld. Mayr. 9), Berdik Baba Dıykanga / Biriñ miñdep çaylasın. (Eld. Mayr.-16), Arı oboçodo şıpanıp koyup toru ala at ottop cüröt. (BBKK-8), Başka müşkül tüşköndö kabaktın kapçığayına bekinip kalasıñar. (Köç. Kag.-9), Katkırgım taş cargan, töründö olturup tapkan amalı bosogodon aşpagan, biri baştap, miñdin ubalına kalgan ayıldan çıktım. (Köç. Kag.-39), Öbüşüp, kuçaktaşmay, kız oyundarga da koşulbadı. (Köç. Kag.-42), Mal eñçi gana emes, kıştoo, cayloo ceriñi bölüp berdim. (Köç. Kag.-44), Calgız töönü izdep, ekinçi colugup olturamın. (Köç. Kag.-57), Koldo bolso, calt karagan koygult közgö, burala basıp kıygaçtagan urgaçıga köz çaptırıp, kaşınmay, çirkin ookat! (Köç. Kag.-65), Kazak katındı aldap şampan içebiz. (T-287), Uşyerde çoñoyup, tigi Kümbeldigi stantsiyanın internatına catıp okugan. (ÇA,III-20)

“p” sesi ile biten tek heceli fiillere “-p” zarf fiil eki getirilince, fiilin gövdesinde bulunan ünlü, uzun ünlüye dönüşmekte ve fiil tabanında yer alan ses ile zarf fiil sesi tek olarak yazılıp telaffuz edilmektedir: (tap-ı-p > taap)

Al üçün baydın bir teşe (eki gektar) bedesin çaap bermek boluptur. (KI-614), Colun taap ırdasa./Kubaniç eken ır degen. (KML-139), Alardın çılbrın kıya çaap, kuup, Kazat menen da bir beş-altı üydögü attardı gana kalıruuga beşöö bukturmada. (Köç. Kag.-34)

Kelime tabanı “m” sesi olan tek heceli fiillerde ise yine fiil gövdesinde yer alan ünlü uzamakta ve “-p” zarf fiil eki yardımcı ses almaksızın fiil köküne getirilmektedir.

Elden aylansa bolot, temir coldo zarıl cumuşu cektup baarısı uşerde, erteñki künü sööktü köömp, kara aşın berüünün kamında cüröt. (ÇA,III-27), Bırs külgön Alıbek, Sarıbayga tigilse, közünön kölküldöp akkan caş sakal-murutuna tüşüp sıgılıp, kökürögünö taamp atıptır. (Köç. Kag.-81), Kaynak suuga başı malınganda çilk cuump, aman kalgan caltırıyrt. (Köç. Kag.-94), Törtöönün ölügün ceektegi kumga köömp, üstünön suu caypatıp, köçüp ketişet. (Köç. Kag.-98)

Kırgız Türkçesi'nin edebi dilinde olmasa da ağızlarda “-p” zarf fiil ekine denkleştirme eki “-uraak”ın getirildiği de görülmektedir.

Al külübüröök söyledi. Alım menin aldıma korkuburaak kirdi.²⁶²

Ana cümlelerin yüklemine şahsı üçüncü çokluk ise “-p” zarf fiil ekinden önce “-ş” müşareket ekinin getirildiği görülmektedir. Yani ana cümledeki çokluk şekil zarf fiil grubunda da belirtilmektedir.

²⁶² Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980.,434. s.

Üy mına, cay mına deşip ötünüşöt. (Köç. Kag.-65), Anttı buzgan oñolbosun! - deşip, kuran karmaşkan. (Köç. Kag.-86), Küyüngön eeleri biri-birine kabarlap, aygır minişip, ayla tabuuga akıldeşti. (Köç. Kag.-117)

-ArdA

Sıfat fiil eki “-ar” ile bulunma hali eki “-da”nın birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesi’nin “-ınca” zarf fiili ile aynı fonksiyondadır..

Ormon cetip erkeçti eñip, korgooçularдын cardamı menen üzöñgü bolonoordo, “Alibektin dosu” degen cigit ıgın taap, culup ketti. (Köç. Kag.-18), Mamıda kara terge tüşüp, demigip, turgan atın kuyruktan tolgoy tutamdap, dal ortodon çart kırkaarda Bürgö cetip kuçaktadı. (Köç. Kag.-22), Ardanıp, kamçısın alıp, attanaarda Akşerbettin ünü şańkılap, kayırığı başka: ... (Köç. Kag.-23), Sadır başı çabılaarda el başçısı Esengulga kereez taştayt. (Köç. Kag.-60), Deñizge bararda kara köynögüñdü alıp sen emne cindi bolduñbu? (AB-330), Mildetin algan işti atkararda, kişige cakşılık cardamın körsötördö al can-dili menen tınımin koyuuçu. (T-281), Dcoharze kementayın, kural-caragin, başına cazdanarga eerin alıp, arı basa bererde minday dedi. (K-66)

Ölörümdö başıma müşkü tüşüp... (Köç. Kag.-41), Atası ölööründö kiçik uulun törö kılğıla dep osuyat kıldı. (KI-34), Saymanı ketip,/ Acalı cetip,/ Ölööründö,/ Ötürük düynödön / Çın düynögö cönööründö. (M-8)

-ArdAn

Sıfat fiil eki “-ar” ile çıkma hali eki “-dan”ın birleşmesi neticesinde oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’nin “-madan” zarf fiil eki ile aynı görevde kullanılmaktadır.

Barpı ırçı ölördön bir neçe kün murda oorukanada catıp, ... dep cazdırat. (BİEA-71), Anan sööktü çıgarardan murun özünün da boy-ayagın karanıp, - tañga maal ele daarat alıp, sakal-murtun çegip koygon bolçu... (ÇA,III-55)

-BAstAn

Sıfat fiil eki “-bas” ile çıkma hali ekinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Türkiye Türkçesi'nin “-madan” zarf fiil eki ile fonksiyonu aynıdır.

Alardagı bir özgöçölük bizdegi ayılıp cürgön üç muunga ötkön bayan menen cektelip kalbastan, Kızılsuuluk Kırgızdarda segiz muunga cetkire aytilgandığı belgilüü. (MEC-3), Al söz aytpastan makul bolot. (KI-617), Uşular sıyaktuu ele bir saptan turgan makaldardın ayırmalarına sebep menen natıyca cogorkularday birden gana bolboston ekiden ce andan köptön da bolot. (KI-11), Barpı tartınbastan coop kaytaruu menen anın kılmuşın aşkerelep, aşıştı anı ceñip salgan. (BİEA-19), Aldagaydan cortup çıkkan aç tülkü bet aldıdağı temir coldu közdöy aşıkpastan, burulbastan coylop barattı. (ÇA,III-5), Asanbayev sen bolsoñ, kılçaybastan üyüñö ket. (ÇA,III-73)

-KAndA

“-kan” sıfat fiil eki ile bulunma hali eki “-da”nın birleşmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesi'nin “-ınca” zarf fiili ile aynı fonksiyondadır..

Cegende toybogon / Calaganda toymok bele? (KLM-211) Erteñ menenki kündün uyañ nuru badal arasınan tiygende colooçunun zoot-çopkutucark-curk etip, tiginini ogo beter sürdüü körsötöt. (BBKK-3), Alar boz üygö cakındap kelgende kemegedegi ottun canında ookat kılıp cürüşkön eki katındı, anı cakta oynap catışkan baldarı körüştü. (BBKK-8), Başka müşkül tüşköndö kabaktın kapçıgayına bekinip kalasıñar. (Köç. Kag.-9), Birok, kıyabı kelgende ceminen kaysı kıraan bura tartmakçı. (Köç. Kag.-19), Töl töldötköndö, tüşüm cıyganda, bala törölgöndö, ne balanın tuşoosun keskende, ne uul er cetip müçölün çıgarganda, cañı koñşunu örülüktögöndö, ne kişiler dostoškondo... aytor cakşılıktı belgilep toy toylogon kez zook-tamaşalar menen ötkörülçü. (T-131), Baldar menen oynol!- dep çoñ kişiler aytışkanda men kıyılıp arañ ketemin. (T-546), A emine üçün nan, süt berip catkanda Meken közgö körünböyt ene? (T-120)

Kalık ake, altın sının ukmuştay süröttödünüz - **degenimde**, Kalık. (T-295),
Tuybas kündögü kül-ala tüşülgündö alek... - **degeninde**, ança tuyunalbay deldeyçümün.
(T-545)

-KANÇA

Sıfat fiil eki “-kan” ile eşitlik hali ekinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’nin”-ınca” zarf fiili ile aynı fonksiyondadır..

Köçüp korduk kıl**gança**, / Konup turuk kıl. (KML-32), Cöö cürgön**çö** töö mingen cakşı. (KML-51), Cılkı (ayban) kiniş**kençe** (iskeş**kençe**), / Adam süylöş**könçö** (körüş**könçö**) (KML-76), Biröönün ölümün tile**gençe**, özüñdün ömürüñdü tile. (KML-93), Başım**dan** ötpögön**çö** balamın. (KML-125), Berip beren bol**gonço**, berbey sarañ bol. (KML-126), Berip eki caman körüngön**çö**, / Berbey bir caman körün. (KML-126), Ceñem bildi de**gençe**, / Cer cüzü bildi deseñçi. (KML-138), Karuu cumşap karmaş**kança**, / Kıyır söz menen kına kiyir. (KML-141), Cakşı tamak kal**gança** / Caman kursak ayrılısın. (KML-96), Balta kötörgön**çö**, döñgöç es alat. (KML-123), Ayl başı bog**onço**, / Suu başı bol. (KML-45), Bul boydon cürö berse ölör ölgön**çö** malaylıktan kutuluuga col da cok, şart da cok. (BİEA-73), Emi anı ömürü ötkön**çö** asınıp cürüşü gerek. (BBKK-9), Kança sak bolso da saal ele buydal**gança** esi çıgıp ketti. (ÇA,III-7), Tigige bir tabakka salıp bereyin, tura bersin oygong**onço**. (BÇ-35)

-kınça

Eski Türkçe döneminde²⁶³ de rastladığımız ek Kırgız Türkçesi’nde “-kınça”ya nazaran “-gIÇA” şeklinde daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi’nin “-ınca” zarf fiil ekiyle aynı fonksiyonda kullanılmaktadır.

Men cıyırma caşka çık**kınça** malay cürüp, cıyırma caşım**da** mobu sarı kempirdi aldım. (MEC-6)

²⁶³ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 87. s.

Koroo kaytarışkan kız-kelinderdin tanditañ atkıça “bekbekeylep”ırdaşkanı da cayloo mayramının keçki saltanatın körkünö çırgargan. (Eld. Mayr.-24), Surap bergiçe, urup ber. (KML-81), Oturgan kişi oylonguça, / Baskan kişi mal tabat. (KML-61), Berip sarañ (suu) bolguça, berbey uyat bol. (KML-126), Alıstın atı ozguça, / Ayıldıstın tayı ozsun. (KML-69), Özgögö ölüm tilegiçe özüñö ömür tile. (KML-93), Kalñ tokoç bışkıça,/Cuka tokoç küyüp ketet. (KML-104) Tartış küügüm kirgiçe. (Köç. Kag.-18), Caagı tüktöyüp, et cegiçe zorgo cıdadı. (Köç. Kag.-20), Tigintip, kanattuu atı mamıga baylanp, ayalı Salkın irmelip eşik kötörgüçö tünörüp üygö kirdi. (Köç. Kag.-20), Namıs ketkiçe, baş ketsin. (Köç. Kag.-24), Oyun cigitter cürböy kalgiça ulandı. (Köç. Kag.-28), Akı albay temteyim cürgüçö, tentip ölöyün. (Köç. Kag.-53), Al musordu tögüp kelgiçe oynosu tepkiç menen cogoru çıgıp ketip, eç kimge baykalgan cok. (AB-332)

-MAYINÇA

Çağatay Türkçesi’nde “-mayın/-meyin” şeklinde geçen zarf fiil ekinin “-ça” ile genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır.²⁶⁴

Ekin Kırgız Türkçesi’nde “-mayın” ve “mayınça” şekilleri birlikte kullanılmaktadır.

Buzukular bu cerden aydalmayın iş oñ akpayt.²⁶⁵, Asılğan ooru (uuru) almayınça tınbayt (koyboyt). KML-87), Aytpayınça kim bilet, / Açmayınça kim köröt. (KML-133), Birok kızmat işinde turgan soñ konduktoru artkı açık ayantçada baratkan akırkı vagon ötüp ketmeyinçe ordunan cıla albadı. (ÇA,III-8), Oldoo, ölmöyünçö bütöpögön can baguu aylası aay! (Köç. Kag.-95)

-besinçi

Fiillerin olumsuz şekillerini yapan “-me”, emir üçüncü şahıs eki “-sin” ve soru edatı “çi”nin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’ndeki “-ınca” ile aynı fonksiyordadır.

²⁶⁴ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, TDK, Ankara, 1998, 234. - 235. s.

²⁶⁵ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980..440. s.

Mee iştebesinçi, köz körüp emneni acıratat? (Köç. Kag.-6)

-öğöndö

Sıfat fiil eki “-agan” ile bulunma hali eki “-da”nın birleşmesi sonucu oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’ndeki “-ınca” ile aynı fonksiyondadır.

Demek, akıldan öngön tabılga ak coldo kalayık-kalktın kızıkçılığı üçün kızmat ö**töğöndö** annın üzür-berekesin kalk körörün da bizdin çındık iş cüzündö dayıma anıktoodo. (T-199)

-A elekte

Zarf fiil eki “-a” ile “elek” kelimesine eklenen bulunma hali eki “-de”den oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’nin “-madan” zarf fiili fonksiyonundadır.

Üy eesi katkanga ülgürö **elekte** sırttan Utkul kirdi. (BBKK-12), Atası ölüütirüüsün bilbey kelse da, söögü çıga **elekte** cetip kalganı Edigeydi bir kubantıp, bir çaşıttı. (ÇA,III-24), Kımbattuum çeçine **elekte** musordu eşikke alıp çıgıp tögüp kelçi. (AB-332)

-a elekten

Zarf fiil eki “-a” ile “elek” kelimesine eklenen çıkma hali “-den”in oluşturduğu bir şekildir. Türkiye Türkçesi’nin “-madan” zarf fiili fonksiyonundadır.

Adam tuula **elekten** murda ele ce kuş, ce kumurska, ce dağı bir makuluk bolup kelgen eken. (ÇA,III-18)

-ar menen

Sıfat fiil eki “-ar” ile “menen” vasıta hali ekinden oluşmuştur. Türkiye Türkçesi’nin “-ınca” zarf fiili fonksiyonundadır.

Cumagul öldü degen kabardı alar menen üyünö bardık. (T-282)

-ganı/-galı

Eski Türkçe'den beri kullanıla gelen ek Kırgız edebi dilinde “-kanı” ağızlarda ise “-galı”²⁶⁶ şeklindedir.

Şadıbek acı bir top kişiler menen datkaga uçuraşkanı kelet eken., Salıydı universitetti bükkönü körö elekmin., Oşol mitayım üstöl kuçaktağanı, çıgıp dele köböydü.²⁶⁷

Bazarga koy satkalı keldim. Onu kelgeli körö elekmin. Okugan balam kelgeli catat.²⁶⁸ , Atam-enem Sultan Kırmış ataga toop kılğalı ketti. (MEC-8)

D.6. Fiil Çekimi

D.6.1. Şahıs Ekleri

Fiilin ifade ettiği hareketi yapan veya olan şahsı gösteren eklerdir. Çekimli hale giren fiiller şahıs eklerini almadan yalnızca üçüncü şahısları ifade ederler. Diğer şahısları ifade etmek için şahısları gösteren eklerin getirilmesi gerekmektedir.²⁶⁹

Şahıs ekleri Türkçe'de genel olarak “şahıs zamir menşeyli, iyelik menşeyli ve emir ekleri” olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

a. Şahıs Zamiri Menşeyli Şahıs Ekleri

Şahıs zamirlerinden hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eke dönüştüğü düşünölen eklerdir.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan şahıs zamiri menşeyli şahıs ekleri şunlardır:

²⁶⁶ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamleketтик Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 269. s.

²⁶⁷ a.g.e., 270. s.

²⁶⁸ a.g.e., 270. s.

²⁶⁹ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 282. s.

	teklik	çokluk
I. Şahıs	-mın/-min/-mun/-mün	-bız/-biz/-buz/-büz
II. Şahıs	-sıñ/-siñ/-suñ/-süñ -sız/-siz/-suz/-süz	-sıñar/-siñer/-suñar/-süñer -sızdar/-sizder/-suzdar/-süzder
III. Şahıs	eksiz	-ş-

Teklik birinci şahıs; Eski Türkçe döneminde “ben ve men” şeklinde görülen şahıs zamirinin “men” şekline sadık kalınmış olduğundan yalnızca “m”li şekli kullanılmaktadır. Bu şahıs zamiri Kırgız Türkçesi’nin karakteristik özelliği olan ünsüz uyumuna uymamaktadır.

Teklik ikinci şahıs eki karşımıza iki şekilde çıkmaktadır. “-sın/-sin” şekli Türkiye Türkçesi’nde kullanıldığı şekildedir. “-sız/-siz” şekli ise dinleyen şahsa aynı zamanda saygı duyulduğu ifade edilmek istenildiği zaman kullanılmaktadır.

Teklik üçüncü şahıs eksiz olarak ifade edilmektedir.

Çokluk birinci şahıs için “biz” şahıs zahirine sadık kalınarak yalnızca “b”li şekli kullanılmaktadır.

Çokluk ikinci şahıs, teklik ikinci şahıs eklerine çokluk eki “-lar/-ler”in eklenmesi ile oluşmuştur.

Çokluk üçüncü şahıs, fiilin işteş şekli kullanılmak suretiyle ifade edilmektedir.

b. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri

İyelik eklerinden fiil çekimlerinde şahıs ifade eden ekler dönüşüğü düşünülen eklerdir.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan iyelik menşeli şahıs ekleri şunlardır.

	teklik	çokluk
I. Şahıs	-m	-k
II. Şahıs	-ñ -ñız /-ñiz /-ñuz /-ñüz	-ñar / -ñer / -ñör -ñızdar/-ñızder/-ñuzdar/-ñüzdör
III. Şahıs	eksiz	-ş-

Teklik birinci şahıs ekinin Kırgız Türkçesi'ndeki iyelik teklik birinci şahıs iyelik ekinden bir farkı yoktur.

Teklik ikinci şahıs ekinin normal şekli “-ñ”li olandır. “-ñız/-ñiz” şekli, dinleyene saygı ifade etmek için kullanılmaktadır.

Teklik üçüncü şahıs eksiz olarak ifade edilmektedir.

Çokluk birinci şahsın iyelik eklerini hatırladığımız vakit, iyelik ekinin çokluk birinci şahsı için “-bız/-biz” şeklinin kullanılması gerekirdi. Oysa bu şahıs “-k” eki ile belirtilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde de aynı şahıs aynı ekle ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer kitaplarında “-duk/-dük” sıfat fiilinin tesiri ile çıktığı söylenmektedir. Bu ön bilgiden faydalanarak Kırgız Türkçesi'ndeki bu ekin de arkaik olarak yaşayan “-dık” sıfat fiilinden veya yine sıfat fiil eki olan “-a elek” ekinden çıkmış olabileceği düşünülebilir.

Çokluk ikinci şahsın ekleri, teklik ikinci şahıs eklerine çokluk eklerinin getirilmesi suretiyle elde edilmiştir.

Çokluk üçüncü şahıs, zamir menşeli şahıs eklerinde olduğu gibi, fiil, işteş şekline sokularak hareketi veya olmayı adı geçenlerin yaptığı ifade edilmektedir.

c. Emir Ekleri

Emir ekleri şekil ekleri olmalarının yanı sıra her ek aynı zamanda kendi şahsını da göstermektedir.

	teklik	çokluk
I. Şahıs	-ayın /-eyin -yın /-yin/-yun/-yün	-alık -ylık -alı
II. Şahıs	eksiz -kın/-kin -gıl /-gil -gunuñ /-günüñ -ıñ /-iñ/-uñ /-üñ -ıñız /-iñiz/-uñuz /-üñüz	-ñar/ ñer/-ñör -ñızdar /-ñızder/-ñızdar/-ñızrör -kıla /-kile
III. Şahıs	-sin	-i-ş-sin

Teklik birinci şahsın eki Eski Türkçe²⁷⁰ döneminde görüldüğü şekildedir. Ünlü tabanlı fiillerde ekin “-yın/-yin” şeklini aldığı görülmektedir.

Teklik ikinci teklik şahıs Kırgız Türkçesi’nde değişik şekillerle yapılmaktadır. Fiil kök veya gövdesinin yalın kullanılması genel Türkçe’de olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de emir ikinci teklik şahsı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesi’nde çokluk ikinci şahıs emir ifadesi için kullanılan “-ıñ/-ıñız” ekleri Kırgız Türkçesi’nde teklik ikinci şahıs için kullanılmaktadır. Bu “-ıñ/-ıñız” emir ekleri bazen çokluk ikinci şahıs içinde kullanılabilir. Eski Türkçe dönemi’nde²⁷¹ de gördüğümüz “-gıl” eki Kırgız Türkçesi’nde de ikinci şahsı ifade etmek için kullanılmaktadır. Tarihi Kıpçak Türkçesi’nde²⁷² görülen “-gın/-gin” emir eki Kırgız Türkçesi’nde kullanılmaya devam edilmektedir. Ayrıca “-gınıñ /-giniñ” şeklindeki ek ile de ikinci şahıs belirtilmektedir. Bu ekin “-gın” şeklindeki emir ekinin iyelik ikinci şahıs eki ile genişlemiş olabileceği düşünülmektedir.

²⁷⁰ Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Necmettin Hacıeminoğlu, Ankara, 1991, 42. s.

²⁷¹ a.g.e., 42. s.

²⁷² Kıpçak Türkçesi Grameri, Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara, 1994, 116. s.

Teklik üçüncü şahıs, Eski Türkçe'den beri bütün tarihi şivelerde görülen “-sın/-sin” eki ile ifade edilmektedir.

Emir çokluk birinci şahıs Kırgız Türkçesi'nde “alık /-alı” ekleri ile ifade edilmektedir. Ünlü tabanlı fiillere geldiği zaman ekin “-a-” ünlüsü “-y-” ünsüzüne dönüşmektedir. Eski Türkçe döneminde de ekin her iki şeklini görmekteyiz.

Teklik ikinci şahıs emir ekleri “-ıñ ve -ıñız”a çokluk eklerinin getirilmesiyle oluşan “-ıñar/-iñer/-uñar/-üñör; -ıñızdar/-iñızder/-uñızdar/-üñüzdör” ve “gıla/-gile/-gula/-güle” ekleriyle Kırgız Türkçesi'nde emir ikinci şahıs ifade edilmektedir. Çokluk ikinci şahsın “-gıla/-gile” şekilleri bazen teklik ikinci şahıs için de kullanılmaktadır.

Çokluk üçüncü şahıs, teklik ikinci şahıs emir ekinden önce kullanılan fiilin işteş şekli ile sağlanmaktadır.

D.6.2. Şekil ve Zaman Ekleri

Fiil kök veya gövdelerinin karşıladığı hareketi şekle ve zaman bağlayan eklerdir. Şekil ifadesi hepsinde zaman ifadesi ise bir kısmında bulunmaktadır. Yani bir kısmı hem şekil hem zaman ifade ederken bir kısmı yalnızca şekil ifade etmektedir.²⁷³

Nesnelerin yaptıkları hareketler, “ortaya çıkan, çıkmakta olan ve çıkacak olan” ile “ortaya çıkması tasarlanan” hareket olarak iki çeşittir. Bu iki hareket şeklini karşılama için fiil kök veya gövdeleri ayrı ayrı şekillere girer. “Ortaya çıkan, çıkmakta olan veya çıkacak olan” şeklinde karşımıza çıkan fiil şekillerine “bildirme kipleri”, “ortaya çıkması tasarlanan” şeklinde karşımıza çıkan fiil şekillerine de “tasarlama kipleri” adı verilmektedir.²⁷⁴

²⁷³ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 288. s.

²⁷⁴ a.g.e., 289. s.

Bildirme kipi grubuna “geniş zaman, geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman” şekilleri dahil olmaktadır.

Tasarlama kipleri grubuna dahil olanlar ise “şart, emir, istek, gereklilik” şekilleridir.

D.6.2.1 Basit Çekimler

Fiillerin bildirme ve tasarlama kiplerinden biriyle çekime girmiş şekilleridir.

D.6.2.1.1. Geniş Zaman Çekimi

Hareketin dün yapıldığını, bugün yapılmakta olduğunu ve yarın yapılmağa devam edeceğini haber veren bildirme kipidir.

“-A /-y” Ekli ile Yapılan Geniş Zaman

Hareketin geçmişten içinde bulunulan zamana değin devamlı olarak yapıldığını ifade eden geniş zamandır. Bu zamana içinde bulunulan zaman da dahildir.

Harezmi Türkçesi’nde “bara turur men”²⁷⁵, Çağatay Türkçesi’nde “tapa dur min”²⁷⁶, Kıpçak Türkçesi’nde “aladırmen” şekilleriyle karşımıza çıkan, “-a turur” şeklindeki şimdiki zaman ifadesi, durum fiilinin erimesi sonucu Kırgız Türkçesi’nde aslı zarf fiil eki olan “-A/-y” üzerine yüklenmiştir. Fiilin zaman içindeki devamlılığını ifade eden “tur-” fiilinin fonksiyonu ise hissedilmektedir. “tur-” durum fiili üçüncü şahıslarda erime sonucu “-t” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu zaman kısaca şimdiki zaman ifadeli geniş zaman şeklinde açıklanabilir. Çekime girdiğinde teklik birinci şahıs, şahıs zamiri menşei şahıs ekin yanı sıra iyelik menşei şahıs eki ile de belirtilebilmektedir. Diğer şahıslarda ise şahıs zamiri menşei şahıs eklerinin çekimde yer aldığı görülmektedir..

²⁷⁵ Tarihi Türk Şiveleri, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 1988, 205. s.

²⁷⁶ a.g.e, 242. s.

Çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	iç-e-m(ın) taşta-y-m	boşot-o-buz
II. Şahıs	çık-a-sıñ ket-e-siz	kal-a-sıñar al-a-sızdar
III. Şahıs	koy-o-t	çıgar-ı-ş-a-t

Berseñ - içem, ursañ ölöm. (KML-126), “öltüröm” degeden korkpo, / “ölöm” degeden kork. (KML-80), Semiz çoçko Teksindin cilkısınan at karmaym. (BBKK-24), Emnege caman oyloym. (Köç. Kag.-121), Eñ ele cönököy: ança-mınça korkom, ança-mınça maktaym, ança-mınça rahattanam, biroq başkanı kaalaym. (AB-337), Mına azır men monçodo oturgansıym. (ÇA,III-106), Sarınogogevdin “Aşuudagı Otçetu” barbı? - dep suraşkanın eşitem. (T-217), Kandı men küçügüme berem. (MÜ-19)

Tuugandarımdın baarının közü ötüp ketken, men kanat-kuyruksuz, momoloydon tomoloymun. (BBKK-21), Kalgandardın esebin özüm tabamın. (Köç. Kag.-92), Baldar menen oynol- dep çoñ kişiler aytışkanda men kıyılıp arañ ketemin. (T-546), Ubakıttı ünömdöş üçün içkeri köçügüñör menen kirişñerdi ötünömün. (AB-331), Uşul cönündö sizderden açık coop kütömün. (T-26), Kezit, kitepti ecelep okuymun. (T-125), 1965- cıldan beri ooruymun. (T-260), Meni ayıktırışñızdı suraymın. (T-260)

Bardar menen dos bolsoñ/Kaalaganıñ alasıñ. (KML-124), Ökümdük menen opurulsañ, aylanañdagılardı kaçırasıñ. (Köç. Kag.- 77), Ayalı küyösünö: - Sen meni cakşı körösüñbü? dep suradı ele. (AB-330), Tuura aytasıñ, men degen bizdin mamlekettin uluk acosu Bars-Bektin, Inançu Bilge kagandın özünün ceke koşumundagı cookerimin. (BBKK-5), Oy, kayakka culunasıñ? (ÇA,III-73), İi, emne deysiñ, uulum? (ÇÜK-3), Kaysınısın suraysıñ, bala? (T-249), Aa eminege ızılanasıñ desem, ak emgegiñ baalanbasa ızılanasıñ da. (T-250)

Kadıрман dosum, eger siz içkeniñizdi cana çekkeniñizdi taştasañız 80 caşka çıgasız. (AB-334), Siz emne bul İbrahim paygambardı mınçalık artıkbaş cakşı körösüz?

(KI-617), Oşon üçün oylonup körüp, ayılğan sözüñüzdü kayra özüñüzgö alıp, andan keçirim suraysızbı, ce biz menen mamileni uşu boydon birotolo üzüp, başka colgo tüşüünü ılayık körösüzbü? (S-19), Siz 220 som alasız, kiyinçereek dağı köböyöt. (AB-330), Siz urmattum, Con Milton cönündö emne bilesiz. (AB-337)

Algaç belgilüü ölçömdögü beş ce ceti kadak cakşı sapattığı buoday tandalıp cana tartılıp alıngandan kiyin, taş-paşı terilip, ıpır-sıpırları tazalanat. (Eld. Mayr.-10), Cakası cok ton bolboyt, / Cabuusu cok üy bolboyt, / Aga-inisiz el bolboyt. (KML-25), Öz ata, enesin sıylagan bala başka ata enelerdi sıylaganday ele, kim öz elin sıylasa, al başka elderdi da sıylayt. (T-26), Bul arapça “Saffan Saf” degen sözdön özgörülğön söz okşoyt. (KI-617), Sen suragan Kasım Tımıstanov tigil üydö çaşayt. (MÜ-113)

Uuru kelse uştaybız, / Betin ayra muştaybız, / Töböğö çaap aydaybız, / Töögö tirkep baylaybız. (Eld. Mayr.-25), Siler ayakta catıp bir top urukka, men bıyakta catıpbir top urukka bölünüp ketebiz da, “siler”, “biz” dep, döş kagabız. (Köç. Kag.-9), Mıktı caktarıbız bolso kötörülüp kökölöybüz. (Köç. Kag.-9), Oşondo seni biz köröbüz. (ÇÜK-5), Kanday bolso da çımırkanabız. (AB-13), Moynubuzga alğan coopkerçilik cüktün oordugun biz toluk tüşünöbüz. (ÇA,III-51), Tek tarih iliminin tereñdigin anıktaybız. (T-27), Bizdin enebizdi keselinen ayıktırat dep, biz Sizge abdan, abdan ele işinebiz. (T-260)

Tömöndü tegiz körösüñör. (Köç. Kag.-76), Bir tobuñ mına bul şagıl cılga menen cürüp olturasıñar, sol cak bette bükürü öskön arça bar, oşogo çıgıp barsañar dal kiyikterdin üstündö bolup kalasıñar. (AB-21), Anı baarıñar bilesiñer. (ÇA,III-81), Oşentip ubakıttı utasıñar, salttı buzbausıñar. (ÇA,III-83), Emi mına, mergençiliktin uusun körösüñör. (AB-14), Munu baarıñar cakşı bilesiñer. (MÜ-186)Emine, çoñdor - siler dele koniyak körgöndö böcüy tüşösüñör go!.. (T-172), A Kasım Tımıstanov cönündö emne ayta alasıñar? (MÜ-96)

Oşondon malimat alasıñdar. (KI-59), Sizder emine deysizder degensip al bizge karap kalıçu. (T-283)

Koluñdan tuu ketpesin. Ayılıñdan çuu ketpesin! - dep, ekinçi batasın bergen deşet. (Köç. Kag.-10), Ayıldagılar taruu egip, kışı menen coro içişet eken. (Köç. Kag.-13), Kelgen soyuştu cey berişet. (Köç. Kag.-22), Kaptaldın birinçi atı başka bolgon deşet. (Köç. Kag.-43), Üy mına, cay mına deşip ötünüşöt. (Köç. Kag.-65), Balamı kakatıp öltürüp, el-curtka şermende kılışat go?! (Köç. Kag.-105), Sen da maga okşop cakşı iştesen, seni da sinalgıga çıgarışat. (ÇÜK-4)

Bu şeklin olumsuzu “-bay/-bey” ekleri ile yapılmaktadır. Şahısları belirtmek için kullanılan şahıs zamirleri olumlu şekli ile aynıdır.

Közün alıp kelipsin!-dep Bolotko uluk ıraazı. - şertimen tanbaym, akıña alaarñ emne? (Köç.Kag.-11), Başka cumuşka kirişpeymın. (ÇA-69), Kaalaganıñdı al - senden ayanbaymın. (BBKK-6)

Tüz attırat turbaysıñbı, Tayece? (Köç. Kag.-25), Azır apdaydı tappaysıñ. (ÇA,III-86), Kolkapsız iştöö kıyın, cılañaç kol menen temir emes taştı karmay albaysıñ. (ÇA,III-105), Keçinde alasıñ, çıday tur, ölböysüñ. (BÇ-76),

Kuru söz kursak toyguzbayt, / Kuru kep kulaktı toyguzbayt. (KML-144), Eki baştuu cekkördü kişi meymandar menen birge oturup tamak içpeyt salt boyunça. (BBKK-10)

Birok biribizdin ünübüzdü biribiz ukpaybız. (ÇA,III-118)

Oşentip ubakıttı utasıñar, salttı buzbaysıñar. (ÇA,III-83), A, biröönör ortoktoş bolup, eki kişi bir tabaktan cebeysiñerbi? (BÇ-35), Emne üçün sizder, öz ene tiliferdi uguzbaysıñar dep bizge doo koyboysuñar? (T-152)

Alar - dep cazılıptır makalada - kollektivderge tarbiyaloo işin cürgüzüşöt, tartipsizdiktin körünüştörü, progul casoo, içkilik içüü faktıları menen çeçkindüü küröüşpöyt... (T-172)

“-çU” Ekli Geniş Zaman

Şekil ve zaman eklerinin büyük bir kısmı Türkçe’de eskiden beri aynı zamanda sıfat fiil eki olarak da kullanıla gelmiştir. Şahıs eklerinin şahıs zamiri menşei ve iyelik eki menşei olması da Türkçe’de fiil çekiminin isim asıllı olduğunu göstermektedir. Fakat bu menşe meselesi Türkçe’nin bilinmeyen karanlık devirlerinin içine uzanır.²⁷⁷

Kırgız Türkçesi’nde “-(uu)çu” şeklinde karşılaştığımız geniş zaman sıfat fiili aynı zamanda fiillerin geniş zaman çekimi içinde kullanılabilir.

Bu şekildeki geniş zamanda hareketin geçmiş zamanda da, şimdiki zamanda da gelecek zamanda da ortaya çıktığı, çıkmakta olduğu ve çıkacağı haber verilmektedir. Fikrimizce bu şekil Kırgız Türkçesi’nde yeni oluşmağa başlamış bir şekildir.

Çekimlerde şahıs zamiri menşei şahıs ekleri kullanılmaktadır. Fiiller ile çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	baamda-çu-mun	baamda-çu-buz
II. Şahıs	karı-çu-suñ	baamda-çu-suñar
	karı-çu-suz	baamda-çu-suzdar
III. Şahıs	bil-çü	bil-i-ş-çü

Meken tuulup öskön cergebiz dep kana baamdaçumun. (T-120),
Cazgandarımdı eñ algaç sınçılar okuşsa, alar maga oy pikirlerin aytışsa dep samaçumun.
(T-144), Men seni kurutçumun. (Köç. Kag.-90), Kişi cakşılap asıray bilse, balkim, talant
beçara antayıp, borsoyup oşo özün cakşı asıragan kişige üyür bolup cürbösün deçümün.
(T-544),

Ters körünüştördü açık aytıp karçusuñ. (T-229)

²⁷⁷ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 290. s.

Edigey bul stantsiyanın koyan catagina çeyin bilçü. (ÇA,III-57)

Caştardın katarınan şıktuu okumuştular, akın - cazuuçulardın çıkkanın kep salıp, Iysa da, Bolot da, Cumagul da, baarımız oşo caş talanttardın ar biri öz zamanın kerektüü kişileri bolup ösüşün tileçübüz. (T-283)

Menin közümö alar eç ölbös, külgün ömürlü, baktıluu kişiler bolup körünüşçü. (T-280), Carlıp ketpesin!- deşip maga akıl aytışçu. (T-280)

Durum Fiilleri İle Yapılan Geniş Zaman

Kırgız Türkçesi'nde "cür-, cat-, tur- ve o(l)tur-" durum fiillerinden faydalanılarak geniş zaman çekimleri yapılabilmektedir.

"cür-" Durum Fiili ile Yapılan Geniş Zaman

Ara ara fakat uzun süre yapılan hareketleri bildiren durum fiiline eklenen "-a" zaman eki kastedilmek istenen zamana göre geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman anlamlarına gelmektedir. Yani hareketin ara ara devamlı olarak, bulunulan zamanda veya gelecek zamanda olduğunu ifade edebilmektedir. Zamanın hangi zamanı ifade ettiği konuşanın kastına bağlıdır.

Kısaca ara ara yapılan hareketin, şimdiki zaman veya gelecek zamanda, olmakta olduğunu veya olacağını da haber verebilen geniş zaman denilebilir.

Çekimlerde teklik birinci şahıs hem zamir menşeiili hem de iyelik menşeiili şahıs eklerini alabilmektedir. Diğer şahıslar, şahıs zamiri menşeiili şahıs ekleri ile ifade edilmektedir.

Çekimi şu şekilde yapılmaktadır.

	teklik	çokluk
I. Şahıs	başkarıp cür-ö-mün	başkarıp cür-ö-büz
II. Şahıs	başkarıp cür-ö-sün başkarıp cür-ö-süz	başkarıp cür-ö-sünör başkarıp cür-ö-süzdör
III. Şahıs	başkarıp cür-ö-t	başkarıp cür-ü-ş-öt

Sen andan körö atıñdı karasañçı, alıs ottop ketpesin şaşıp **cüröm** dediñ ele go? (BBKK-11), Köptön beri coluñdu tosüp **cüröm**. (Köç. Kag.-108), Men da korkup **cüröm**. (ÇA,III-108), Boorumdun oorusunan kiyiz ötük kiyip **cüröm** da. (T-272), Mına, men bilimsiz kişi, borborgo kelip, çeçimiş bolup **cüröm**. (MÜ-57)

Tiginde ottop **cüröt**. (BBKK-5), Balta Kazak kat bilgen üçün onbaşı bolup el başkarıp **cüröt**. (MEC-6/39)

Bizdin el calkoo dep, özübüz ayta kalıp **cüröbüz**. (MÜ-175), Al turgay oşondoy kor etüü menen özübüz çoñ zıyanduu işterdi ötöp **cüröbüz**. (T-163), Koş, coldoş, seni dayım estep **cüröbüz**. (ÇA,III-86)

Anı “cupunu” dep cazıp **cürüşöt**. (T-125)

Bu şeklin olumsuzu, olumsuzluk ekinin durum fiile getirilmesiyle yapılmaktadır.

Işınbay aldagaçan stantsaga alparıp, temir tiş saldırıp berse bolmok, azır karı debey, çaş debey baarı ele oşondoy tiş salınıp **cürüşpöybü?** (ÇA,III-9), Mekender çaap **cürüşpöybü**. (T-120)

Olumsuzluk eki asıl fiile getirilirse hareketin gerçekleştiğini fakat olumsuz şekilde gerçekleştiğini haber vermektedir.

Coldoştor... biz dayıma bir nerseni cakşı tüşünö berbey **cüröbüz**. (MÜ-186)

“cat-” Durum Fiili ile Yapılan Geniş Zaman

Hareketin, biraz önce, şimdi ve az sonra “yapıldığını, yapılmakta olduğunu ve yapılacağını” haber veren çekimlerin oluşturulmasında faydalanılmaktadır. Asıl zaman eki durum fiilin üzerine gelen “-A” ekidir.

Kısaca şimdiki zamana yakın, geçmiş zaman ve gelecek zamanda yapılan hareketi haber veren çekimlerin kurulmasında rol oynamaktadır.

Çekimde, teklik birinci şahıs, şahıs zamiri ve iyelik menşei şahıs eklerinden biri ile gösterilmekte, diğer şahıslar ise şahıs zamiri menşei şahıs eklerini almaktadır.

Çekimi şöyledir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kele cat-a-m(ın)	kele cat-a-bız
II. Şahıs	kele cat-a-sıñ kele cata-sız	kele cat-a-sıñar kele cat-a-sızdar
III. Şahıs	kele catat	kele cat-ı-ş-at

Seni men altı carım caşında moldogo berip catam. (MEC-6), Ooba, kızganıp catamın. (T-287), Men da oşol tarapka baratam, dedi Yaruk. (BBKK-7)

Sen taambay catasıñ - başka biröotaanımak bele? (BBKK-12), Sen, cörgömüşton beter, oturup alıp, cele tartıp catasıñ. (BBKK-19), Emne kılıp atasıñ? (Köç. Kag.-68), Emne dep atasıñ, Korgol! (Köç. Kag.-105), Kadırluum, özünüdü kandaay sezip atasıñ? (S-87), Özünü kalp aytıp catasıñ. (T-287) Başkuştı öltürö atasıñbı? (Köç. Kag.-26), Atügül kimsiñ, emnege ıylap atasıñ dep surap da koybodı. (ÇA,III-127)

Sizde altı student kız a, anın baarın kantip bagıp catasız? (AE-329), Üyrönüp atat dep kızganıp catasız e, Iysake? (T-287), Dagi da çoñ çoguluşka barıp kelatasız go? (MÜ-57)

Kekirtegiñirden aş kantip ötüp **catat**, ıya? (Köç. Kag.-99), Dariyanın kaşatın ceektey bastırıp bir atçan kele **catat**. (BBKK-3), Dariyanın arki öyüzündö dağı bir atçan **kelatat**. (BBKK-3), Azır da cana keleşekte da öto sonun ukmuştar bolup **catat**. (T-261)

Köl taraptan **kelatabız**. (Köç. Kag.-66), Mına biz azır Sarı-Özöktün ilgeren arbaktuu beyiti bolgon Ene-Beyitke cönöp **baratabız**. (ÇA,III-80), Mına akırkısın kömgönü **alparatabız**. (ÇA,III-86), Ene tilibizde cazıp, ene tilibizde süylöp **catabız** dep kezit-kitepterdin nuskasına maktanganıbiz menen eldik canduu sözdördü bir çetten unutup **baratabız**. (T-174), Seni ele **kütüp atabız**. (MÜ-63)

Körüp atasıñarbı? (ÇA,III-46), Kaysı elge, kaysı uruuga **baratasıñar**. (Köç. Kag.-66), Mına azır ... kedey, bay dep bölüp **atasıñar**. (MÜ-33)

Çın ele tiginde bir top çımçıktar uçup **kelatışat**. (ÇÜK-17), Kişiler kelip **catışat**. (T-282), Emne berileerin aytsın, ırçı car salıp, elge uguzat **deşip atat**. (Köç. Kag.-54)

Olumsuzluk eki durum fiile getirilmektedir.

Es alıp **catpaysıñı**, üyüñdö. (Köç. Kag.-20)

“catırı” Durum Fiili ile Yapılan Geniş Zaman

Fonksiyon açısından “cat-” durum fiili ile aynıdır.

Birinci şahıs iyelik menşei şahıs ekini diğerk şahıslar şahıs zamiri menşei şahıs ekini almaktadır. Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

I. Şahıs	ugup catırım	ugup catırımız
II. Şahıs	ugup catırısıñ ugup catırısız	ugup catırısıñar ugup catırısızdar
III. Şahıs	ugup catırı	ug-u-ş-u-p catırı

Men kelbesin dep atırımı? (ÇA,III-11), Ugup atırım. (ÇA,III-16), Men saga aytıp atırım. (ÇA,III-16), Men da oşonu aytıp atırım. (ÇA,III-55), Bolgonun bolgondoy aytıp atırım. (ÇA-68), Bolgonun bolgondoy aytıp atırım. (ÇA,III-68), Edike, men sizge iştin oñtoyun aytıp catırım. (ÇA,III-83), Edike, aloo, Edike, - dep kirildedir raz'ezddin dejurnıyı Şaymerden, - ugup atırısıñı? (ÇA,III-16), Ey, sen emne dep bılcrap atırısıñ? (ÇA,III-73), Sen erge tiybey ele azapka kirip atırısıñ, baldarıñ da, baldarıñdın baldarı da tuulbay catıp şorgo malınganı oşol. (ÇA,III-108), Murda günü stançaga barganda atañ korkutıp catırı dep telegrama salıp iygem. (ÇA,III-11), Curtubuzdun içinen kişi ölüp catırı, söögün een üygö calgız taştap koyuş bolboyt, bildiñbi? (ÇA,III-16), Uşintip işi da, demi da keselge em bolgon kişini azır túbölük cayına uzatıp kelatırız, e. (T-273)

“tur-” Durum Fiili ile Yapılan Geniş Zaman

Hareketin aralıksız olarak devamlı bir şekilde yapıldığını haber veren şekiller oluşturmaktadır. Zaman eki “-a”dır.

Şahıs ekleri diğer durum fiilleriyle yapılan çekimlerde olduğu gibidir.

Çekimi şu şekilde olmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	sezil-i-p tur-a-m(ın)	sezil-i-p tur-a-bız
II. Şahıs	sezil-i-p tur-a-sıñ sezil-ip tur-a-sız	sezil-i-p tur-a-sıñar sezil-i-p tur-a-sızdar
III. Şahıs	sezil-i-p tur-a-t	sezil-ip tur-u-ş-at

Men da sonu oylop turmun. (Köç. Kag.-67)

Körüp turasıñ, men cookermin. (BBKK-6), Menden üç ese kürsüyüp çoñ bolup turasıñ. (BÇ-42), Abalımdı körüp turasıñ. (MÜ-8), Emine, işenbey turasızdı?

(T-281), **Kat cazıp turasıñbı?** (MÜ-85), Aytşa söz çok bele: sööktü cerge beriştin ubarası köp bolot, kaysı birin estep **turasıñ.** (ÇA,III-12)

Kat cazıp turat. (T-273), Orduñardan turgula! - “dubaktardın” biröösü kirip keldi, kalgandardı kñay açılğan eşiktin arı cagınan körünüp **turat.** (BÇ-42), Al emi otuz çaştarında dağı ele oşol cerdegi Isakbay degen baydın pahtasın egip, türdüü ar cumuştarın atkarıp **turat.** (BİEA-18)Mında capa tartkan Barpı özünün muñ-zarın, özü baştan ötkörgön kaygıluu künün aytkanı menen, minday oor abaldar bardık ezilgen emgekçilerge taandık ekeni ırdın özünön açık sezilip **turat.** (BİEA-21)

Cerdi illuminatorlorubuzdan karap, çetten körüp **turabız.** (ÇA,III-53), Biz sırtta katarıbzıdı buzbay tizilip **turabız.** (MÜ-54), Kerek bolgon uçurda biz dağı sizder menen uşul kanal boyunca kabarlaşıp, uşul kanal boyunca öz kabarıbzıdı berip **turabız.** (ÇA,III-53), Antkeni, üydün içindegi meşke ot cagıp **turabız.** (ÇÜK-10)

Emi cetiñçi iret barsa dep **turasıñarbí?** (BBKK-19), Okubaysıñarbí, emne karap **turasıñar?** (ÇA,III-46)

Olumsuzluk eki durum fiil üzerine getirilmek suretiyle olumsuz şekli oluşturulmaktadır.

Özüñ baarın tüşünüp turbaysıñbı. (ÇA,III-109),

Asıl fiil üzerine olumsuzluk eki getirilirse hareketin yapıldığı, fakat olumsuz bir şekilde yapıldığı anlamı çıkmaktadır.

Mına azır da oşol; maanilüü tapşırma menen cürgönümdü baykabay **turasıñbı?** (BBKK-7), Ey, tuugan coldomo menen alıstan okuuga kelip, kimge kayrılarıbzıdı bilbey **turabız...** (MÜ-41)

o(l)tur- Durum Fiili ile Yapılan Geniş Zaman

Belirli bir zaman içinde hareketin devamlı olarak yapıldığını haber veren şekiller oluşturmaktadır. Zaman eki “o(l)tur-” fiiline gelen “-a” ekidir. Geniş zamanı ifade eder.

Çekimlerde, teklik birinci şahıs, zamir veya iyelik menşeli şahıs eklerinden biri olabilmekte, diğer şahıslar ise şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile gösterilmektedir.

Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kütüp oltur-a-mın	kütüp oltur-a-bız
II. Şahıs	kütüp oltur-a-sıñ	kütüp oltur-a-sıñar
	kütüp oltur-a-sız	kütüp oltur-a-sızdar
III. Şahıs	kütüp oltur-a-t	kütüp oltur-u-ş-at

Özüñdü körgöndö men emnege cetine albay süyünüp **olturam**. (Köç. Kag.-9), Calgız töönü izdep, ekinçi colugup **olturamın**. (Köç. Kag.-57), Munu emnege aytıp **oturum**. (ÇA,III-36), Añdap **oturam**, Avdiy moldake, andap **oturam**. (K-82)

Tamagıñdı emne içpey **oturasıñ**? (BÇ-83), Kırgızbay kokuybayeviç, coldoş Sıdıkbekovdu mına özüñüz **körüp oturasız**. (MÜ-183)

Attanañ, meni uluu kagandın özü kütüp **olturat**. (BBKK-12), Uşul maksatta akındın tandalgan ırlar cıynagın carıkka cagaruu demilgesi kötörülüp **olturat**. (BİEA-16)

Mınday uçurda tez oylop, tez bütürgön cakşı, oorutup, candı kıynap **oturabız** dedi akılduu uul. (ÇA,III-25), Añdıp **oturabız**, tike ele at koyobuz. (Köç. Kag.-78)

Bir tobuñ mına bul şağıl cılga menen cürüp **olturasıñar**, sol cak bette bükürü öskön arça bar, oşogo çıgıp barsañar dal kiyikterdin üstündö bolup kalasıñar. (AB-21)

D.6.2.1.2. Geçmiş Zaman Çekimleri

İçinde bulunulan zamandan önce ortaya çıkmış hareketleri haber vermek için fiil geçmiş zaman eklerini almaktadır.

D.6.2.1.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

Geçmişte ortaya çıkan ve şahsın da tanık olduğu hareketleri haber vermek için kullanılmaktadır

“-DI” Eki ile Yapılan Görülen Geçmiş Zaman

Fiil kök veya gövdelerine “-dı/-di” eklerinin getirilmesi suretiyle yapılan görülen geçmiş zamandır.

Görülen geçmiş zamanın bu şekli çekimlerde iyelik menşei şahıs eklerini almaktadır.

Kırgız Türkçesi’nde bu zamanın çekimi şöyledir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kal-dı-m	oñdot-tu-k
II. Şahıs	kal-dı-ñ	oñdot-tu-ñar
	kal-dı-ñız	oñdot-tu-ñuzdar
III. Şahıs	kal-dı	oñdot-u-ş-tu

1925- cıldın çığışı, 1926- cıldın kirişinde Kaşkar kayrattık Nazar kaarı degen moldodon öz üyümdö 1 ayça okudum. (MEC-8), Men Barpının ırın bir neçe colu uktum. (BİEA-104), Katkırgım taş cargan, töründö olturup tapkan amalı bosogodon aşpagan, biri baştap, miñdin ubalna kalgan ayıldan çıktım. (Köç. Kag.-39), Carkımbay, dedi Ormon, - söz butaktatmakçı bolup, - sen cönündö uktum. (Köç. Kag.-58)

Suudan ... meni ... sen ... alıp çıktıñbı? (BBKK-5), Men bilgendi oo, bildiñbi?/Men tuygandı oo, tuyduñbu? / Buodayık kaçtı oo, kördüñbü? (Köç. Kag.-

36), **Kördüñbü? İşendiñbi?** (Köç. Kag.-37), **Kaysı ayıldan attandıñız, kariya?** (Köç. Kag.-39), **Kulak-sulak, batrak-şatrak dep baş aylanttıñ go?** (ÇA,III-73),

Anan anı kantip bildiñiz? (AB-14), **Gracdanin, aytıñızçı, siz emne üçün oynuşun atpay, ayalıñızdı attıñız?** (AB-336),

Yaruk attan tüştü, çılırdı çupkap kelgen baldarga taştap, başın iyip, betin kişinin tüşündögü ilingen başka tiygizdi. (BBKK-24), **Al Yaruktun kılıçın kolu menen kanmoogo arekettendi, birook Yaruk karmatpadı.** (BBKK-28), **Ertesi keçte arttagı cigitter cetti.** (Köç. Kag.-20), **Cöndölöyü cetim kaldı go?** (Köç. Kag.-26), **Özü da kuda tüşüp uulu teyitti üylönttü.** (Köç. Kag.-32), **Emne sebeptendir murdun çuyrup, murçuñdap da koydu.** (Köç. Kag.-48)

Soñku cıdarı ötköndön sabak, taalim alıp, aga ayar, sın menen karaganga üyröndük, cakşı-camanıbzı taymanbay aytıp kalganga cettik. (KI-3), **Salam ayttık akeler.** (Eld. Mayr.-22), **Biz kolgo tüştük.** (BBKK-12), **Kırğızdı kırkka çaçıp alıp, kırçıldeşip öttük.** (Köç. Kag.-9), **Sen sınağıdan süylögönüñdö biz körüp olturduk.** (ÇÜK-4), **Oşol colu duşmandı bekingen ordunan sürüp çıktık.** (T-198)

27 balanın eñ çoñu Balbay, ortorçusu Rapykan kız, eñ kiçüüsü sen üçöñör kaldıñar. (MEC-6), **Kaçantan beri mınçalık baatır bolup kaldıñar?** (BBKK-19), **Özüñörçö ele til carata berüü erkti degi kimden aldıñar, ıya?** (T-125), **Meni emnege küttüñör?** (MÜ-63)

Küngö totukkan kara toru öñü boppoz bolo tüştü, al tursun erinderi kögörüp ketti. (BBKK-9), **Bir azdan kiyin cañı taanştar ottun kaşında olturuştı.** (BBKK-6), **Alar boz üydö kıylaga çeyin süylöşüştü.** (BBKK-24), **Kün cürüştü, tün cürüştü, akırnı beşinçi күn degende Sayan toosunun biyik aşuularının birine çığıp kelişti.** (BBKK-32), **Tartışuuçular ceñildenip, bilek turup, körpöçölördü alıp, cılırlardı çeçip, şaydoottonuştu.** (Köç. Kag.-18), **Salpooçtolunup kelingен Ormondu oşogo tüşürüştü.** (Köç. Kag.-35)

Görülen geçmiş zamanın bu şeklinin olumsuzu zaman ekinden önce olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Senin aytkandarıña tüşünbödüm. (BBKK-8),, Munu başta ne aytpadıñ? (T-145), Al cürök aylandırğan ciyirkeñiçten kutuluuga areket casadı - bolbodu. (BBKK-10), Emine üçün biz okuu okubadık? (T-254), Bu coon kamçılar emnelerdi, gana kılışpadı. (Köç. Kag.-20), Koldon kelgen cakşılığın alardan ayaşpadı. (T-198)

“-KAN” Eki ile Yapılan Görülen Geçmiş Zaman

Fil kök veya gövdesine “-gan/-gen” ekinin getirilmesi suretiyle oluşturulur.

Geçmiş zamanın bu şekli olayın geçmişte olduğunu ve şimdiki zamanda anlatıldığını ifade etmektedir. Görülen geçmiş zamanın “-dı/-di” şeklinde, haber verilen hareketin doğruluğu, inanılırlığı birinci dereceden önemliyken, “-gan/-gen” şeklinde, haber verilen hareketin geçmişte olmasının yanı sıra hareketin neticesi birinci dereceden önemlidir. Birinci dereceden buna dikkat çekilir. Geçmişte olan hareketin neticesi şimdiki zamanda konuşulan vakitte ifade edilirken bu zaman kullanılır.²⁷⁸

Zaman ifadesi olarak “-gan/-gen” ekinin “-dı/-di” ekinden farkı : “-dı/-di”de zaman yakın bir geçmiş zaman, “-gan/-gen”de ise görülen uzak bir geçmiş zaman veya duyulan geçmiş zamandır.²⁷⁹ Ayrıca nadir de olsa -atasözlerinde- geniş ve gelecek zamanda olan hareketi haber vermek için de kullanılmaktadır.

Teklik birinci şahıs çekiminde “-gan-mın // -ga-mın // -ga-m” şekilleri karşımıza çıkmaktadır. Yani “-gan/-gen” şekline şahıs zamiri menşei; “-ga/-ge” şekline hem şahıs hem de iyelik menşei şahıs ekleri gelmektedir. Diğer şahıslarda ise şahıs zamiri menşei şahıs ekleri kullanılmaktadır.

²⁷⁸ Azırkı Kırgız Tili, S. Davletov, S. Kudaybergenov, Frunze, 1980, 174. s.

²⁷⁹ a.g.e. 175. s.

Zaman ekinden sonra “-dır/-dir” eki gelirse haber verilen hareketin ihtimalen öyle olduğu ifadesi belirtilmektedir.

Bu zamanın çekimi şöyle yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	iç-ke(n)-m(in)	işte-gen-biz
II. Şahıs	kör-gön-süñ kör-gön-süz	kör-gön-süñör kör-gön-süzdör
III. Şahıs	kör-gön	ırda-ş-kan

Nooruz tamada 150 üydön çoñ köçö içkenmin. (KI-615), A mümkün ölüp baratkandırmin. (MÜ-302)

Eki agayındın çabışı emes, kazak-kırgızdın uruşunda balalıktan zorgo çıdagamın. (Köç. Kag.-42), Ata-eneden kol cuugamın. (Köç. Kag.-67), Karl Markstınarhivin satıp aluu üçün komandirovkaga ciberilgemin. (S-23), Aarılar korkup kaçıp ketet dep oylogomun. (T-121), On toguzunçu cılı dini “şköldö” üç ay okugamın. (T-253)

Anın sözü çın, men koşo cürgöm. (KI-615), Anı men körgöm, - dedi Yaruk, oozun tacagan kişiçe açıp-estep. (BBKK-8), Kuttuktaganım uşul - elimen kız tandap koygom. (Köç. Kag.-73), Anın üstünö Sizdi darılap atkan vraçtar koygon talantı tuura körgöm cana alardı koldogom. (S-19), Başkasının baarın keçirgem. (T-250), Özüñdü biltir körgöm. (Köç. Kag.-57)

Koolap ketkensiñ go ıya? (Köç. Kag.-75), Biltir da uşıtkensiñ! (ÇÜK-8), Tuulmak calgan, ölüm ak kılıp emne üçün mındayça caratıp koygonsuñ dep kıyırşañ da kudayga cetpesiñ anık. (ÇA,III-86), Biltirki mayramda kontsert bergensiñer. (MÜ-166), Valeranın kadir-barkın baykagandırsiñ, ce anday emespi? (BÇ-48),

A emne üçün anda ayı-künü cetip turgan ayalıñızdı kıska möönöttük komandirovkaga koşo ala ketkensisiz? (S-23)

Üken Kökmonçoktu minip, ışkın termekçi bolup, kızdar menen ketken. (Köç. Kag.-47), İlimpoz dordun taştığı azuulardı ekıtay maalumattarına salıstırıp taktooloruna karaganda, Kültegin 731- cılı 27- fevralda ölgön. (BBKK-67), Cep urandısı, kardın erindisi camgırdın seli menen ezilip, uruygan döbö, uñkul-çuñkul cerge aylangan. (Köç. Kag.-35)

Emne bolorubuzdu bilgenbiz. (BBKK-12), Oşon üçün eköobüz semiz kaman Teksin-ilandan öç alalı degenbiz. (BBKK-12), Sen buyerge iştegeniñe naati eki cıl boldu, biz Kazangap eköobüz otuz cıl birge iştegenbiz. (ÇA,III-16), Baarıbız ele erge, tuylap barganbiz. (Köç. Kag.-76), Algaç biz bulardı bizdin arbitalık stantsiyaga kelip capışıp, abaday tunuk skafandrçan turgandarın körgönbüz. (ÇA,III-89)

Siler Türgeşter, bizdin Aşın uruusunan çıkkın İstemi-kagandın urpaktarının biyligin taanıgansıñar. (BBKK-18), Makooluguñardan moynuñarga mingizip kelgensiñer, abışkalar, emi makoo boydon ölösüñör. (ÇA,III-15), Emne, totu kuş bolup kalgansıñarbí? (S-41), Anda uurdap algansıñar! (MÜ-53)

Cılıkıçılar bolso ülüşkö karata özdörünün salttuu ını “şırıldañdı” ırdaşkan. (Eld.Mayr.-20), Miñ-Suu oyduñunun eli sooda-satık da cürgüzüşkön. (BBKK-16), Kimdi tartkan bu baldar, emne üçün uşunday bolup kalışkan. (ÇA,III-32), Kaçıke nebak colun buup koygon kız cönündö alar uşintip tilek kılışkan. (Köç. Kag.-75), Anttı buzgan oñolbosun! - deşip, kuran karmaşkan. (Köç. Kag.-86),

Görülen geçmiş zamanın bu şeklinin olumsuz zaman ekinde önce olumsuzluk ekinin getirilmesiyle veya “emes veya çok” kelimeleri ile yapılmaktadır. Olumsuzluk “emes veya çok” kelimeleri ile yapılıyorsa şahıs eki bu kelimeler üzerine, olumsuzluk eki ile yapılıyorsa zaman ekine getirilmektedir.

Olumsuzluk eki ile yapılan şekiller:

Baya belde kubat barında, bilekte küç barında, cüröktö ot barında azuuga salıp taş çaynap, alañgazar kıyal menen aloolop söz kadırñ bilbegem. (Köç. Kag.-9), Al zulumdan korkonduktan, Barpını “azaptan acıratıp aluuga” eç kim çıkpagan. (BİEA-19/29)

“emes” ile yapılan olumsuz şekil:

Uşerde uşunça caşap cürüp, mundaydıkörgön **emesmin**. (ÇA,III-34), Mastan oolak boluş üçün, men al colu anın “faktısın” cönün suragan **emesmin**. (T-172), Munu men çıgargan **emesmin**. (BÇ-55), Çınında men alardı ömürümdö bilmek tügül, körgön **emesmin**. (MÜ-189), Birok maş bolgon temir ustalardın kılıç sokkonun, aga bolotton miz şiretkenin körgön **emestirsiñ**. (BBKK-8), Emne üçün çet ölködö tuugandarñ bar ekenin maga murda aytkan **emessiñ**. (AB-333), Baştalışında biz bu dadiosignalga ançalıkköñül burgan **emespiz**. (ÇA,III-47)

“cok” ile yapılan olumsuz şekil:

Sen meni dale taanıgan **coksuñbu**, urmattu Mamır ata? (BBKK-12), Emne, körgön **coksuñbu**? (BBKK-9), Anda emne atınıp **algan coksuz**? (ÇA,III-103), Siz ölgön **coksuz**, e, Iysake? (T-269), Eç kim köñül salgan **cok**. (Köç. Kag.-31), Meni elçilikke attantkanda silerden et cep, kırmız içip kayt, **degen cok**. (Köç. Kag.-98), Alıbek Ukendın sözün ayagna çeyin **ukkan cok**. (Köç. Kag.-122), Biz bul oygo oñoy ele köñö **koygon cokpuz**. (ÇA,III-47), Biz dele ança keç **kalgan cokpuz**, Çoñ Kırgız! (T-255), Keptin çını, algaç anın sözdörünün birin tüşünsök, birin tüşüñgön **cokpuz**. (BÇ-36), Tüşüñgön **coksuñarbí**? (BÇ-30), Siler emne, eç nerse **ukkan coksuñarbí**? (MÜ-113), Üydögülör Caz-Köçüüdön kelgenine işenişken **cok**. (AB-19)

“-çU” Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Fiil kök veya gövdelerine “-çu/-çü” eklerinin getirilmesiyle oluşur.

Geçmişte bir vakitte ortaya çıkan hareketin uzun süre devam ettikten sonra sona erdiğini ifade eden geçmiş zamandır. Tarihi şivelerde rastlanmamıştır.

Fiil çekimlerinde şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Çekim şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kör-çü-mün	kör-çü-büz
II. Şahıs	kör-çü-süñ	kör-çü-süñör
	kör-çü-süz	kör-çü-süzdör
III. Şahıs	kör-çü	kör-ü-ş-çü

Baatır, ini sıyaktuu körçümün, başında. (Köç. Kag.-73), Menin bir sarı mayday saktap cürgön “Almatay” degen calgız gana comogum bar ele, eç kimgeaytıp bere elek bolçumun. (ÇÜK-13), “İi, uşunday kooz kuş mende da bolor beken” dep samaçumun. (T-545), Tuybas kündöğü kül-ala tüyşülgündö alek... - degeninde, ança tuyunalbay deldeyçümün. (T-545), Bir kezde tartçumun, anan taştap koygom... (K-78)

A birok özünüdü özün öltürçüsün. (ÇA,III-14)

Ugulbay kalçubu, açılбай kalçubu? (Köç.Kag.-20), Bul aymakta alıngandardın bardığın Kumbelge çoğultçu. (ÇA,III-72), Oşogo karabay a kezde azırkıday poezdder tınbay kattap turuşçu, alardın ötor colu caydır-kıştır dayın, taza boluuçu. (ÇA,III-81), Col uşul cerden öççü, men tuura ele keldim. (BBKK-33)

Basa, başınan ele A. Tokombayevdi sözdün toluk maanisinde sotsialistik doordun akını, Oktyabr revolitsiyasınının carçısı dep aytçubuz. (Kand. Cıld.I-5), Senin

uuluñ bizdin başçıbiz boluçu, bizdin ayıldın bardık caş cigitteri aga baş iyçübüz. (BBKK-12), Al kezde tek sırttan sıylaşkanıbiz bolboso, Iysa eköübüz ança sır alışa elek bolçubuz. (T-276)

Anı ayıldastarı “bir koy emes, beenin etin cep ketet”, deşip aşışıp, ukmuştuu legenda kata kep salıçu. (KI-615), Munu bizdin elde “namaz akı” dep ataşçu. (KI-616/43), Cıyırmançı - otuzunçu cıldarı ar bir beş orus agayından biri kırgızça cakşı süylöp, bir-eköo tüşünö bilişçü. (T-25), Uşunday karmaşta cigitteri Ayuke, Toytuk karış bölünböy birge cürüşçü. (Köç. Kag.-123)

D.6.2.1.2.2. Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

Geçmişte olan ve konuşanın, o hareketi bildirenin gözü önünde cereyan etmeyen hareketi haber verir. Konuşan onu sonradan duymuş, öğrenmiş veya onun sonradan farkına varmıştır.²⁸⁰

“Asıl fiil + -p zarf fiil eki + yardımcı fiil” şeklindeki zarf fiil kuruluşu eskiden beri, duyulan geçmiş zaman çekimi²⁸¹ kullanılmaktadır.

Harezmi Türkçesi’nde “alıp turur men”²⁸², Çağatay Türkçesi’nde “birip tur min”²⁸³ Kıpçak Türkçesi’nde “ketiptirmen”²⁸⁴ şeklinde ifade edilen duyulan geçmiş zaman Kırgız Türkçesi’nde “-p /-ptır”²⁸⁵ ekleriyle yapılmaktadır.

Duyulan geçmiş zaman çekiminde şahıs zamiri menşei şahıs ekleri kullanılmaktadır. Fiil çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

²⁸⁰ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 300. s.

²⁸¹ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, Ankara, 1988, 156. s.

²⁸² Tarihi Türk Şiveleri, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 1988, 206. s.

²⁸³ a.g.e., 243. s.

²⁸⁴ Kıpçak Türkçesi Grameri, Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara, 1994, 124. s.

²⁸⁵ Kırgız Türkçesiyle ilgili gramer kitaplarında bu ekin “-ıtır” şeklinde bir varyantının olduğu belirtilmiştir. Fakat ekin bu şekline örnek ne gramer kitaplarında yer almıştır ne de taradığımız metinlerde bulunabilmiştir.

	teklik	çokluk
I. Şahıs	taşta-p-(tır)mın	taşta-p-(tır)pız
II. Şahıs	taşta-p-(tır)sıñ	taşta-p-(tır)sıñar
	taşta-p-(tır)sız	taşta-p-(tır)sızdar
III. Şahıs	taşta-ptır	taşta-ş-ı-ptır

Asıp ciberet dep oylop, asıl taş şakegimdi katıp koydum ele, unutup taştapmın. (BBKK-26), Emne bolup kalıpmın? (Köç. Kag.-75), Elisey talaasında dırday cılañaç seyildep cürüpmün, başımda şlapa gana bar eken. (AB-334), Çınında ele men al colu emgekçi aarnın uyuguna kol salıp çoñ kılmuş iştepmın. (T-122),

Ata körü - dedi Zadibay, - tee karayıñkı üñkürdün oozu turbaybı, baykabay kalıptırmin. (AB-23), Bayagıda men saga tuura emes aytıp akmak bolupturmun. (T-283), Anan men uurdaptırminbı? (MÜ-54)

Antken menen suunu cakşı eli içipsiñ, cigit. (BBKK-5), Ey aksakal, artta kalıpsız. (T-21), Ata go seniki, birok sen özüñ özüñkü bolboy kalıpsıñ go. (ÇA,III-29), Oñboy kalıpsıñ. (Köç. Kag.-28), Cer kıldırıp, el körüpsüñ. (Köç. Kag.-58), Süyüñçü çaptırıpsıñ. (Köç. Kag.-82), Cañılıştan çakırılıpsıñ. (ÇA,III-73), Siz menin ayalımdı telefon arkıluu cemelöögö col beripsiz. (S-19),

Ayrök-ayrök kuyrugıñ üzülüp, moltok bolup kalıptırsıñ go. (ÇÜK-14), Erterek oygonup alıptırsıñ Karım? (BÇ-9)

Şaşpa, karooldu cakşı karmagıla, (kapısınan) bastırbağıla (basıpa albasın) deptir. (BBKK-71), Ötüptür go, korduguñ?! (Köç. Kag.-38), Kirsem cangı küyüp turu, özü ordunda catır, birok sakalı öödö ekçelip başkaça bolup kalıptır. (ÇA,III-9), İlgeri bir çoñ aykaşta kansırap ölüp baratkan bir cooker öz cerinin topuragın calap küç alıptır degen ulamış bar. (T-122), Sayasiy ayıp koyup “Alaşçı”, “Pantürkçül”, “trotskiyçil” dep soguptur. (MÜ-91)

Ayabay ele bayıp alıppız go, Kazeke, kulakka kayra tartsa da bolguday! (ÇA,III-69), Bir vertolet çakırış üçün carım tün ubara bolupbuz. (AB-19), Körsö biz caştarıbızga, tak maalimat aytpay kelatıppız. (T-128)

Tap küröşü menen kommunisttik ideya kançalık adam erkindigin korgop catkanday körünsö da, ilgerki kuldardın söögünö batkan temir kişen emi oşol “erkin” adamdın meesi menen cürögünö salınganın uşul kezge çeyin eç baykamaptırbız. (Kand. Cıld.I-6),

Baş bayge canımda kalgan tura - dep katkıp, otunçu -- kazançılarga uguza bakıldadı,- aman kalıpsıñar. (Köç. Kag.-55), Özüñör bir kezde uşunday tuura emes caktap koyupsıñar. (T-221)

Tuugandar, kelip kalıptırsıñar. (Köç. Kag.-22),

Kök Teñir menen kişiler seni ayeosuz cazalaşıptır. (BBKK-1), Ayıldagı baldar cükö oynop, ışkın, karagat izdep toogo çıgıp, kekiliktin cumurtkasın aluuga adır kıldırıp cürüp, Kaptal eerçigen künü neçen tomsorup, kur kelişkenin çıdabay “Kuukaptal” atap kalışıptır. (Köç. Kag.-43), “Karışkır birdi cebeyt miñdi kırat”, - dep beker aytıspaptır. (Köç. Kag.-53), “Cerlikterge kat” dep ataşıptır da, kaşaanın içinde “Tüşühdürmö kat” dep cazıptır. (ÇA,III-46)

Duyulan geçmiş zamanın olumsuz zaman ekinden önce olumsuzluk eki getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Al kezde özüm tüşünböpmün. (T-283), Emese, oşol, esiñde bolsun, men ayt degenin aytım, sen ugarın uktuñ, anan birdekide ukpıpmın, bilbepmin, cansoogo dep cürböğün. (K-98), Barpı cañılbaptır. (BİEA-70)

Ayrıca duyulan geçmiş zamanın olumsuz şekli olumsuz duyulan geçmiş zaman sıfat fiil kalıbı “-e elek” ile de yapılmaktadır. Bu şekilde yapılan olumsuzluklarda zamir menşei şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	ayakta-y elek-min	bil-e elek-piz
II. Şahıs	ayakta-y elek-siñ	bil-e elek-siñer
	ayakta-y elek-siz	bil-e elek-sizder
III. Şahıs	ayakta-y elek	bil-i-ş-e elek

“Uzak columdun” ekinçi bölügün ayaktay **elekmin**. (T-249), Soguştan kiyinki cildardın azap-tozogu artta kalgan, baldar ali balalıktan **çıga elek**, çoñdor al-küçkö cetip turgan ubağı, karılık ali altı kırdın arı cagında, - mına oşondoy kızık uçur ele. (ÇA,III-77), Emne üçün uşul küngö çeyin üylönüşö **elek?** (AB-329), Sotu bolo **elek**. (BÇ-9), Buga çeyinki ökünüçübüz, ali da bolso sancıra ilimiy caktan toluk izildenip, öz ordunun eelebey, curtka cete **elek**. (KI-4), Uşundan ulam aytarım, A. Tokombayevdin çigarmaçılığı kañçalık köp izildegendey körünsö da, al karamança izildene **elek**. (Kand. Cıld.I-5), Al emi suuktan can aluuçu kuçağınan çiguunun colu ali tabıla **elek**. (BBKK-33), Sırt karañğı, tañ ata **elek**. (Köç. Kag.-30), Buga kantip cetişkendikterin biz ali bile **elekpiz**. (ÇA,III-89)

D.6.2.1.3. Şimdiki Zaman Çekimi

İçinde bulunulan zamanda ortaya çıkan hareketi haber vermek için kullanılan bildirme kipidir.

Tam içinde bulunulan zaman Kırgız Türkçesi’nde “-uuda” eki ile yapılmaktadır. Bu şekil Kırgız Türkçesi’nin fiil ismi eki “-uu” ile bulunma hali eki “-da”nın birleşmesi sonucu oluşmuştur.

Taranılan metinlerde bu şeklin yalnızca üçüncü şahsına rastlanmıştır.

Al berki öyüzdögünü ebak ele körgön - aga köz kırın salıp koyup, colun ulantuuda. (BBKK-3), Cergebiz keñeyüüdö. (BBKK-18), Uruş örttöy calbırttap,

bizdinçegi bizge ulam cakındagandan cakındoodo. (BBKK-20), Azır oblastın borborunda işteyt, can araketi martabaluu kiişi, çoñ kızmatker bolup körünüüdö. (Ça,III-25), Öñüp, bağıp, oñtoylop, kabar kütüp, altı cigit añduuda. (Köç. Kag.-34), Oşonduktan cıl sayın cergebizde darak kögörüüdö. (T-121), Tigine, Kırgız İlimder Akademiyasınan uçup çıkkın Aska Teş Aydın taşın teşüüdö. (T-201)

Bir örnekte tam şimdiki zamanın “-mada” şekliyle yapıldığı görülmüştür.

Alardın çılbrın kıya çaap, kuup, Kazat menen da bir beş-altı üydögü attardı gana kaltıruuga beşöö bukturmada. (Köç. Kag.-34)

D.6.2.1.4. Gelecek Zaman Çekimi

Hareketin gelecek zamanda ortaya çıkacağını haber veren kiptir.

“-A/-y” Ekleri ile Yapılan Gelecek Zaman

Genelde hareketin yakın gelecek zamanda ortaya çıkıp çıkmayacağını haber veren şekildir. Bazen de gelecekte her hangi bir zaman sürecinde ortaya çıkacağını haber verebilmektedir.²⁸⁶

Bu şekil çekime girdiğinde teklik birinci şahıs bazen şahıs zamiri menşeiili bazen de iyelik menşeiili şahıs ekleriyle gösterilmektedir. Diğer şahıslar ise şahıs zamiri menşeiili şahıs eklerini almaktadır.

Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	ayt-a-m kör-ö-mün	öt-ö-büz
II. Şahıs	ayt-a-sıñ ayt-a-sız	ayt-a-sıñar ayt-a-sızdar
III. Şahıs	ayt-a-t	ayt-ı-ş-a-t

²⁸⁶ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaıbergenov (red.), Frunze, 1980., 396. s.

Camanga kep aytam dep, / Sözüñdü ayıp kılbağın. (KML-137), Mina bizdin oblasttan biröö çet ölkögö baram dep cürüp, akırı cönögön bolçu. (ÇA,III-39), Kayra ayılga kuboologo keç bolup kaldı, munu kubalaym dep coldon kalmakpı. (ÇA,III-84), Altı kaz menen carışıp, / Kaneke kelem degeni. (Kızıcib.-70), Sarıbaydın kızın emes, malın koşo tarttırıp berem. (Köç. Kag.-71), “Sol” bolso unçukpay basıp kelip, aldña moyun iyem, çap. (Köç. Kag.-108)

Biyik toonu körömün deseñ, başına çıkpa. (KML-126), Men seni öz kolum menen öltürömün. (BBKK-26), Kuş boosu bek bolsun! - dedi Alıbek baş iykey, - süyünçü este, beremin. (Köç. Kag.-82), El bolom, curt bolomun. (Köç. Kag.-95), Üzömün depkoluñdu kırkıp alasñ. (ÇÜK-19), Bıyl Covmindin daçasına dem alamın. (T-282)

Senin üy sayın birden katınñı olturat, bir üyüñdü maga berip koysoñ, üysüz kalgan katındı kayda alparasñ? (BBKK-21), A sen emne kılasñ, malıñdı kim bagat? (BBKK-22), Aytkanıma könüp, dostosoşuñbu? (Köç. Kag.-36), Kutulganga çeyin koy bagasñ. (Köç. Kag.-53), Agerim başka biröö sen uşunday müşkülgö tuş bolosuñ dese, ölüm-barım işenmek emes. (ÇA, III-55), Men içpeyt ekem, sen içet ekensiñ, oşondon da çatak çıgarasñı? (K-96)

Körösüz go. (T-282), Kazıke ısıq çay içesizbi desem, körsö, aldagaçan ele cürüp ketiptir. (ÇA,III-9),

Uşunday kündö ölot dep kim oyloptur. (ÇA,III-9), Siz 220 som alasız, kiyinçereek dağı köböyöt. (AB-330), Kasıñdı cırgalda sına, / Kaşıktap uu berebi?! / Dosuñdu tozokto sına, / Kayrılıp suu berebi?! (KML-77)

Eköö bolso cakşı bolmok, / Biröö da cok kantebiz.(KML-8), Tün kirgende bir iş baştap köröbüz. (Köç. Kag.-37), Kaçıke aylına attanabız erteñ. (Köç. Kag.-72), Kenensarıga emne deybız. (Köç. Kag.-86), Böödö kırılışabız. (Köç. Kag.-94), Kaçanga çeyin ele taltayıp tura beremiz. (AB-337), Pendelik mildetibizdi oydoguday atkarabız. (ÇA,III-81), Munu kayakka tıgabız. (BÇ-75)

Üçöñör aman bolsoñor uuçum kuru emes, maga tukum bolosuñar. (MEC-6), Siler kar cirep, col salasıñar. (BBKK-34), Makooluguñardan moynuñarga mingizip kelgensiñer, abışkalar, emi makoo boydon ölsüñör. (ÇA,III-15), Caşoobuz uşunday boldu dep mögdöy beresiñerbi. (ÇA,III-109), Bolot, Tügölbay eköñör maşinenin tilin bilesiñer. (T-287), Seyildöögö çıkasıñarbi? (BÇ-15), Kana, anın ırlarınan kimiñer catka aytasıñar? (MÜ-49), Emne zakas beresizder? (İKT-83),

Olumsuz şekli zaman ekinden önce olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Emne üçün söz kılbaym. (BBKK-6), Bolboso ömür boyu kutulguş kuyaga kalbaybızbi... (ÇA,III-11)

“-Ar” Ekli Gelecek Zaman

Eski Türkçe döneminde geniş zaman için nadiren²⁸⁷ kullanılan bu şekil Kırgız Türkçesi’nde geniş zamanı ifade etmek için yegane şekildir. Kelime ünsüz tabanlı ise doğrudan, ünlü tabanlı ise ünlünün uzaması şeklinde gelmektedir.

Bütün şahıslarına zamir menşei şahıs eki getirilmektedir. Fiil ile çekimi şöyledir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	öl-ör-mün	öl-ör-büz
II. Şahıs	öl-ör-süñ öl-ör-süz	öl-ör-süñör öl-ör-süzdör
III. Şahıs	öl-ör	öl-ü-ş-ör

Ay ana, musulman bolgul, ager musulman bolbosoñ ölsöm ölörmün. (KI-8), Bekinip cürüp ötörmün, / Tübünö men da cetermin. (BİEA-66), Cabıştı körsötörmün! (Köç. Kag.-27), Şaşpa, kızıñ emes, özüñdü oñko turguzaarmın. (Köç. Kag.-73), Baytalım, canın üçün corgoloorsuñ. (KML-122), Anın başında oturup ne kılarsıñ?

²⁸⁷ Eski Türkçenin Grameri, A. Von Gabain, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 1995, 80. s.

(ÇA,III-16), Kişi ölüp ketse da saga baarı bir tura, aga çeyin özüñ ölörsüñ. (ÇA,III-86), Mınçalık malsaak boloursuñbu? - dedi Kalıgul karıya, cılkı çetinen colukturgan Ormondu. (Köç. Kag.-56), Esen bolso cılkıbiz, / Erteñ kanar uykubuz. (Eld. Mayr.-22), Kıyıştırıp kalasañ - otuñ canaar, / Kıyıştırıp süylösöñ - kalkıña cagaar. (KML-145), Cakşıdan başçı koysoñ, eldi tüzötöör, / Camandan başçı koysoñ, eldi cüdötöör. (KML-25), Silkişeer ubakta, şilkişeerbiz! (Köç. Kag.-13), Sensiz dele ceñip çıgarbiz. (ÇA,III-56), Sonsoñ baykasıp körörmüz, ar cagı menen. (Köç. Kag.-68), Siler da epteşip, könüp ketesiñer. (ÇA,III-108), Ölöör-tirileerine karabay çapkan kuugunçular arttan saya tüşöt. (Köç. Kag.-11)

“-ar” gelecek zamanının olumsuz şekli “-bas” eki ile yapılmaktadır.

Kantebiz; “Er azığı - elden, börü azığı - coldon” degen makal ber emespi açka kalbasın. (BBKK-6)Barbagan cerde cırgal köp, / Barsañ anı tappassıñ. (KML-124), Siz dele ança caman körbössüz? (T-255), Kölünön bezgen kaz oñbos, / Elinen bezgen er oñbos. (KML-31)

D.6.2.1.5. Şart

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök veya gövdelerine şart eki eklenir. Fiil bu kipte şarta bağlandığı için hiç bir hüküm ifade etmez; hiç bir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz.²⁸⁸

Fiil, şart şeklinde çekime girdiğinde iyelik menşeiili şahıs eklerini almaktadır. Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

²⁸⁸ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 309. s.

teklik çokluk

I. Şahıs	ayt-sa-m	ayt-sa-k
II. Şahıs	ayt-sa-ñ	ayt-sa-ñar
	ayt-sa-ñız	ayt-sa-ñızdar
III. Şahıs	ayt-sa	ayt-ı-ş-sa

Bekbekeydi men aytsam, / Berer beken kudayım? (Eld. Mayr.-27), Ce bettesip coodon ölböy, kötörüm bolgon maldan beter mınabu akılsız suuga ağıp ölsöm cooker atım ne bolmok! (BBKK-6), Artınan kelsem koşomat kılğanday bolup kalam. (Köç. Kag.-40), Mınteerin bilsem kelbeyt elem. (Köç. Kag.-42), Egerde söz süylösöm anda bul pikirlerdi aytmaq elem, (T-162),

At alsañ, dosuñ menen keñeş, / Koy alsañ, koñşuñ menen keñeş. (KML-114), Bakanı altın takka olturguzsañ da, / Batkaktı körsö ırgıp tüşöt. (KML-122), Kıyıştırıp kalasañ - otuñ canaar, / Kıyıştırıp süylösöñ - kalkıña cagaar. (KML-145), Namaz okugun? - dep ündöyt, colukkanda, - şarıyat coluna tüşsöñ, kudaydın pirligin bilesin. (Köç. Kag.-42), Eesin sıylasañ itine süyek sal. (Köç. Kag.-68)

Kadırman dosum, eger siz içkeniñizdi cana çekkeniñizdi taştasañız 80 çaşka çıgasız. (AB-334)

Başka iş tüşsö, / Baytal corgo bolot, / Mata torko bolot. (KML-125), Başıñdan kim silasa, maşayagıñ oşo, / Canıñda kim otursa, suluuñ oşo. (KML-125), Men seni bir tuugandarımdan artık körüp cürsö! (BBKK-26)

Bularga okşogon bir süylömdön turgan lakaptardı da cıynaktan kaalaşızızca terip alsak bolot. (KML-10), Tüşüp bir az şam-şum etip alsak kantet? (BBKK-8), Sırtta biz tentektik ketirsek üydön siz akılmandık kılıp, işti oñdop koybodunuzbu. (Köç. Kag.-47), Oşol özübüzdögü asıl sapattardı dañazalap başkalarga taanıtuu menen başkalardıñ da cakşı cagın özübüzgö sıñirsek, oşondo gana bizdin bilgenimiz keñ, peylimiz cank bolor. (T-131)

Biriñerdi biriñer sıylabasañar da atañardın arbagn sıylagıla, bolbosı baarıñardı kuup ciberem, öz ubalıñar özüñördö bolot, betiñerge karabaym. (ÇA,III-32), Atam cönündö meni soguşka albay catsañar tuura emes. (ÇA,III-73), Atam cönündö meni soguşka albay catsañar tuura emes. (ÇA,III-73)

At berçi, alar koştosposo, men koştosup keleyin. (Köç. Kag.-33)

Olumsuz şekli şart ekinden önce olumsuzluk ekinin getirilmesiyle sağlanmaktadır.

Men “talabın” orundatpasam, baatırına aytat imiş. (Köç. Kag.-122), Munu biz iştebesek kim işteyt? (T-286)

Şart çekiminden sonra “-çi” eki vasıtasıyla istek çekimi yapılmaktadır. Çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	de-se-m-çi	de-se-k-çi
II. Şahıs	de-se-ñ-çi de-se-ñiz-çi	de-se-ñer-çi de-se-ñizder-çi
III. Şahıs	de-se-çi	de-y-i-ş-se-çi

Andan körö ağıp ölsömçü. (BBKK-26), Ceñem bildi degeñçe, / Cer cüzü bildi deseñçi. (KML-138), Sen andan körö atıñdı karasañçı, alıs ottop ketpesin şaşıp cüröm dediñ. ele go? (BBKK-11), Mobu itini moynunan baylasañçı, cetelep colgo tüşölük. (Köç. Kag.-115), Kokus alar da uuru bolup çığıssaçı, a? (BBKK-11), Koysoñorçu, uşu da cigittin sözübü,- dep caştardı uyatkardı. (ÇA,III-24), Kısaar ceriñerdi gana kıssañarçı! (Köç. Kag.-110)

D.6.2.1.6. Emir

Yalnız şekil bildiren tasarlama kipidir. Tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret eder.²⁸⁹

Emir şeklinde üçüncü şahıslar hariç diğer her bir şahsın kendine ait eki vardır. Yani her emir eki aynı zamanda şahsı da ifade etmektedir.

Kırgız Türkçesi'nde emir çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kon-oyun	bar-alık oyno-yluk kel-eli
II. Şahıs	ber-gin, bol-gul kör-günüñ ber-iñ, ber-iñiz bil	koy-uñar kel-iñizder kel-gile
III. Şahıs	kir-sin	ber-i-ş-sin

Kara toonu eteklep, / Men konoyun. / Kara makmal tonuñia / Ceñ boloyun Bekbekey. / Kızıl toonu etektep / Mine turgan atıñia / Cal boloyun Bekbekey. / İçe turgan aşıñia/Bal boloyun Bekbekey (Eld. Mayr.-24), Toptogon akılıñdı bilbegenderge üyrötöyün deseñ, biröö ugat. (Köç. Kag.-9), Barayın baatır, barayın. (Köç. Kag.-22)Senin ötoktögön sakalıñ saga cardam berer beken köröyün? (BBKK-31)

Bul kitep menin denim dep bil,/Bul söz menin canım dep bil. (ÇA,III-5), Baldar menen oyno!- dep çoñ kişiler aytışkanda men kıyılıp arañ ketemin. (T-546), A körö mindan arı emne kılabiliz, oşonu ayt da? (K-97), Köptü körgöndön söz oku, / Köönörbös kılıp böz toku. (KML-56)

²⁸⁹ a.g.e., 304. s.

Talaabızga ak nan bergin. (Eld. Mayr.-14), İçpey-cebey cıynagin,/Bay boloruña men kepil. (KML-53), Kaçıke baatırğa kabardı sen bergin. (Köç. Kag.-45), “Çakırgandan kalbagın” degen, ata-babadan kalgan söz bar. (Köç. Kag.-95), Tınçtıktay, ugup turgun. (ÇÜK-3), Keçirip koygun Bolot. (T-283)

Ay ana, musulman bolgul, ager musulman bolbosoñ ölsöm ölörmün. (KI-8)

Boogo baylap salgınıñ. / Or, orogum, orgunuñ, / Berbe bir dan coolorgo, / Or, orogum, orgunuñ! (Eld. Mayr.-17), Er bolsoñ oşondoy dep avtoruna aytıp körgünüñ. (T-21), Başıñ aylansa, terezege karagınıñ. (T-271)

Kırda cürgön cılkıçı eşitiñ. (KA-26)

Cigit taazim kıla sıñar tizeleyt, - aymağıñızdağı çaçılğan elimi cogultup beriñiz. (Köç. Kag.-11), Maraltorunu beriñiz. (Köç. Kag.-34), Tansam tuzuñuzga koyuñuz. (Köç. Kag.-40), Çoñ ata çımçıktardı karañız. (ÇÜK-17)

Kündün çıkkanın kimiñer murun körsöñör cılga uşul kirsın degende töö tañ atkança uktabastan, catpastan kün çığıştı karap turganda çıçkan meni bular cektedi, töönün boyu çoñ kündü murun körböybü, dep akıl kılıştı. (KI-588), Alıstın atı ozguça,/Ayıldıştın tayı ozsun. (KML-69), Cakşı tamak kalgança / Caman kursak ayrılısın. (KML-96), Menin da kulak - meem tınçısın. (BBKK-7)

Şakekti kolgo salalık, / Cooluktu belge çalalık, / Cılkıbizga baralık, / Kunan taydı minelik, / Kubalaşıp oynoyluk, / Aygır attı minelik, / Oodarışıp oynoyluk. (Eld. Mayr.-23), Bizge dostorkon üzürün berip koyuñuz, karap körölük. (İKT-83)

Oşon üçün eköobüz semiz kaman Teksın-ilandan öç alalı degenbiz. (BBKK-12), Köpkö çaşaylı dep, köz kızarıp atpaybı? (Köç. Kag.-19), Kokonduktun suraganın bereli, aytkanına könölü. (Köç. Kag.-32), Birge bololu?- dep, koşup aldı. (Köç. Kag.-54), Beri başı, ceke süylöşölü. (Köç. Kag.-83), , Atañı ata saltı menen kömölü, aga sen colto bolbogun. (ÇA,III-29), Oturçu, süylöşölü, - dedi. (ÇA,III-127)

Kızıl tolgon kırmandı, / Suzalı biz, kap kayda? (Eld. Mayr.-17),

Eki, üçtöp kara soyuñar, / Elüü, kırk çapan kiyit kılıp, / Eptep meni koyuñar.
(M-9)

Keçirip koyuñuzdar, mınakey, dostorkon üzürü. (İKT-83)

Al itin “Koy!” dep kıykırdı da, kişilergi kelgile degen belgi berip, kayra üygö kirip ketti. (BBKK-9), Tebeteyiñerdı taştap, ıstan çalingıla! (Köç. Kag.-21), Taylagıñar kim, körsötkülö. (Köç. Kag.-30), Çiy köpügün kalpıp, sapırıp, çay kaynatkıla. (Köç. Kag.-50), Anan kayradan özüñör kirişkile, kazanagın öz koluñar menen oygula. (ÇA,III-83), Maga külgönüñördü koyup, özüñör da uşıntkile. (MÜ-53), Baskıla dep şaşırba. (Kızcib.-107)

Meyli, tigilerdin cinderi şakarday kaynasın, barıp ökümdarlarına aytışsın. (BBKK-19), Aldıga alduu-küçtüülör çığışsın. (BBKK-34), Kele berişsin.(ÇA,III-11), Kelse-kelbese da Kazangaptın közü ötkönün bilip kalışsın. (ÇA,III-20), Cata berişsin, tün boyu uktaşkan cok, koburaşıp. (BÇ-10)

Emir eklerinden önce olumsuzluk eki getirilmek suretiyle olumsuz şekilleri yapılmaktadır

Konogum sen “et” debegin, / Men “ket” debeyin. (KML-78), Konogum sen “et” debegin, / Men “ket” debeyin. (KML-78),, Sen köp cookerdin birin saktap kaldım dep oylobo! (BBKK-7), Albette, biz mında tek eldik çıgarmalardan başkanı bilbe debeybiz. (T-21), Eñçiden kur kaltırbañız. (Köç. Kag.-19), Külböñüz. (T-276), Tüşpögülö caman colgo./Camanga kep aytam dep,/Sözüñdü ayıp kılbağın. (KML-137), Kas sanagan duşmanıñ,/Kelerki uşul ubakka cetpesin! (Eld. Mayr.-24), Közüñ çalır bolso da,/Sözüñ kınır bolbosuñ. (KML-143), Keçmelikti keçpeyli dosum,/Keçken soñ (ketişeli, ketişpeyli) keçeli, keçpeyli deşpeyli dosum. (KML-78), “Selsayaktar” çay içpeylibi?- sunuş kıldı Canış coobuzdu kütpöstön Sanyaga karadı. (BÇ-56) , Örtöböğülö ölügün. (BBKK-28), Berbegile kedeyler,/Koluñdagı puluñdu. (BİEA-108), Üyüm-üyüm debeñer, / Üyüñ talaa çarpığı. (BİEA-131)

Emir eklerine “-çi” eki getirilmek suretiyle istek şeklinde anlamında emir oluşturulmaktadır.

Çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kara-yınçı	kayrıl-alıkçı al-alıçı
II. Şahıs	kör-üñüzçü ber-çi	kör-gülöçü
III. Şahıs	kör-sünçü	kör-ü-ş-sünçü

Barıp karayınçı. (BBKK-11), Tegi, özüm çıgayınçı! (Köç. Kag.-48), Alı-cayın bileyinçi, birdeme kerek debesin dep cañı ele kire kaldım ele. (ÇA,III-9), Uşul cagınan kozgop körüñüzçü? (Köç. Kag.-10), Koyuñuzçu! - dep silagılan kolun türttü. (Köç. Kag.-76), Kana, aytıñızçı kimbattu İvanov. (AB-330), Özüñüz oyloñuzçu agay. (T-128), Siz, bizdin enebizdi sakaytıp koyuñuzçu. (T-260), Kuday calgagır, öz orduña barıp oturçu. (BBKK-10), Kana, çıkçı beri, aldagı kılıçıñdı kınınan suurçu. (BBKK-31), At berçi, alar koştoşposo, men koştoşup keleyin. (Köç. Kag.-33), Kokustan biribiz; murda mamleketibiz cazuubuz boluptur, dep aytsınçı. (Tabılga-21), Bizdi oşentip zordop körsünçü, me saga! (ÇA,III-15), Akınga karata bolgon mınday zombunun sebebin çeçmelöödön murda biz anın ömür coluna kayrılalıkçı. (Kand. Cıld.I-6), Murda özübüz saktanalıçı. (T-262), Özübüz etiyet, booruker, beypil bolup tınçtıқта door sürölüçü. (T-262), Mına özüñör ele oylop körgülöçü. (ÇA,III-36), Aytkılaçı; aşığına cetken bu düynödö bolgonbu. (Köç. Kag.-76), Toktogulaçı? Sabır etkileçi? (Köç. Kag.-83)

D.6.2.1.7. İstek

Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir. istek şeklinde bir tasarlama ifade eder, dilek bildirir.²⁹⁰

²⁹⁰ a.g.e., 310. s.

Kırgız Türkçesi'nde asıl istek şekilleri “-gay ele” ve “-gı+iyelik eki kel-” şekilleridir.

“-gay ele” Şeklindeki İstek Kipi

Harezmi Türkçesi'nde ve Kıpçak Türkçesi'nde istek için kullanılan “-gay” ekinin Kırgız Türkçesi'nde de aynı görevi devam ettirdiğini görmekteyiz. Fiilin ifade ettiği hareketin başarmak istendiğini ifade etmektedir.²⁹¹

Kırgız Türkçesi'nde istek eki “-gay”, genelde “ele” edatı ile kalıplaşmış olarak çekime girmektedir.

Çekimde iyelik menşeli şahıs eklerini almaktadırlar. Çekim şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	bar-gay ele-m	bar-gay ele-k
II. Şahıs	bar-gay ele-ñ bar-gay ele-ñiz	bar-gay ele-ñer bar-gay ele-ñizder
III. Şahıs	bar-gay ele	bar-ı-ş-kay ele ²⁹²

Men toogo bargay elem., Kün caa-gay ele, Çöptör, güldör ösköy ele.²⁹³, Kaytargan koroom sak bolgoy, / Erteñ betim ak bolgoy. (Eld. Mayr.-27), Cardırıp ciberip, şermende bolbogoy elek? dep, çıy-pıyı çıkkın berkiler cardanat. (Köç. Kag.-63)

“-gı + İyelik ekleri - kel-” Şeklindeki İstek Kipi

Bu kalıpla yapılan istekte söylenen hareketin yapılmak istendiği kastedilmektedir.²⁹⁴ “kel-” fiiline ya görülen geçmiş zaman veya geniş zaman eki

²⁹¹ Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (red.), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze, 1964, 225. s.

²⁹² a.g.e., 224. s.

²⁹³ a.g.e., 224. s.

²⁹⁴ a.g.e., 225. s.

getirilmek suretiyle yapılmaktadır. Olumsuz şekli yapılmak istenince olumsuzluk eki “kel-” fiiline eklenmektedir.

Çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	kör-gü-m kel(di)	keltir-gi-biz kel(di)
II. Şahıs	ket-ki-ñ kel(di) ket-ki-ñiz kel(di)	eşit-ki-ñer kel(di) eşit-ki-ñizder kel(di)
III. Şahıs	ket-ki-si kel(di)	bar-gı-sı kel(di)

Dağı bir colu basa belgilegim kelet. (Kand. Cıld.I-6), Öz közüm menen körüp, uzatıp kalgan kosmonavt kim boldu eken dep ayabay bilgim keldi. (ÇA,III-34), Ey, kırgız balası, sen uşunday ustat agañdan ülgü alıp kaldıñbı, aya! dep akırgım keldi. (T-258), Bal cegiñ kelgen go?! (T-121), Sen da oşolordoy çala sabat bolguñ kelebi? (MÜ-115), A emne üçün tarihçı bolguñ kelbeyt, Cetenka - hozyayka? (MÜ-115), A emne üçün anda Togolok Moldo ce Eşmambetti emes, birinçi Toktoguldun murasın kötörüp çıkkıñız keldi? (MÜ-198), Büyöktön şıyrak çıgargan,/Bürgödön may sızgırgısı kelet. (KML-130), Bular da artınan tuyak kaltırgısı kelet da, kulunum. (ÇÜK-18), Ketmen-küröktü koluna alıp, kara cumuşta iştegisi kelbeyt da - belgiilüü iş. (BÇ-44), Calgızdan calgız degen baarıbızdın arabızda bekemdelip kalgan ideyaga biz şek keltirgibiz kelbedi. (ÇA,III-48), Sizder bizdin sözübüzdün ırgağın, küüsün (muzıkaldүүлугun) eşitkiñer kelebi? (T-152)

-mak(çı) Eki ile Yapılan İstek Kipi

Hareketi yapmak için niyeti ve lüzumu ifade etmektedir.²⁹⁵

Ekin “-mak/-mek” şeklinin yanı sıra “-makçı/-mekçi” şekli de kullanılmaktadır. Çekime girdiğinde şahıs zamiri menşeiili şahıs eklerini almaktadır.

²⁹⁵ a.g.e., 226. s.

Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	bar-mak(çı)-mın	bar-mak(çı)-pız
II. Şahıs	bar-mak(çı)-sıñ	bar-mak(çı)-sıñar
	bar-mak(çı)-sız	bar-mak(çı)-sızdar
III. Şahıs	bar-mak(çı)	bar-ı-ş-mak(çı)

Otello bolsom it bolup seni muuntup öltürmökümün da, saga anın keregi emne. (ÇA,III-), Men munu cerdeşim bolgonu üçün emes, azır Toktogul Ketmen-Töbölük emes, te yeniseylik bolso da, anın talantın, tagdırın baalaganım üçün casamakmın. (MÜ-198), Biri - Çekist Sandro, köñülü tıñıbay, emi kanday kılmakçımın, buyruktu kantip atkaram, kantkende munun cazasın koluna berem dep sanaası sanga bölünüp, al cattı. (K-66)

Minça ubakta sen dağı on uulduu bolo almaksıñ. (BBKK-11), Anı emne kılmaksıñ (K-192), Kimge taarınıp, kimge arman kılmaksıñ? (ÇA-68), Kimge taarınıp, kimge arman kılmaksıñ? (ÇA,III-68), Birok bilmeksen, ukmaksan. (Köç. Kag.-20), Çek, tart, ölot! - dep, eçkilerdin aldın kayırıp, bilmeksen. (Köç. Kag.-35)

Işınbay aldagaçan stantsaga alparıp, temir tiş saldırıp berse bolmok, azır karı debey, caş debey baarı ele oşondoy tiş salınıp cürüşpöybü? (ÇA,III-9), Üzülgöndü ulagan, çaçılğandı cıynagan azamat talabı cerde kalmakpı? (Köç. Kag.-15), Koşundagı cookerler emne demekçi? (BBKK-6), Esenkul demekçi. (Köç. Kag.-14), Koş biylik cürgüzüşmökçü go, tizgin talaşkan ala dopu. (Köç. Kag.-71)

Kimden kaytarmakbız? (BBKK-35), Çığıšta Kıtañga, tüştüktö Tabgaçka, artka (batışka) tündüktö Oguzga, eki-üç miñ cookeribiz menen barmakbız. (BBKK-69)

Kültegin cok bolso, köbüñör (baarıñar) ölmöksüñör. (BBKK-66)

Kılçaysa, Ukendi körüşmök. (Köç. Kag.-33)

D.6.2.1.8. Gereklilik

Tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir; gerekli olan, gerekli şekline bürünen bir tasarlama ifade eder.²⁹⁶

Kırgız Türkçesi'nde gerekliliği ifade eden bir ek yoktur gereklilik ifadesi şart veya fiil ismi eklerine gereklilik anlamı olan kelimelerin getirilmesi yoluyla yapılmaktadır.

Çekimde genelde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesi'nde gereklilik ifade eden şekiller aşağıdaki gibidir:

-se kerek

Ulu Kıtaydın gerbi, acıdaardan korkpos, kaçpas aybattuu bol dep cılga kirgizse kerek. (KI-589), Alardın ataları da saga okşop baldarının başın moyundarına asıp cürüşö kerek. (BBKK-12)

-ş kerek

Buga şügürçülük kılıp, carıkçılıkka ıraazı bolup ketişim kerek. (Köç. Kag.-44), Sözdün kıskası saga emne satıp kelişim kerek. (AB-330), Oydogu ilimiy işterdi cazışım kerek debediñ bele, Iysake. (T-270), Birak sen azır kurganıñ kerek. (BBKK-6), , Emi anı ömürü ötkönçö asınp cürüşü kerek. (BBKK-9), Çabalдар munu moyundarına alışı kerek. (BBKK-18), Latın tamgasına ötüşübüz üçün "cañılık" alıp - beesin tüzüp özünçö kitep kılıp çıgarışız kerek. (MÜ-60)

-uu kerek

Kanday da bolso kutulup ketüüm kerek. (Köç. Kag.-70), Bul cerden dağı bin, eki özgöçö körünüştü, artıqçılıktı belgiley ketüü kerek. (KML-16), Katın degendi da

²⁹⁶ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 312. s.

baguu, karoo kerek. (BBKK-21), Mından arı ar kim öz oyuna kelgenin caza berüünü toktotuubuz kerek. (MÜ-188)

-ş tiyiş

V.İ. Lenin körsötköndöy - biz süylögön sözübüzdü, anın içinde terminderdi kalaykka tüşünüktüü sözdör menen cetkirişibiz tiyiş. (T-221)

D.7. Cevheri Fiil

Bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yaptığı için “ana yardımcı fiil”, isimleri fiilleştirdiği için “isim fiili”²⁹⁷ denilen yardımcı fiildir.

Kırgız Türkçesi’nde cevheri fiil “e-, / tur-, / cür-, / otur- / cat- / bol-” şeklindedir. Bu fiiller cevheri fiil görevindeyken geniş zaman, duyulan geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinde kullanılabilir.

D.7.1. Cevheri Fiilin Geniş Zaman Çekimi

“er-” cevheri fiilinin geniş zaman çekiminde tamamen kaybolduğunu Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de görmekteyiz.

Kırgız Türkçesi’nde cevheri fiil “er-”in geniş zaman çekiminde şu ekler kullanılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	-mın / -min -mun / -mün	-bız / -biz / -buz / -büz -pız / -piz / -puz / -püz
II. Şahıs	-siñ / -siñ / -suñ / -süñ -sız / -siz / -suz / -süz	-sıñar / -siñer / -suñar / -süñör -sızdar / -sizder / -suzdar / -süzdör
III. Şahıs	eksiz	eksiz

²⁹⁷ a.g.e., 314. s.

Bu cevheri fiilin geniş zaman çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

teklik çokluk

I. Şahıs	bala-mın	bala-bız
II. Şahıs	bala-sıñ bala-sız	bala-sıñar bala-sızdar
III. Şahıs	bala	bala

Başımdan ötpögönçö balamın. (KML-125), Oşondoy bolgon soñ, ar bir mezgildin mıktımın degen uuldarı, öz uçurundagı koomdun sayasiy aktualduu maselelerinen sırtkanı çaşay albası çın. (Kand. Cıl.I-5), Amanatıñdı orundoogo başım menen dayarmın. (Köç. Kag.-92), Beri kara, Sabitcan, men öz alıma caraşa öz işim bar karabayır kişimin. (ÇA,III-68), Mına emi, siler da moltok, men da moltokmun! - dep döñ cakka karay cönöyt. (ÇÜK-15)

Sen çıkkinçısıñ! (BBKK-33), Sen akçağa satıp alğan kulumsuñ. (BİEA-19), Bul comok emes, anık bolgan iş. (KI-615), Zamandar öttü, sen kaldıñ/Adamdar öttü, sen kaldıñ, Ölböstökkö aşkere / Türküksüñbü bir özün? (BİEA-87), İçi tardın - işi da tar. (KML-53), Ey çabarman! - dedi obdulup, büyrögünö muştumun koygon Bürgö, - baarın bir tuugansıñ. (Köç. Kag.-22), El menen kişisiñ, sen! (Köç. Kag.-44), Ay-niy, ayabay uyalgandırısıñ? (AB-334)

Boz çalğan talaa üstündö al şookum kaydan, emneden çıgıp catkanı belgisiz. (ÇA,III-6), Baş oorutaar talaştarı cayıt elö. (Köç Kag.-7),

Biz Uluk meymandın kelişine kursantbız! (BBKK-17), Altay menen Eniseydegi Kırgız degender bizbizbi, başkasıbı? (T-18), Biz karapayım kişilerden emespiz mamlekettik kişibiz. (ÇA,III-39), Anan kalsa, oylop körgülöçü, uşu Sarı-Özöktö capa çekken calgız ele siler bekensiñer, az da bolso el-curtubuz, aylanañarda biz barbız. (ÇA,III-109), Kuda söökpüz. (Köç. Kag.-22), Bizdegi tört uruu bir atanın balasıbız.

(Köç. Kag.-92), Al denebizde cürüp tursa tirüübüz, toktop ce tügönüp kalsa - cansız**ız**. (ÇÜK-18),

Nebakkı ötkön kem-kertikti kozgotup, katkan coordu kayra sıyıtıp koyso ooy, ustatsıñar da adam dacok. (Köç. Kag.-10), Dayarsıñar**ı**? (BÇ-15), Azır ele tüşüm, özüñör kandaysıñar tuugandar. (BÇ-77)

Mına uşul bizden kiyin, uşul bardıgıbizdan ene tildin tazalığın talap etpegen sizder ayıptuusuzdar... (T-22)

Kaysı gana eldi albaylı, alardın ata-babalarınan kalgan köp köp baaa **cetkis murastarı** bar. (KML-3), Alardı alıp kelip, attanalı degen bularda oy cok. (Köç. Kag.-67),

bol-

Cevheri fiil geniş zaman için kullanılacağı vakit “bol-” fiiline geniş zaman eki “-a” eklenmektedir.

Şahıslara göre şu şekilde oluşmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	bol-om(un)	bol-o-buz
II. Şahıs	bol-o-suñ bol-o-suz	bol-o-suñar bol-o-suzdar
III. Şahıs	bol-o-t	bol-u-ş-o-t

İsimler ile çekimi şu şekilde olmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	uulu bol-om(un)	uulu bol-o-buz
II. Şahıs	uulu bol-o-suñ uulu bol-o-suz	uulu bol-o-suñar uulu bol-o-suzdar
III. Şahıs	uulu bol-o-t	uulu bol-u-ş-o-t

Menin atım Utkul, Bağıştın uulu **bolom**. (BBKK-5), Boronduluk Asanbayev degen **bolom**. (ÇA,III-73), Başı bar, meesi çok, baylığı bar, eesi çok, malın tınç bakpay, aşın aş kıla albay esirgen elden **bolomun**. (Köç. Kag.-39), A özüñ kim **bolosuñ**, meni suudan alıp çıkkan adam? (BBKK-5), Kaysı cerden **bolosuz**, karıya? (Köç. Kag.-39), Ukendi, şaytandın şapalağı **bolobu** deçü elem. (Köç. Kag.-75), Biz Tımseyit **bolobuz**. (Köç. Kag.-67), Siler kim **bolosuñar**? (Köç. Kag.-65)

Geniş zaman eki “-a”nın yanı sıra başka bir geniş zaman eki olan “-(u)çu” eki ile de cevheri fiilin geniş zaman çekiminin yapıldığını görmekteyiz.

Iras, Bolottun kan basımı cogoru - gibortansiyası bar **boluçu**. (T-280)

cat-

Durum fiili olan “cat-” cevheri fiil olarak kullanılacağı vakit geniş zamanın “a” ekini almaktadır.

Türktördün cergesi beykut **catabı**? (BBKK-18), Kitepteri, saattari proigrivatelderi cana başka buyum-keçelerinin baarı öz-öz orundarında **catat**. (ÇA,III-46)

cür-

“cür-” durum fiili de aynı şekilde geniş zamanın “a” şekilli ekini ve şahıs zamiri menşei şahıs eklerini almak suretiyle cevheri fiil olarak kullanılabilir.

Kayda **cürösüñ**? (Köç. Kag.-83), Menin tuğanım, Teñir cıloologon Türk, Kök Börünün uulu esen **cüröbü**? (BBKK-17), Kedeyleri boz ton kiyışet, cılañbaş **cürüşöt**. (T-29)

tur-

“tur-” durum fiili cevheri fiil görevini geniş zamanın “-a” şeklindeki ekini almak suretiyle yerine getirmektedir.

Bir işke cumsaganı **turam**. (Köç. Kag.-10), Küülüü - demdüü **turasızbı?** (Köç. Kag.-8), Oozuñ ayunukunan da sasık **tura?!** (Köç. Kag.-12), Ar bir kişi özünçö düynö **tura**. (T-258), Bu kişinin kiygeni kiyiz ötüük **tura**, doktor? (T-272)

oltur-

“oltur-” durum fiili de diğerk durum fiilleri gibi cevheri fiil görevini yapmaktadır.

Ezgene-içreginin canında kagandındağı bir ceke keñeşçisi, belgilüü diplomat, Bulsar uruusunan çıkkan Eren **olturat**. (BBKK-13)

Cevheri fiilin geniş zamanının olumsuzu ya “emes, emey, cok” kelimeleriyle veya durum fiillerinin olumsuzu ile yapılmaktadır.

Cevheri fiilin “emes”li olumsuz şekli:

Mer senin dargaga asılğan uuluñdun dosu Tikliç **emesminbi?** (BBKK-12), Eçtekeñ **emesmin**. (Köç. Kag.-25), Men makul **emesmin!** (ÇA,III-73), Coldoştor, men buyerde eñ aldı aldı Yecov menen Mikoyandın sözünö makul **emesmin**. (S-32), A men bolsom faktı **emesmin**. (T-171)Özübüz kiyinip, özübüzgö alabız dep silkinse, albette men aga karşı bolo almak **emesmin**. (T-197), Nege makul **emessiñ!** (ÇA,III-73), Sıy-urmat körgüdöy, minin bergenim satık **emes**. (Köç. Kag.-48), Birok bilip koy, biz çımın **emespiz**, senin celeñe tüşküdüy, oşonduktan sak bol! (BBKK-19), Biz karapayım kişilerden **emespiz** mamlekettik kişibiz. (ÇA,III-39)

Cevheri fiilin “emey”li olumsuz şekli:

Bul bolot **emey**, emne? (Köç. Kag.-99), Çoñ Ormon sen **emey** kimsiñ! (Köç. Kag.-94), Beliñdegi çoçmoruñ / Irgay **emey** emne? / Irgalıp korooy kaytargan / Cırgal **emey** emne? (Eld. Mayr.- 27), Al cerde tuğan, ötü erigesiñ, calgızsiñ, kişi-kara menen süylöşüp ceriñdi cazbasañ, oorçuluk **emey** emine?! (BÇ-43)

Cevheri fiilin “cok”lu olumsuz şekli:

Men içimdikke takır **cokmun**. (T-276), Ölgön soñ Kazangaptın canı een tamda calgız kala albay tülkügö oop, canday körgön dosuna kelip turgandır, balkim? ... “Alcıp baratkan **cokmunbu?**” - dep kayra özün uytakardı. (ÇA,III-18)

Cevheri fiil olarak kullanılan durum fiillerinde olumsuzluk, olumsuzluk ekinin durum fiile eklenmesiyle sağlanmaktadır

Tigine, kaptalıñda **cürböybü?** (BBKK-5), Mamatkul emes ele Meenetkulga colukkan **turbaybızbı?** (Köç. Kag.-13), Körsö biz, işke çıkpay içkilikke berilip mas bolgondorgo karşı küröşpöstön faktılar menen kana küröşöt **turbaybızbı?** (T-172), Siler elçi emes, uuru **turbaysıñarbí?** (Köç. Kag.-86), O-o, anda oştuk **turbaysıñarbí?** (MÜ-39)

D.7.2. Cevheri Fiilin Görülen Geçmiş Zaman

Kırgız Türkçesi’nde cevheri fiilin görülen geçmiş zamanı “ele, bol- ve durum fiilleri” vasıtasıyla yapılmaktadır.

“ele” kelimesinin Kırgız Türkçesi’nin güney ağızlarında “ede, edi”²⁹⁸ şekilleriyle kullanılması, bu şeklin “er-” cevheri fiilinin görülen geçmiş zamanının “er-di > e-di > ede(i) > ele” ses gelişimi neticesinde ortaya çıktığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Kıpçak Türkleri’nin başka bir boyu olan Başkurların konuştuğu Türkçe’de de “-d- > -l-” ünsüz değişmesinin olduğunu ayrıca belirtelim.²⁹⁹

Bu şeklin çekimi şu şekildedir:

²⁹⁸ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, S. Kudaybergenov (red.), Frunze, 1980., 514. s.

²⁹⁹ Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mustafa Öner, Ankara, 1998, 222. s.

teklik çokluk

I. Şahıs	ele-m	ele-k
II. Şahıs	ele-ñ ele-ñiz	ele-ñer ele-sizder
III. Şahıs	ele	ele

İsim ile çekimi ise şöyledir:

teklik çokluk

I. Şahıs	ıraazı ele-m	ıraazı ele-k
II. Şahıs	ıraazı ele-ñ ıraazı ele-ñiz	ıraazı ele-ñer ıraazı ele-sizder
III. Şahıs	ıraazı ele	ıraazı ele

Er öltürsöñ aytçu adamıñ men **elem** go? (Köç. Kag.-20), Köz carıp, aman töröp alsam, kudaydın mından arkı bergenine ıraazı **elem**. (Köç. Kag.-125), Eldüü (mamlekettü) curt **elem**, emi elim kana? (BBKK-61), Agam kagandıkka olturganda özüm tartuy eline şad **elem**. (BBKK-62), Cakındaganı (canaşa bastırganı) men **elem** - bilge Tonukök. (BBKK-68), Özü kim, el-ceri kayda, ısmı kim, ata-enesi kim, kayda, kaçan çoñoygon, - eçteme esinde kalbayt, eçtemeni bilbeyt, kıskası özün adam **elem** dep esepdebey kalat. (ÇA,III-115), Men **elem!** - dedim. (T-23), Men al kezde alsız çürpö **elem**. (T-119)

Anan emnem **eleñ**? (Köç. Kag.-25), Aşka bargıday, erkek bala **beleñ**? (Köç. Kag.-49), Közüñ kaşaygır, kayda **eleñ**? (Köç. Kag.-53), Oşol aygır sen **beleñ**? (Köç. Kag.-57), Çınçıl **eleñ** Çake. (T-229), Uşunça kerektüü kişi **eleñ** o. (T-262), Sen anda, pop okuusunda **beleñ**? (K-99)

Siz **beleñiz**? dedi. (T-23),

Kiçigi barçasınan cakşıraak **ele**. (KI-34), Özü ortodon cogoruraak boyluu, uzun sıyda sakal, arık da semiz da emes, cagımduu süylögön cakşı kişi **ele**. (KI-615), Samançı

degen kıyşık köz bir kişi bar **ele**, al kıymıstı köp içip, mas bolup üyünö “Esil kayran calgızım” dep ökürüp kelgeni esimde kalıptır. (KI-616)

Kolu altı miñ ele, biz eki miñ **elek**. (BBKK-69)

Siler bar bolgonu On cebe elinin içindegi az kalk **eleñer** cana koluñarda bir gana cebeñer bar boluçu. (BBKK-18)

Anın cönü Türk kalkı Yafes'ten Aalança Han zamanına çe müsülman **ele**. (KI-9),

Cevheri fiilin “bol-” şekli görülen geçmiş zamanda ifade edilmek istendiği vakit, bu fiile görülen geçmiş zaman eklerinden “-du, -gan ve -(u)çu” getirilmektedir. Çekimleri normal fiil çekimi gibidir.

Men anda kiçine bolçumun. (BBKK-11), Ansız da özüm caradar **bolçumun**. (ÇA,III-103), Senin uuluñ bizdin başçımız boluçu, bizdin ayıldın bardık caş cigitteri aga baş iyçübüz. (BBKK-12), Üy boş boluçu. (BBKK-27), Etkeel kişi uykuçu **bolçu** ele. (Köç. Kag.-67), Al kulak emes bolçu. (ÇA,III-73), Atam orto çarba kişi **bolçu**. (ÇA,III-73), Oşogo karabay a kezde azırkıday poezdder tınbay kattap turuşçu, alardın ötör colu caydır-kıştır dayın, taza **boluuçu**. (ÇA,III-81), Cañı cılga dağı cıyrma kündöy bar **boluçu**. (BÇ-29)

Atası-Alıkul Şaamurza uulu körüngöndün malın bağıp, cumuşun iştep kün ötkörgön kişi bolgon. (BİEA-71), Barpını ata-teğine köñül bura turgan bolsok, anın öz atası Alıkul da, çoñ atası Şaamurza da eñ kedey adamdardan **bolgon**. (BİEA-17), Kaptaldın birinçi atı başka **bolgon** deşet. (Köç. Kag.-43)

Kırgızdın demokrat akını Togolok Moldo Bayımbet uulu, ataktuu Kalık akın cana men ol toydo **bolduk**. (T-295)

Durum fiillerine yine görülen geçmiş zaman ekleri getirilmek suretiyle cevheri fiilin görülen geçmiş zamanı yapılmaktadır.

Albette kaydan ottosun: başın cerge salıp, sıypanuuga da alı kelbey darmansız **turgan**. (BBKK-5), Bayatan nık olturgan karıya elpek **turdu**. (Köç. Kag.-40), Cıl ötköndö kündördün birinde el aralap, bir beçara adam **cürdü**. (Köç. Kag.-31), Az kündön kiyin Iysa kabardap, operatsiya casarınan bir az erte Iysanın kabinetinde **olturdum**. (T-271)

Olumsuz forması “ele ve bolçu” şekillerinde “cok veya emes” ile yapılmaktadır.

Aska ança uzun **emes ele**, al bütökön cerde suu melmildep cay aga baştadı. (BBKK-4), Eköönün ortosundagı köp nersege tüşünbödüm, tüşünö albayt da elem, tüşünüünün keregi da **cok ele**. (MÜ-10), Biz dagı bir balañız **emes belek?** (Köç. Kag.-19), Birok anın natıycasın kelerki cazdan erte kütüügö mümkün **emes bolucu**. (BBKK-23)

D.7.3. Duyulan Geçmiş Zaman

Cevheri fiilin duyulan geçmiş zamanı “er-” fiilinin “-ken” veya “-miş” geçmiş zaman ekleri vasıtasıyla veyahut durum fiillerinin duyulan geçmiş zaman şekilleriyle yapılmaktadır.

“eken” şekli “er-” cevheri fiilinin “-ken” geçmiş zaman eki ile kalıplaşması sonucu oluşmuştur.

Çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	eke(n)-m(in)	eken-biz
II. Şahıs	eken-siñ eken-siz	eken-siñer eken-sizder
III. Şahıs	eken	eken

Kelime ile çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	zöökür eke(n)m(in)	zöökür ekenbiz
II. Şahıs	zöökür ekensiñ zöökür ekensiz	zöökür ekensiñer zöökür ekensizder
III. Şahıs	zöökür eken	zöökür eken

Men adam emes **bekemin**? (Köç. Kag.-33), Anda dağı çaşayt **ekemin**. (AB-335)

Alda baykuşum, kartaygan **ekensiñ ee**? (ÇA,III-9), Birok başıña tüşkön balaaga erdik menen çıdap kelatkan **ekensiñ**, aytarım uşul gana. (BBKK-11), Ceen **ekensiñ oşoyakka**. (Köç. Kag.-45), Maga al cerden körünböyt **ekensiñ da**? (ÇÜK-4), Antken menen kayrattuu **ekensiñ**, kayratıñan kaytpadıñ. (ÇA,III-109)

Daanış üyü uşul **beken**? (Köç. Kag.-28), Borombaydın koyun bir kışta karışgırğa kırdırıp iygen **ekensiñ**. (Köç. Kag.-58), Köröör kün, içeer suum bar **eken**. (Köç. Kag.-109), Turmuş abdan ele oor **eken**. (T-197)

Kırgız ırısın kötörö albagan zöökür **ekenbiz**! (Köç. Kag.-59), El bolgondo köp belek, segiz tütün **ekenbiz**. (ÇA,III-10)

Urunup cürgön **ekensiñer go**? (Köç. Kag.-110), Bir çuñkurga meni tıgıp taştap kete beret **ekensiñer da, ee**? (ÇA,III-55), Anan kalsa, oylop körgülöçü, uşu Sarı-Özöktö

capa çekken calgız ele siler **bekensiñer**, az da bolso el-curtubuz, aylanañarda biz barbız. (ÇA,III-109), Daniyarov degen neme, Oşton kelgen sart **ekensiñer** dep okuuga albay koydu. (MÜ-42)

“eken” şekline nazaran daha az kullanılan “imiş” şekli de cevheri fiilin duyulan geçmiş zamanını ifade etmektedir.

Bu coldoştordun aytuusuna silerge cazgan katımdı Trotskiydin metodun koldonup, Borborduk Komitetti korkutup cazgan **imişmin**. (S-32), Aytuuga karaganda tabgaçtın kaganının özünükü **imiş**. (BBKK-26), İndostanda bir ilim bar **imiş**, oşol ilim boyunça adam ölgön soñ canı tirüü maluktun birine, meyli kumurska bolsun, işi kılıpbirine oop ketet **imiş**. (ÇA,III-18), Kazangaptın uulu **imiş**. (ÇA,III-25), Al oturgan dastorkondo bereke, eerçitse olco mol **imiş**. (Köç. Kag.-43)

Durum fiillerine duyulan geçmiş zaman eki “-p” getirilmek suretiyle de cevheri fiilin duyulan geçmiş zamanı yapılmaktadır.

Elisey talaasında dırday cılañaç seyildep **cürüpmün**, başımda şlapa gana bar eken. (AB-334), Balbay tuulgan cılı cöö kele **catıpsıñ**, senin ilimiñdi urmattap calgız atım bar ele, ayal alғанıma eki cıl boldu ele, ayalım erkek töröp catkanda kelipsiñ, atımdı eeri menen saga berdim ele. (MEC-7), Otuzday ırçı ırdap **turuptur**. (BİEA-89),

“elek” kelimesi vasıtasıyla da cevheri fiilin duyulan geçmiş zamanın olumsuzu yapılmaktadır.

Türk eli oturganı (caşaganı), Türk kaganı olturganı (caşaganı), basıp aluu maksatında Santuñ şaarına, deñiz dariyasına cetken cok **elek**, kaganıman ötünüp, kol alıp cönödüm. (BBKK-70)

D.7.4. Şart Çekimi

Cevheri fiilin şart şekli Kırgız Türkçesi'nde "bol-" fiili veya durum fiilleri vasıtasıyla yapılmaktadır.

Çekimleri fiil çekimi gibi yapılmaktadır. İsim ile çekimi şu şekildedir:

	teklik	çokluk
I. Şahıs	colbors bolsom	colbors bolsok
II. Şahıs	colbors bolsoñ colbors bolsoñuz	colbors bolsoñor colbor bolsoñuzdar
III. Şahıs	colbors bolso	colbors bolso

A men **bolsom** faktı emesmin. (T-171), Otello bolsom it bolup seni muuntup öltürmökümün da, saga anın keregi emne. (ÇA,III-), Baştanının caşı bolsoñ,/Emikinın karı bolorsuñ. (KML-91), Oşondo Utkul emne **bolsoñ** oşo bol degensip, kılıçka boy taştadı. (BBKK-27), Koyon **bolsoñ**, kaç, colbors **bolsoñ** tokto? (Köç. Kag.-91), Asanbayev sen **bolsoñ**, kılçaybastan üyüñö ket. (ÇA,III-73), Aylıñda ölüm cok **bolso**, atañ kana? / Eliñde ölüm cok **bolso**, eneñ kana? (KML-87), Tabgaç, Oguz, Kıtañ bu üçöö kabışat (biriget), a biz (**bolsok**) öz içi-tışızdı tutkanday (bolup) kalabız. (BBKK-69), Ayaktağanı siler **bolsoñor**, koluñardan kelgeni oşol da! (Köç. Kag.-40), Siler Oştun sardı **bolsoñor** (MÜ-42)

Durum fiillerinin şart ekini almış şekilleri de cevheri fiilin şartını ifade etmektedir. Çekim durum fiillerinin normal çekimi gibidir.

Kayda **cürsöñ** seni kol bulgap özünö çakırat. (Köç. Kag.-54), O bul okuyanı bayandap **otursa** köp, adis mergendin başınan ötköndörünön kaysınısın aytuuga çama cetpeyt. (AB-12), Atam cönündö meni soguşka albay **catsañar** tuura emes. (ÇA,III-73), Al denebizde cürüp **tursa** tirüübüz, toktop ce tügönüp kalsa - cansızbiz. (ÇÜK-18),

D.8. Birleşik Çekimler

Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zamanda, duyulan geçmiş zamanda veya şart şeklinde ortaya çıktığını ifade etmek için birleşik çekimlere başvurulur. Birleşik çekim iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekli ve zamanı birlikte ifade ederler.³⁰⁰

D.8.1. Hikaye

Asıl fiil kipinin gösterdiği hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan etmiş olduğunu hikaye etmek için, anlatmak için kullanılan fiil şeklindedir.³⁰¹

Geniş Zamanın Hikayesi

Asıl fiilin geniş zaman kipi ile cevheri fiilin görülen geçmiş zaman çekiminin birlikte kullanılması sonucu elde edilmektedir.

“-a” Ekli Geniş Zamanın Hikayesi

Şahıs eki cevheri fiilin üzerine getirilmek suretiyle oluşturulmaktadır. Asıl fiilin şahısı -çokluk üçüncü şahıs hariç- teklik üçüncü şahıstır.

Ey, iniçek, - degen oşondo, - soğuş özü bütüp baratırı, bolboso seni kayra ciberet belem, kim bilet. (ÇA,III-56), Külük mingizet elem. (Köç. Kag.-40), Minteerin bilsem kelbeyt elem. (Köç. Kag.-42), Ager, but artıp, nike kıyılıp kalbagan bolso ... azır özüñö koşup, attanat elem. (Köç. Kag.-83), Katardagı İvanov, sen eger içkeniñdi koygondo eçak sercant bolot eleñ - deyt sercant İvanovdu cemelep. (AB-334), Tomayak bolbosofior itter menen kan talaşpayt eleñ da! (MÜ-19), Anday içki “oyt bermebiz” köp bolso, iride biz korgoloyt elek go, kokonduktun etegine? (Köç. Kag.-9),

³⁰⁰ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 319. - 320. s.

³⁰¹ a.g.e., 321. - 322. s.

“-ar” Ekli Geniş Zamanın Hikayesi

Şahıs eki cevheri fiilin üzerine getirilmek suretiyle oluşturulmaktadır. Asıl fiilin şahısı -çokluk üçüncü şahıs hariç- teklik üçüncü şahıstır.

Co-ok, ömürü esimen çigarbas elem go. (Köç. Kag.-23), Şo boyunca “aygır” bolup kalsañ, teminbey ırıp minip, alkıntıp bastırıp, men da cırgaar elem. (Köç. Kag.-64), Eger oşondoy bolso, emne kılaar elem - algaç? (BÇ-69), Kalıs söz bolso, anda dit koyup ugar elem, birook kana oşo? (MÜ-182), Menin erkim bolso cakın colotpos elem, birook... alarsız kantip bolsun, çakırabız deçi... (ÇA,III-11), Eger bar bolsoñ, eger adilet bolsoñ, eger baarına teñ bolsoñ, bizdi uşintpes eleñ! Bizdi uşintip, alakçılup, korlobos eleñ! (MÜ-11), Eger Cusuke, sizge tribuna berilip, oyuñdu açık ayt dese, birinçi emneni aytar eleñiz? (MÜ-178), Tün camnıp, uykuda bassa oñ boloor ele? (Köç. Kag.-78), Oşol “progressivdüü” til menen cazılğan çıgarmalardan biz ogo ele köp misaldarı keltirer elek. (T-21), Kezdeşkenibizde İysa eköobüz köbünçö ar türdüü kesel, anan oorulu kişiler cönündö köbürök süylöşör elek. (T-256), Biz ar dayım coluguşkanda el murası, el kençi cönündö, meditsina cönündö, adabiyat, til, tarih, - calpı ele sotsialistik cañı madaniyattın örköndöşü cönündö ayekteşer elek. (T-282), ... kol boşoy kalganda ce colulaş tovarnyakka mine koyup, ce Kazangap eköo eki töönü saldırıp barıp, balanı körüp kelişer ele, - anı estedi. (ÇA,III-24)

“-çü ” Ekli Geniş Zamanın Hikayesi

Şahıs eki cevheri fiilin üzerine getirilmek suretiyle oluşturulmaktadır. Asıl fiilin şahısı -çokluk üçüncü şahıs hariç- teklik üçüncü şahıstır.

Birok bilip koy, seni öz meeñ menen tüşündü go deçü elem. (ÇA,III-68), Ayiy, Kakişti İysakem cakşı körüçü ele, e? (T-278), Orozbekov degendi bilçü beleñ? (MÜ-57), Bizde okugan Abazkan Şabdanovdu bilçü beleñ? (MÜ-60), Aytçı, Avdyay, buga çeyin, bizge koşulganga çeyin deym da, sen kayerde iştep, emne cumuş kılçu eleñ? (K-99), Çugay kuz menen Kara-Kumdu cerdeçi elek. (BBKK-69), Al kelgende, Salkındın şańkıldap külküsü da katuu çıkçu emes bele? (Köç. Kag.-125), Ua Dubana kuudul ölgöndü kültürçü emes bele. (T-545)

Durum Fiilleri ile Yapılan Geniş Zamanın Hikayesi

Durum fiilleri ile yapılan geniş zamana cevheri fiilin “ele” görülen geçmiş zamanı getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Közünö körüngöndü tiştegen ak tös, kara taygan Taştanbektin oñ kaptalında komdonup **catat ele**. (Köç. Kag.-21), Işkın alıp kelgeniñden ... Taarınıp **cüröt eleñ**. (Köç. Kag.-48), Kiyik cep, tabışkan cep **olturat elek**. (BBKK-69), Özü üy kapşıtna oyluu **olturat ele**. (Köç. Kag.-33), Erktüü Kara Kırgız oblusı dep baamdap **cürdüm**. (T-121)

Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

Asıl fiilin görülen geçmiş zaman kipi ile cevheri fiilin görülen geçmiş zaman çekiminin birlikte kullanılması sonucu elde edilmektedir.

“-dı ” Ekli Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

Şahıs eki asıl fiilin veya cevheri fiilin üzerine gelebilmektedir.

Uşul balam ölbösö okutup ber dep mingizip **ciberdim ele**. (MEC-6), Bozo açittım **ele**. (Köç. Kag.-108), Men aga bir neçe telefon nomerlerdi cazıp **koybodum bele!** (AB-330), Sen andan körö atıñdı karasañçı, alıs ottop ketpesin şaşıp **cüröm dediñ ele go?** (BBKK-11), Kuş uyasınan ak küp balapanın **kördüñ bele**, cem surap, oozun açkan? (Köç. Kag.-19), Oydogu ilimiy işterdi cazişım kerek **debediñ bele**, Iysake. (T-270), Kaydan çıga kaldı **eleñ?** (Köç. Kag.-28), Calgız uulunu **cuttu eleñ**. (Köç. Kag.-80)

“-gan ” Ekli Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

Görülen geçmiş zamanın hikayesinin bu şeklinde cevheri fiilin “ele” şeklindeki görülen geçmiş zamanının “edi” varyantı karşımıza çıkmaktadır.

Arıgıñdı semirtken **edim**. (KA-21), Azıñdı köböytköñ **edim**. (KA-21)

“-çu ” Ekli Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

Şahıs eki cevheri fiilin görülen geçmiş zamanına getirilmektedir.

Bala kezimde ukçu **elem**. (Köç. Kag.-59), Uлуу turup sen maga sırıñdı aytçu **eleñ**, kiçüü bolup saga men emi ıyımdı aytayın, ugasıñbı? (MÜ-89)

Duyulan Geçmiş Zamanın Hikayesi

Asıl fiilin duyulan geçmiş zaman kipi ile cevheri fiilin görülen geçmiş zaman çekiminin birlikte kullanılması sonucu elde edilmektedir.

“-kan” Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikayesi

Cevheri fiilin “ele veya bolçu” şekli getirmek suretiyle yapılmaktadır. Şahıs eki ikinci unsur üzerine getirilmektedir.

Şumduk! - deyt, bozonu katuu taldoocu neme ıraazi bolup, - bayagıda iç örttögön şarap içken **elem**, oşonun ele daamı! (Köç. Kag.-109), Mından tört cıl ilgeri köptün katarında, tigi emen cıgaçın men oturguzgan **elem**. (MÜ-167), Sen ooruganıñda oşentip cöölügön **eleñ**. (T-120), Oşol moldogo karmap bergen künü atam minday degen **ele**. (MEC-6), Al kezde Kırgız kalkı büt deerlik sabatsız bolup, eldi karañgılık kaptap turgan **ele**. (BİEA-20), Biz cogoruda öz ayılınan başkaga atı tarabagan Mambet kariyanın sözün mısалga keltirgen **elek**. (T-126), Uşunday bolorun aldın ala sezgen **ele**. (ÇA,III-26), Köçmөndör düynösünün uluu tutumu - Türk kaganatı - iş cüzündө başınan tartıp **ele**: Batış cana Çığış degen eki kaganatka acırap **ketken boluçu**. (BBKK-28)

“-e elek” Ekli Duyulan Geçmiş Zamanın Hikayesi

Cevheri fiilin “ele // bolçu” şekilleri ile yapılmaktadır. Şahıs eki, ikinci unsur üzerine gelmektedir.

Men senin üyüñö köptön beri kele **elek elem**. (BBKK-10), Abası sakalın moysop, bık-bık külüp, açık coop bere **elek ele**. (Köç. Kag.-19)

Birok da, uşul colkuday Uzun Ağaş cerinde ötüp catkan uşul uluu cıyında ırdaganınday tolkup, şaşıp ırdaganın uga **elek bolcumun**. (T-295)

Durum fiilin üzerine “-çü” ekinin getirilmesi sonucu da duyulan geçmiş zamanın hikayesinin yapıldığı görülmektedir.

Ugup cürçümün. (MÜ-57), Temir ustaların ayılında küdür-tündür barskandın döşügö “çaka-çak” urulgamı basıladı öto köp kural-carak dayardalıp catti. (BBKK-23/23)),

Gelecek Zamanın Hikayesi

Asıl fiilin gelecek zaman kipi ile cevheri fiilin görülen geçmiş zaman çekiminin birlikte kullanılması sonucu elde edilmektedir.

“-a” Ekli Gelecek Zamanın Hikayesi

Şahıs eki ikinci unsurun üzerine gelmektedir.

Seniñ emneñdi ayayt elem? (Köç. Kag.-47), Anan ilim işin ulayt elem. (T-286), Olunup, kayakka çaşınat eleñ. (Köç. Kag.-77), Oorubasañ sen da biz menen çıla keçet eleñ ee, dalay... (T-215), Uлуу aco-kagandın özü emne deyt ele? (BBKK-6),

“-Ar” Ekli Gelecek Zamanın Hikayesi

Şahıs eki cevheri fiilin çekiminin üzerine gelmektedir.

Terimde tülküçö sıyrışat go, ıya tuyup kalışsa dep, eleñdegen bolup, eki cakka moynun sozot, - emne bereer eleñ kaçırısam? (Köç. Kag.-37), Berse, albay koymok beleñ? (Köç. Kag.-125), Nepadan, duşman kaptap kelse, ok tügöngüçö atışpay katın-balanı taştap, kaçaar belek? (Köç. Kag.-89), Egerde akındardı bölüp-carıp, uruuçuluk ideya menen uulandırıp, birin-birine kordoo üçün tüzüp aytıştırıp turbasa, kordoo aytıştarı mınçalık önukpögön bolor ele. (BİEA-130)

“-mAk(çI)” Ekli Gelecek Zamanın Hikayesi

“-mak(çı)” ekini basit çekimlerde istek kipi içerisinde göstermiştik. Bu istekde göze çarpan bir gelecek zaman olduğu için burada gelecek zaman sınıfına dahil ettik. Şahıs eki cevheri fiilin çekimi üzerine gelmektedir.

Birok al üçün kayra barmak belem. (BBKK-26), Koluman kelgen dalalattı casamakçı elem, caşıñan estüü çıgıp, coluñu bölüp, sırt salıp kettiñ inim Kalıgul. (Köç. Kag.-43), Egerde söz süylösöm anda bul pikirlerdi aytmak elem, (T-162), Erkek keçirgen kılmaştı men keçirbey koymok belem, - dedi Burulça. (T-249), Kelbey koymok beleñ, kelip tur. (Köç. Kag.-121), Bulanbagan bulgangandı tüşünmök bele?, - dedi üy eesi. (BBKK-11), Sen taanıbay catasıñ - başka biröotaanımak bele? (BBKK-12), Emni bolmok ele? (Köç. Kag.-36), Emne demekçi elek. (Köç. Kag.-86), Enem-katın, anı ulagan enelerim (atası Bilge kagandın başka ayaldarı, tokoldoru), ceñelerim, kelinderim, kanişalar küñ bolmokçu ele, ölüğü curtta, coldo catıp kalmakçı ele(ñer). (BBKK-66)

Gereklilik Çekiminin Hikayesi

Gereklilik kalıbına cevheri fiilin “bolçu” şeklindeki görülen geçmiş zaman varyantı getirilmek suretiyle yapılmaktadır. Şahıs eki birinci unsur üzerine gelmektedir.

Siz bul cerde tak saat toguzda boluşuñuz kerek bolçu. (AB-331), Baarı bir siz buyruktu atkarışıñuz kerek bolçu. (ÇA,III-104), Baarı bir buyruktu atkarışı kerek bolçu. (ÇA,III-104)

D.8.2. Rivayet

Asıl fiil kipinin gösterdiği hareketi rivayet eden şekildir. Asıl kip ile birlikte cevheri fiilin “eken ve imiş” arkaik şekillerinin getirilmesiyle oluşturulmaktadır.

Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zamanın “-A” varyantına cevheri fiilin “eken ve imiş” kalıpları getirilmek suretiyle oluşturulur. Şahıs eki ikinci unsur üzerindedir.

Tuulup-öskön cerdi körgüm keldi - sagınat **ekensiñ**. (BBKK-12), Ay sen da oozuñıa kelgenin ottoy beret **ekensiñ**. (ÇA,III-29), Anda özüñ körgön-bilgen okuyanı, öz közüñö tartılıp turgan kaarmandı öz sözdörüñ menen oñtoyu kelgen ıkmada cazıp, tigel ce bul ceri özüñö cakpay kalsa, köönüñö cakkança oñdoyt **ekensiñ**. (KML-18), Bizdi baalayt **ekensiz** go, baatır aba? (Köç. Kag.-8), Murunku ötkön baatırlar 9 çaşında ele coogo **barçu eken**. (MEC-6), Ötkön tarıh birotolo ciksiz cogolboyt **eken**, anın baa-barkın çındap bilse, kadirına cetse, kiyinki muunga baa cetkis kenç, basılbagan dobulbas cana dañgır col tura. (KI-3), Açaqaçılık degen duşman saga omşogon baatırdı da ceñet **eken go?! (BBKK-22)**

Anı Kuday cakşı **köröt imiş**. (KI-617), Catındanbı? degen suroo kozgolot **emiş**. (Köç. Kag.-14), İndostanda bir ilim bar imiş, oşol ilim boyunça adam ölgön soñ canı tirüü maluktun birine, meyli kumurska bolsun, işi kılıpbirine oop ketet **emiş**. (ÇA,III-18), Okeanda uşunday cay bar eken, keme ötsö da, üstünön samalyot uçup ötsö da dayınsız cogolot **emiş**. (ÇA,III-39), Elde; orozonun kışkı uçuruna ömüründö üç colu kezdeşken adam tozok otuna tüşpöyt **emiş**. (Köç. Kag.-42)

Ayrıca durum fiilleri ile yapılan kalıba anlatılan geçmiş zaman eki getirilmek suretiyle de geniş zamanın rivayeti yapılabilmektedir.

Kelgeniñdi ugup, tölötüp alam dep **atıptır go?! (Köç. Kag.-58),**

Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Görülen geçmiş zamanın “-gan” formasına “eken” getirilmek suretiyle oluşturulmaktadır.

Sen meni aldagan **ekensiñ**. (BBKK-26)

Anlatılan Geçmiş Zamanın Rivayeti

Duyulan geçmiş zamanı da ifade edebilen “-gan”formasına “emiş” getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Cusup Turusbekovgo “Cakında çıgıp baram” dep telegramma kelgen imiş.
(MÜ-170)

Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zaman çekimine “eken veya imiş” cevheri fiil kalıbı getirilmek suretiyle oluşturulmaktadır.

Kölgö barat ekensiñ Karıpbek! (BÇ-68), Kerilip uktap, keñ basıp, ötpöyt ekenbiz go. (Köç. Kag.-28), Men “talabın” orundatpasam, baatırına aytat imiş. (Köç. Kag.-122)

Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipine “eken” getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Senin kursağıñdı bekerinen teşip salbasam ekem Utkul baatır. (BBKK-27)

D.8.3. Şart

Asıl fiil kiplerinin karşıladığı hareketi şart şeklinde ifade ederler.

Geniş Zamanın Şartı

Geniş zaman şekillerine cevheri fiilin “bol-” şeklinin şartı getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

İtçilik kıla turgan bolsoñ, cer üstündö saga orun bolboyt. (K-97), Koldo bar materialdardı alıp karay turgan bolsok, anın eñ birinçi ır - “Çıyındagı birinçi ır” degen çıgarmasın kezdeştirebiz. (BİEA-21), Eger biz açıp bilgen nerse Cerge korkunuç tuudurup, turmuş-tirilikti buzar cayın bile turgan bolsok, anda Cerge eç balee keltirbes amalın özübüz taap alarıbizga Cer uuldarı katarı ant berebiz! (ÇA,III-53)

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Geçmiş zamanın “-gan” şekiline cevheri fiilin “bol-” şeklinin şartı getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Elçilikke kelgen bolsoñ, - dedi handın katarında olturgan kara sakalçan kötörülö, -mına nayza-kılıçtar siler üçün dayardadık! - dep üyülgön kuralga, maşıkkın askerlerge kol nuskadı. (Köç. Kag.-98)

Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı

Geçmiş zamanın “-gan” şekiline cevheri fiilin “bol-” şeklinin şartı getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Belkim Kırgızga bizdin eradan 500 cıl murun Kıtaay cerinen kelgen Dinlin ala keldibi, tarihçılardan 12 cılga aybanattı kirgizgen Kırgız degen söz bar, egerde 12 cılga aybanattı Kırgız baştap kirgizgen bolso, eñ eski kirgizdi mindayçasınan aytkanda Kırgızdın tübü took, koyon, uluunu cılga koşkonuna karaganda alardı küçmön emes, madaniy curttan boluuga dep aytuu mümkün. (KI-589)

Gelecek Zamanın Şartı

“-gan” şeklindeki zaman ekine cevheri fiilin “bol-” şeklinin şartı getirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Egerde katındın balası baatır **bolo turgan bolso**, al katın colborstun cürögünö, etinetalgak bolot. (KI-588)

D.9. Kuvvetlendirme ve İhtimal

Cevheri fiilin üç şekli ile yapılan hikaye rivayet ve şart birleşik çekimleri yanında onun ek halindeki geniş zamanın³⁰² üçüncü şahsı ile yapılan fiil çekimi de dördüncü birleşik çekim olarak düşünülebilir.

Eklerin geniş zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal olmak üzere üç fonksiyonu vardır. Çoğu defa bu üç fonksiyon birbirine karışmış durumda bulunur.³⁰³

Kırgız Türkçesi'nde kuvvetlendirme ve ihtimal “-dır, tura” ekleri vasıtasıyla yapılmaktadır. Genelde üçüncü şahısta kullanılan bu eklerin bazen diğer şahıs eklerini aldığı da görülmektedir.

-dır

Nıyazbek başka baldarınnan ortonçuşu uşunu cakşı körüp, karıganda annın kolunda bağılğamı ata ıklasının tüşkönüdüür! (Köç. Kag.-13), Mınday işterge baldarıñ dele carap kalgandır. (Köç. Kag.-20), Tayecesi ceenin suragandır da. (Köç. Kag.-78), A, balkim, birdeme bolgondur. (ÇA,III-35), Koy, emne üçün caman oyloysuñ, mümkün anı maşına basıp ketkendir. (AB-330), Balkim men özüm da uurudurmun. (BBKK-11), Dağı bir colu basa belgilegim kelet: birak aga karabastan kommunistizm ideyasın, el dostugun, Stalındı, totalitarduu recimdi Tokombayevçe ırdagan akın cektur. (Kand. Cıld.I-6), Balkim, bul, tek menin pendelik kalpıs baamımdır. (T-263), Annın “okuu kitebi” menen ırların okubaganiñar cektur. (MÜ-49)

tura

Aalamdan cerge bağıtılğan radio signaldardın Cerge cetpey catkandıgı Cerdi kurçap turgan atmosferanın iondoşturulğan sferasının eçteme teşip öto algıs bekemdetilgendiginen tura. (ÇA,III-53), Kişi ar dayım bir nersege kızığıp çürüş kerek

³⁰² a.g.e., 330. s.

³⁰³ a.g.e., 330. - 331. s.

tura. (T-279), Ata-baba cakşı körgöndüktön oşondoy tört at berip koygon **tura**
Mekenge. (T-120)

D.10. Soru Eki

Her çeşit kelimenin soru şeklini yapan ek Kırgız Türkçesi'nde daima sonda yer almaktadır. Kesinlikle üzerine şahıs eki almamaktadır.

Geniş ve gelecek zamanda ortaya çıkan hareketlerin üçüncü şahıs tarafından yapıldığını haber veren “-at // -yt” şekillerinde soru sorulduğunda “t” sesinin düştüğü görülmektedir: (kör-ö-t // kör-ö-bü)

Kırgız Türkçesi'nde soru ekleri “-bı/-bi/-bu/-bü/-pı/-pi/-pu/-pü” şekilleriyle kullanılmaktadır.

Kıyabın taap söz aytsa, / Könbögön adam bolobu? (KML-145), Kündö et cegen kişi mal kütöbü, / Ayına bir colu et cebegen kişi can kütöbü? (KML-56), Kaydan deške bolobu, / Kayıgıp kelçü kırsıktı? (KML-103), Erkek da suluu katından baş tartabı? (BBKK-6), Tetigi toonu kördüñbü, karagay-çer baskan? (BBKK-34), Sen meni, şıldıñdap ele “kol başçısı” kılğan turbaysıñbı?! - dep ketmekçi bolot. (Köç. Kag.-94), Ene, tetigileri kördüñbü? (T-120), Kızmatka ornoştıñbu balam? (T-174), Barsam ayrıktırasızbı? (T-261), Anan, anı “Süygönümdün sürötünö” dep atap “Leninçil caş” gazetesinin redaksiyasına alıp barbaymbı? (MÜ-90), Al cerde bayagı “arabanın çetki atınday culungan” akebiz bar emespi. (MÜ-90)

D.11. İktidari Yapı

Hareketlerin yapılabirliğinin imkan dahilinde olduğunu veya olmadığını ifade etmek için kullanılan şekildir.

Kırgız Türkçesi'nde, iktidari yapı “al-” fiili yardımıyla oluşturulan birleşik fiillerle yapılmaktadır. Hareketin yapılabirliğini göstermek için “Asıl fiil+-a/-y zarf fiil eki

+ al- yardımcı fiil” birleşik fiili, yapılamazlığını ifade etmek için ise “al-” fiiline, olumsuzluk eki “-ba / -be” getirilmek suretiyle oluşturulan olumsuz birleşik fiil kullanılmaktadır.

Olumlu iktidari yapı:

Al özün: karamagımdağı ayıldardı **başkara alammın**, menin moynumda alardı başkaruu mildeti turat dep, özün işenimdüü sezet da, bergen buyrugun tuura dep çeçet. (Köç. Kag.-6), Bizdi colgo alıp ketken eñsöö - adamzat ezelten başka düynölördö özünö okşoş akıl -estüü canduular bar beken, bar bolso alar menen coluga **alar belek degen**, akıl menen akıl, es menen es **baylanışa alar** bele degen, al eköo öz ara iygiligine cete **alar** bele degen eñsöö - umtuluu alıp cönödü. (ÇA,III-52), Sottolgon Buharin otuz altıncı cılı Paricge kanday maksattan ulam barganıñızdı sot aldında caşırbay **ayta alasızbı?** (S-23), Men anın ordun **eeley alambı?** (AB-330), Kırgız, Kazak, ne Özbek, Tatar tilin bilgen kişi - alardın bardığı menen **süylöşö alat.** (T-25), Meni dele sakayta **alasız**, Iysa Bayke! (T-261), A Kasım Tınıstanov cönündö emne **ayta alasıñar?** (MÜ-96), Ceti kişi birigip bir töö, üç kişi birikteşip bir üy, ce bir kişi bir koy kurman **çala alıшат.** (KI-618)

Olumsuz İktidari Yapı

Maga mal-düynönün keregi çok Nıyazbektin tıncın **alalbaym.** (Köç. Kag.-24), Col alıs, **baralbaym**, dedi. (Köç. Kag.-48), Şımdaktay eki azamat üç betteşip **alışa albay**, üçünçüsündö Bedel Noruzbaydı tobun karay cürdü. (Köç. Kag.-90), “Karıganda kılsañ ölösüñ, caşıñda kılsañ körösüñ” dep uluular aytkanday, men cıyırmadan aşkanda okup, cakşıraak **bile albadım.** (MEC-6), Taksır! Aşuu aşıp, alıskı çegine **cete albadım.** (Köç. Kag.-87), Oşonda kırgızdarı Umay enesinin özü da saktap **kala albayt.** (BBKK-25), Bütün eki bir tuugandın ortosuna araçı tüşüp, silerge **boluşa albaymız.** (Köç. Kag.-22), Ata-enesiz bala törölbögöndöy ele cer-suusuz, nan, sütsüz kişi **caşay albası** çın. (T-119), Açuunun daamın tatpagan,/ Tattuunun daamın **bilalbayt./** Karañgını körbögön/ Carıktı da bilalbayt. (KML-120)

Kırgız Türkçesi’nde “al-” yardımcı fiili kadar kullanılmasa da “bil-” fiilinin de iktidari yapı oluşturmada kullanıldığı görülmektedir.

Altındı **erite bilbegen** iriter, / Terini **aşata bilbegen** çiriter. (KML-45), Barpı oşo algaçkı mezigildegı ırlarında baylarga caldanganın, alardan kıyla korduk körüp, köp azap tartkanın eñ elestüü **bere bilgen**. (BİEA-22), Cıyırmançı - otuzunçu cıldarı ar bir beş orus agayından biri kırgızça cakşı süylöp, bir-eköö **tüşünö bilişçü**. (T-25)

E. EDATLAR

Edatlar manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Birlikte kullanıldıkları kelimelerin, kelime gruplarının ve cümlelerin kullanışlarına ve ifade kabiliyetlerine yardım ederler. Bu bakımdan isim ve fiillere asıl kelimeler, edatlara ise yardımcı kelimeler³⁰⁴ denilmektedir.

E.1. Çekim Edatları

İsimden sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlenin diğer unsurları arasında zaman, mekan, cihet, tarz, benzerlik, başkalık v.b. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran kelimelerdir. Mutlaka bir isimden sonra gelmeleri ve ancak o isim sayesinde mana kazanmaları sebebi ile isim hal eklerine çok benzerler.³⁰⁵

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan çekim edatları bağlandıkları kelimelerin hallerine göre “Yalın halle bağlanan edatlar, Yalın veya çıkma haliyle bağlanabilen edatlar, Yükleme haliyle bağlanan edatlar, Yönelme haliyle bağlanan edatlar, Yükleme hali veya yönelme haliyle bağlanabilen edatlar, Çıkma haliyle bağlanan edatlar” diye sınıflandırılabilir.

Yalın halle bağlanan edatlar:

arkıluu “yoluyla, vasıtasıyla”

Barpı dayıma el tarabınan bolup, dayıma el talamın caktap ırdoo menen katar, özünün kurç ırları **arkıluu** bay-manaptardı, kazı menen biylerdin, başkaça aytkanda, ezüüçü taptın öküldörünün kılmıştarın ayabay aşkerelep alardı katuu singa algan. (BİEA-21), Siz menin ayalımdı telefon **arkıluu** cemelöögö col beripsiz. (S-19)

³⁰⁴ a.g.e., 348. s.

³⁰⁵ Türk Dilinde Edatlar, Necmettin Hacıeminoğlu, İstanbul, 1992, 1. s.

boyu “süresince”

Sandagan cıdar **boyu** köönörböy çaşap kelgen eldik ıgarmaçılık önlördün baarı oşol eldin akılına, emgegine, tabiy şartına, tarihıy okuyalarına caraşa calpı ele caratılış menen bolgon küröştö birge caralıp anı menençoguu ösüp önügöt. (KML-3), Ce esi cok baldarının ayıbı ömür **boyu** ataların cazalagan saga okşogon aram tamak bok kusuktarbí? (BBKK-26), Türktördün bul birdüktüü eki padışaçılığı bir carım kılım **boyu**, ortodo bolor-bolbos uzgültük menen Uлуу Aziya talaalarının eesi bolup kelişti. (BBKK-28)

boyunça “hakkında”

Mından başka kırgız til iliminin kalıptanışına, alsak: grammatika, sintaksis, leksikologiya **boyunça** da anın emgegi zor. (MÜ-96), Bütkül soyuz **boyunça** azır mıktı akın - cazuuçulardı sıyloo cürüp atıptır. (MÜ-172), İndostanda bir ilim bar imiş, oşol ilim **boyunça** adam ölgön soñ canı tirüü maluktun birine, meyli kumurska bolsun, işi kılıpbirine oop ketet imiş. (ÇA,III-18),

cönündö “hakkında”

Atam **cönündö** meni soguşka albay catsañar tuura emes. (ÇA,III-73), Oşonu menen birge daanışman Bars-bek aldıda boluuçu kanduu karmaş **cönündö** büt eldi kabardar kılıp koyuunu çeçti. (BBKK-23),

çamaluu “kadar”

Aytsak, bir cılı **çamaluu** Soyuz koşçu kızmatında, eki cil katarı menen öz ara cardamdaşuu tobunda iştep kalat. (BİEA-18)

ilgeri “önce”

Mından tört cıl **ilgeri** köptün katarında, tigi emen cıgaçın men oturguzgan elem. (MÜ-167), Beş altı cıl **ilgeri** a kişi stansiyanın oorukanasında catıp köz cumgan, agayın-tuugan çoğulup kempirdin söögün oşerge ele koyolu degen bütüm kılışkan. (ÇA,III-24)

menen “süresince”

Ayıldagılar taruu egip, kışı **menen** coro içişet eken. (Köç. Kag.-13)

sayın “-dıkça, her.. ”

Şak mömöldögön **sayın** iyilet. (KML-48), Aga kam körgön **sayın** al önügö beret. (T-6), Koñşuluk cönü menen al murda dele kirip cürçü, kirgen **sayın** Edilbaydın üy-bülösün körüp, içi cılıçu (ÇA,III-32), Kişi karıgan **sayın** kelesoo bolup kalabı? (Köç. Kag.-66), May daam sarı uuzdan cep, toyungan **sayın** kara gözü bacırayıp, bet otu kızara cırayлуу bolup barat. (Köç. Kag.-89), Cıl **sayın** ele cay munday ısıq bolo berbeyt. (ÇA,III-105)

sımak “gibi”

Biz dal oşol emgekkor arı **sımak** Ata-Mekenibizdi örkündötüü üçün tınıç emgektenip catpadık bele. (T-122), Oşentse da, eç ökünbös, keyibes **sımak** bir kızık münöz maga ar dayım dem berip turçu. (T-280), Karıyanın kebi oşo ak kuu **sımak** biyikke, biyikke uçup ketkendey sezilçü. (T-546)

sımal “gibi”

Tünküsün tez muzdap, tañga maal cer betin şor baskan **sımal** kıroo tüzüp kalat. (ÇA,III-6), Grinviç meridianı **sımal** bul kıyrda alıs-cakın aralıktın esebi temir coldon

boşalat. (ÇA,III-8), Büt tulkunu baş başkarıp, mee teylegen **sımal**, ar ayıldı tezge salçu bir başçısı bolot. (Köç. Kag.-6)

sıñar “gibi”

Kañılcarıma kirdegen nım töşök, köptön beri cuulbagan kiyimdin cıtı urunup, eñ başkısı - başpakkandan ele, certölögö tüşkön **sıñar**, muzdak şamaldın isi murduma kelip turdu. (BÇ-76)

sıñarı “gibi”

Karıgan kişi ölsö artı toy bolsun dep el ança mögdöböyt emespi, oşol **sıñarı** bu koñur iñirde çogulgandardın baarı mamır-cumur mayek üstündö boluştu. (ÇA,III-30), Cışılıp tazalangan çulu altın **sıñarı** miñ cıldap kalıpka salıngan bu kuran söz mañızın, oy nagızın cogultup, ölgöndün üstündö tirüünün akırkı aytar sözü bolup kalgan turbaybı. (ÇA,III-86)

sıyaktuu “gibi”

Çükö atışuu, çikit çabışuu, orompay, şabiyet tebişüü, karakoyun dümpüldök, ak çölmök **sıyaktuu** baldar oynoçu oyundarga ança kızıkpay, maselen, “bala-abışka” bolup kepke kumarlanuu oşo bala çaktan maga bütökön adaat. (T-545), Uлуу ada - uluu too sıyaktuu; / Ulu toogo çıkkanda / Aylanarı (cakındı) tanıysıñ, alıstı körösüñ, / Uлуу adam menen süylöşkөndө, / Ukpagandı ugasıñ, bilbegendi billesiñ. (KML-37)

üçün “için”

Kaňalık calçı cürsö da, üy-bülönü baguu **üçün** anın tapkanı cetişken emes. (BİEA-18), Akısı eki ese boloorun bilişkende, Kokondon kırk Kıpçak, Kırk bıçağı menen et tuuroo **üçün** keldi. (Köç. Kag.-46), Cakşı “buyum” **üçün** Kaçıke başım menen kelip olturgam go? (Köç. Kag.-72), Oşondon soñ “Konventsiyadağı” Birbaşbor bul abaldı

aykındaş **üçün** eñ akırkı argasın koldondu. (ÇA,III-45), Teñri küç bergen **üçün**, kan atamın kolu börüdüy, coosu koydoy boldu, çığışka, batışka cortuuldapkol kuradı. (BBKK-62), Bir vertolet çakırış **üçün** carım tün ubara bolupbuz. (AB-19), Sen - özüñdü oşol kaarmandardın katarına koşuş **üçün**, çamañdın cetişinçe ölkönö kızmat ötögüñ kelet. (T-121), Alar özdörünün çeber önörlörün kalk **üçün** önüktürüdü. (T-200)

Yalın veya çıkma haliyle bağlanabilen edat:

soñ “-dan sonra”

At kaçagan bolgon **soñ**, / Aştan, toydon kalgan **soñ**, / Külüktüğü ne payda. (KML-116), Eki-üç iret oşentip başı aylana tüşkön **soñ** tülkü sınbagan şişelerge kayra coloçu bolbodu. (ÇA,III-7), İndostanda bir ilim bar imiş, oşol ilim boyunca adam ölgön **soñ** canı tirüü maluktun birine, meyli kumurska bolsun, işi kılıp birine oop ketet imiş. (ÇA,III-18), Kişinin ölgöndön **soñ** catar cayın kol menen bütürböy ekskovorator menen oyup salış degen şumduk oygo kelgis coruk ele al **üçün**. (ÇA,III-83), Baatır, beş çöyçöktön **soñ** capsarga bastı. (Köç. Kag.-109)

Yükleme haliyle bağlanan edatlar

közdöy “-a doğru”

Darbazanın teşiginen oktoy atıp, çıgıp, atamdı **közdöy** cügürdüm. (MÜ-12), Aldagaydan cortup çıkkan aç tülkü bet aldıdağı temir coldu **közdöy** aşıkpastan, burulbastan coylop barattı. (ÇA,III-5) Caz keleri menen al çep alıskı deñizdi **közdöy** agıp cogolot. (BBKK-34)

Yönelme haliyle bağlanan edatlar

cönöp “a doğru”

Mına biz azır Sarı-Özöktün ilgerten arbaktuu beyiti bolgon Ene-Beyitke **cönöp** baratabız. (ÇA,III-80),

carasha “göre”

Sabaasına **carasha** (karay) bişkegi, / Sakalina (murtuna) **carasha** (karay) iskegi. (KML-63), Al kimisinin önörü talkuulanıp, aldarına **carasha** baa alışçu eken. (BİEA-104), Oşogo **carasha** kam körülüp, ketüüçü çıgım ar kimisine bölünöt. (Köç. Kag.-45), Carkımbay menen Nurbay katinga cetip, ayılına kelgende çamalarına **carasha** toy berişken. (Köç. Kag.-103), Birok anı ar bir köz öz abalina **carasha** körüp, öz dartın, öz caraatına okşoşturup alat okşoboybu. (Köç. Kag.-118), Beri kara, Sabitcan, men öz alıma **carasha** öz işim bar karabayır kişimin. (ÇA,III-68)

çe “-a kadar”

Çingiz Han düynögö kelgenge **çe**. (KI-8), Anın cönü Türk kalkı Yafes'ten Aalança Han zamanına **çe** müsülman ele. (KI-9)

çeyin “-a kadar, -e degin”

Abaltadan Kırgız bolgon soñ, akırına **çeyin** da “Manası” bolot. (MEC-5), Bul uşul küngö **çeyin** ayl-kıştaktarda kadimkidey mayram bolup kele catat. (KI-615), Kün batkandan catkanga **çeyin** tamaktı ayabay içişet, kep kursak bolup catışat. (KI-616), Al beşikten belı çıkkandan tartıp, közü cumulganga **çeyin**, b.a., elüü cıldan aşık ırı menen eline kızmat kıldı. (BİEA-68), Kutulganga **çeyin** koy bagasıñ. (Köç. Kag.-53), Alıbek Ukendin sözün ayagına **çeyin** ukkan cok. (Köç. Kag.-122)

deyre “a kadar, -e degin”

İlgeri (kün çığıšta) Kadırkan cışka **deyre**, artka (batışka) Temir-Kapkaga **çeyin** kondurgan. (BBKK-60), Türk cazuusu Orhon (Mongolstandın aymagında) özünön tartıp, Dunayga **deyre** taralgan. (BBKK-75), Yanvarga **deyre** koylor cayıtta bağıldı. (T-175), Kündögüdöy tañdan turup kap bürkönüp, şımdı coon sanga **deyre** turup alıp, cılañaylak şüdürem aralap toogo karay cönödüm. (T-263), Tünkü saat üçkö **deyre** iştep

olturdum. (T-281), Daniyarov butubuzdun çokubuzga **deyre** bir sıyra tiktep öttü. (MÜ-41)

karaganda “-a göre”

Başkalarga **karaganda** bizge İslam dininin çarpındısı gana tiygen. (BSAE-4), İlimpozdordun taştığı azuulardı ekıtay maalumattarına salıstırıp taktooloruna **karaganda**, Kültegin 731- cılı 27- fevralda ölgön. (BBKK-67), Birinçiden, kural-caragina cana kiyimine **karaganda**, bul adam ce karapayım cooker, ce kandaydır bir kadırluu adamdın, aytalı, aymaktın başçısının - bagdın cigiti. (BBKK-4), Aytuuga **karaganda** tabğaçtın kaganının özünükü imiş. (BBKK-26)

karata “göre”

“Manas” eposu boyunca ilimiy makalalardın cıynagina **karata** kıskaçı söz. (MEC-3), Oşonduktan “Manas tekstin obongo saluuda ar epizoddo kanday okuya aytilat, mina uşuga **karata** obon da öz taktısın, nugun cañılatat. (MEC-4), Akinga **karata** bolgon minday zombunun sebebin çeçmelöödön murda biz anın ömür coluna kayrılalıklı. (Kand. Cıld.I-6)

karşı “-a doğru, -a karşı”

Oşondo tekeberlüü türktör baarının eldeşkis duşmanı bolot da, alarga **karşı** birimdik çıñalat. (BBKK-19), Al emi agası Bolot bolso, Sovyet biyligin çıñoogo aktivdüü katışıp, bay-manaptardın kaldıktarına **karşı** katuu küröş açat. (BİEA-18), Te, çıçkan cılında, büt arka kırgızı kazakka **karşı** attanat. (Köç. Kag.-41), Kenensarı atadan kalgan ordosun çıñap, başka elge **karşı** elin tukurup atsa, başıñdı korgop, bıyakka kaçkanın kanday? (Köç. Kag.-59)

taman “- doğru”

El cıla cetip, cıtı sıñgen cerine **taman** tirey baştı. (Köç. Kag.-12)

Yükleme hali veya yönelme haliyle kullanılabilen edatlar:

karap “-a doğru”

At tosturbay ayılına **karap** kaçtı. (Köç. Kag.-101), Anan eki sopu turup, kıblanı **karap**, “sapan, sapan saap” dep kulagin eki kolu menen karmap üç colu kıykırışat. (KI-617)

karay “-a doğru”

Caydın akırkı ayının carımı çende başında tacırybaluu Eren Ulug turgan elçilik Tibetti **karay** sapar tarttı. (BBKK-23), Kültegin nökörlörü menen ketken taraptı **karay** çaap cönöştü. (BBKK-27), Kam-çomdun baarı bütkön eseptüü boldu, emi ertefi ertemenen Ene-Beyitti **karay** colgo çığış gana kaldı. (ÇA,III-30), Dabişka üy-üydögülör çığıp, öñ-aletten ketken Sarıbaydı **karay** basıp, toktop, çogula baştadı. (Köç. Kag.-79), Şımdaktay eki azamat üç betteşip alışa albay, üçünçüsündö Bedel Noruzbaydı tobun **karay** cürdü. (Köç. Kag.-90)

Balasının akındığın sına, ır menen suroo berip da körüp, anın sözdörünün taasındığına **karay** keleşekte akın bolup çıgat dep aga ümüt kılğan ele. (BİEA-19), Ertefi ertemenen telegramma cibermekçi boldu Edigey, anan kızdar öz çamasına **karay** bardes ursun. (ÇA,III-20), Törtöö tört tarapka **karay** bezdirip çaap cönöştü. (KA-26)

Çıkma haliyle kullanılan edatlar:

arı “-den sonra”

Kayda barıp urunsak dele kayra aydaşat, oşentip mına uşerge tuş bolduk, mından **arı** barar cagıbiz cok. (ÇA,III-109), Mından **arı** ısık dos da, cakın aga-ini da bololu Tügölbay. (T-294), Bişkekke, andan **arı** kazaktın cerin aralap, közdön daldoo,

cogotuş kerek bolçu! (BÇ-78), Atam meni caaktan arı tartıp iydi. (MÜ-11), A körö mindan arı emne kılabiliriz, oşonu ayt da? (K-97)

arkı “dan sonra”

Köz carıp, aman töröp alsam, kudadın mindan arkı bergenine ıraazı elem. (Köç. Kag.-125)

aşa “-den sonra”

Esenkul uulu Niyazbek, / Cüzdön aş a çaşadı. (Köç. Kag.-49)

aşık -dan fazla”

Özü Ormongo eki ata ötüşkön tuğan, küçü üç ayuudan aşık, çap caak, boydu kudad bergen Törögeldi olturat. (Köç. Kag.-62), On cıldan aşık kurgak uçuk eki öpkömdü mülçüdü. (T-197)

aşuun “-dan fazla”

Andan beri on beş cıldan aşuun ubakit öttü. (Köç. Kag.-54), Orbitalık stantsiyada üç aydan aşuun birge bolup, uşu küngö çeyin cüktölgön funktsiyalardıñ tak atkarıp kelatkan eki kişi kadayça kapiletten dayınsız cogolup ketişin kanattuu kıyal, ... (ÇA,III-46), Kurman menen Samak baş bolgon cetimişten aşuun cigit Şoruktu bettep çaşırıp, col tarttı. (Köç. Kag.-99), Al materialdar, bizdin Uлуу Sovyettik Sotsialistik zor ölköbüzdögü cüz otuzdan aşuun elderdin asıl ruhunan, bay tabılğalarınan, ölbös murastarınan kurulat. (T-26)

başka “-dan başka”

Senin sakaldan başka emneñ bar? (BBKK-31), Barpı cogorku kızmattardan başka dagı selsovyettin orun basarı bolup iştep turgan. (BİEA-18), Alıkuldun Barpıdan

başka dağı Bolot cana Barman degen baldarı bar ele. (BİEA-18), Pedtehnikumdu birge bütökön menden **başka** coldoştoruñdu moskvaga bararıñ menen unutasıñbı? (MÜ-85)

beri “-der beri”

Elüü-altmış cıldan **beri** çoğultulgan eldik oozeki ıgarmalar, alp “Manas” eposu cana kiçig epostarubuz, adabiy murastar elden cıynaldı. (KI-3), Men senin üyüñö köptön **beri** kele elek elem. (BBKK-10), Kırgızdar uu talkan, üzüm, nan izdep Bukar, Kokan, Ancıyan, Namangandan **beri** açılıp tentip cürgöndö, Mamatkul kaydan cırgayt. (Kö. Kag.-10), Köptön **beri** coluñdu tosup cüröm. (Kö. Kag.-108), Koştooçularğa attardı arkandap baylap turgan butaktardan **beri** körsötüp berdi. (AB-14), Andan **beri** kıyla cıldar öttü. (MÜ-89)

berki “-den beri”

Köçmөndөrdün ezelten **berki** coosu kıtaylar sokku urup, aldan taydırıuu, basıp aluu üin kez kelgen мүmkүнülүktөrdү paydalanat. (BBKK-29), Bayırtan **berki** ayılğan: “Meken”, Ata-Meken”, “Ata-Curt”, “Ata-Koñuş” degen bay sözübüz bar. (T-23)

beter “-den fazla

Ce betteşip coodon ölböy, kötörüm bolgon maldan **beter** mınabu akılsız suuga ağıp ölsöm cooker atım ne bolmok! (BBKK-6), Ağı sargı culcuguy kara közdörü koroolu koy körgön cırtkıtan **beter** olturgandardı tez kızırata karap öttü. (BBKK-17), Sen, cörgөmүştön **beter**, olturup alıp, cele tartıp catasıñ. (BBKK-19), Baarıbız buyukkan koydon **beter**, ce karşılışkan coodon cok, ce cakalaşkan doodon cok, a kuu condo kırılabızbı? (BBKK-33)

bölök “-den başka”

Senden **bölök** cazarım dele cok. (MÜ-85), Cañı kelgin Canıstan **bölök** altoobuz, kaçandır bir ubakta, ce bolboso kılmuş casap catkan uçurda da, uşunday kıycalış tagdırga tuş boloorubuzdu bildik beken. (B-31)

erte “-den önce”

Birok anın natiycasın kelerki cazdan **erte** kütüügö mümkün emes boluçu. (BBKK-23)

kiyin “-den sonra”

Algaç belgilüü ölçömdögü beş ce ceti kadak cakşı sapattagı buuday tandalıp cana tartılıp alıngandan **kiyin**, taş-paşı terilip, ıpır-sıyrıları tazalanat. (Eld. Mayr.-10), Baatırdı - coonu cengenden **kiyin** makta, / Tamaktı boygo siñgenden **kiyin** makta. (KML-121), Bir azdan **kiyin** cañı taanıstar ottun kaşında olturuştı. (BBKK-6), Andan **kiyin** atam Mamay moldogo :Mına bu bayamdın canı kudanıkı, söögü meniki, eti seniki, cakşıraak okutup koy. (MEC-7), Botiñkandı emne kiymeysiñ? - dep suradı ayalı bir cumadan **kiyin**. (AB-335)

körö “-a göre, nazaran”

Sen andan **körö** atıñdı karasañçı, alıs ottop ketpesin şasıp cüröm dediñ ele go? (BBKK-11), Sen andan **körö** katındarıña bar da, meni koyo ber. (BBKK-27), Andan **körö** men bir oyundu bilem, es alıp, köñül açkança oşonu silerge körsötöyünbü? (ÇÜK-14), Cuma sayın anın oynoştorun atıp oturgandan **körö**, bir colu ayalımdı atıp saluunu tuura kördüm. (AB-336), Uşul azırkı ısıktan **körö** Sarı-Özöktün kıcıragan kışkı çildesi ceñil sezilet. (ÇA,III-105), Andan **körö** tamagıñdı iç. (BÇ-83)

murda “-dan önce”

Oşol üçün cer şarınan **murda** eç kaçan bolbogon alıskı “Tramplin” dep atalgan orbitadağı stantsiyanın “Paritet” dep atalışı cerdegi eki taraptın öz ara mamilesininçagılışı boluuçu. (ÇA,III-43), Carkınbay suu ceegindegi arkandaluu turgan taydı soyuudan **murda**, Nurbay menen bozo süzüügö kam urdu. (Köç. Kag.-109), Bayırtadan berki elibiz tüzgön cakşı saltardı urpaktarga maalımdoo baarınan **murda** cazuuçunun,

tarihçinin, tilçinin, curnalıstın, mugalimdin, nuskooçunun, “propagandist” vraçtın, aytoor bardık ele ata enelerdin, tarbiyaçılardın işi emespi. (T-129)

murun “-dan önce”

Antkeni, Kaçike baamında uydan **murun** calagan muzoo ele tuulat. (Köç. Kag.-72), Anan sööktü çıgarardan murun özünün da boy-ayagın karanıp, - tañga maal ele daarat alıp, sakal-murtun çegip koygon bolçu... (ÇA,III-55)

narı “-dan sonra”

“Tramplin”orbitasında uçup cürgön “Paritet” kosmostuk dıñ buzarlardın birinçi tobun kabil aluuga cana andan **narı** İks planetasına cönötüp koyuuga dayar ele. (ÇA,III-45)

sırtkarı “-den başka”

Birok cerden **sırtkarı** tsivilizatsiya menen bolor baylanış keleşekte Cerdegi adamzatka cakşılık apkelebi, ce camandık apkelebi - anısı azırınça eç canga belgisiz. (ÇA,III-52), Oşondoy bolgon soñ, ar bir mezgildin mıktımın degen uuldarı, öz uçurundagı koomdun sayasiy aktualduu maselelerinen **sırtkarı** çaşay albası çın. (Kand. CıII-5), Cerden **sırtkarı** bir cayda akıl-es bar ekendigi izdep tabılbagan, işenip bolo turgan emes, kiyinki uçurda cön ele bolgon utopiyaga aylanganın ... (ÇA,III-48)

tarta “-den itibaren”

Dele kim bolbosun - okumuştıudan **tarta** mugalimge çeyin, studentten **tarta** koyçuğa çeyin negizinen maga uşunday suroo berişet. (T-544)

tışkarı “-dan başka”

Alardan **tışkarı** daracası tömönüröök kadırluu adamdar: on başkaruuçu, 15 iş alıp baruuçu cana küçtüü uruulardın başçıları bar. (BBKK-13), Adattagı toluk coo-caraktan **tışkarı** cıluu kiyimdi cakşılap kamdaştı. (BBKK-31), Ar üydögülörgö çayı

menen kımızdan **tışkarı** kününö eki maal et tartılat. (Köç. Kag.-46), Mal candan **tışkarı** öz başña körünsün peyli tar! (Köç. Kag.-80), Mindan **tışkarı** akın Yasır Şivaza menen “İnternatsionaldı” dungan tiline kotorup alıptır. (MÜ-99)

ulam “-dan itibaren”

Oşondon **ulam** Kurman ayt kelip çıgat. (Eld. Mayr.- 35), Uşundan **ulam** aytarım, A. Tokombayevdin çıgarmaçılığı kançalık köp izildegendey körünsö da, al karamança izildene elek. (Kand. Cıld.I-5), Kişi öltürüü iç tarlıktan **ulam** bolgon dep sot erin boşotup ciberet. (AB-336), Oşondon **ulam** canı oorubagandın kuday menen işi cok degen söz kalsa kerek. (ÇA,III-86), Uşu enemdin sözünön **ulam**: Ata-konuş - oorulu kişini keselden sakaytçu kasiyettüü cay dep baamdagamın. (T-119), Kölgö kongonu kelatkan eki ördök bizdin külkübüzdön **ulam** kayıp ketiştı tigil ceekke. (T-255)

E.2. Bağlama Edatları

Cümleleri veya cümle içinde kelimeleri ve kelime gruplarını ya mana bakımından, yahut şekil itibarıyla birbirine bağlayan sözlerdir.³⁰⁶

a “ya”

A çınında al kudaylar bolgonu calgan. (ÇA,III-37), Kündüzü daakıday bolgon seyrek kuuray çöp küngö umtulat, moyun sozot, a tünküsün kara suukcalbayta çabat. (ÇA,III-40), A çınında alıbek tuygan. (Köç. Kag.-75), A berkinisi bolso soo uçurunda üylönüüsü kelbeyt. (AB-329), Al üylöngöndö “Cogotulgan beyiştı”, a ayalı köz cumgandan kiyin “Kaytarılıp berilgen beyiştı” cazgan. (AB-337), A men ceti çasımda çındap okuy baştagamın. (T-253), Bular cergiliktüü, a men Orusiyadanmın. (BÇ-77),

³⁰⁶ a.g.e., 112. s.

ager / a eger / agerim “eğer”

Ay ana, musulman bolgul, **ager** musulman bolbosoñ ölsöm ölörmün. (KI-8), **Ager**, ilbirs bolso birdi basıp, kanın sorup, kaptalda çubalcıp colgo tüşmök. (Köç. Kag.-53), **Ager**, but artıp, nike kıyılıp kalbagan bolso ... azır özüñö koşup, attanat elem. (Köç. Kag.-83)

A eger abiyiriñdi tepseñ salıssa, anı eç kim kayra tazarta albayt... (ÇA,III-69)

Agerim başta biröö sen uşunday müşkülgö tuş bolosuñ dese, ölüm-barım işenmek emes. (ÇA, III-55)

akırı “nihayet”

Kün cürüştü, tün cürüştü, **akırı** beşinçi kün degende Sayan toosunun biyik aşuularının birine çıgıp kelişti. (BBKK-32), **Akırı**, Taştanbek da makul bolup, aylı menen köçüp ketti. (Köç. Kag.-21)

al emi “yani”

Al emi ördöktör menen tooktor üy kanattuuları. (ÇÜK-3), **Al emi** hakas-kırgız ekendigin da kalktardı ar başka attar menen ataşkan kıtay tarihıy adabiyattarı özdörü anıktayt. (T-29), **Al emi** çeçkor bolso egin alıp, kırman suzarda mayda candıktan birdi (koy-kozu, eçki-ulak) soyup kırmanga küröktün betine muuzdap, etin bışırıp, eldi çakırıp beret. (KI-614), Azıgıbiz tügöndü, **al emi** iç bolso kurulday baştadı. (BBKK-8)

alsak “yani”

Mından başka kırgız til iliminin kalıptanışına, **alsak**: grammatika, sintaksis, leksikologiya boyunca da anın emgegi zor. (MÜ-96), **Alsak**, karyalar, baybiçeler, ak caştar, tüstü kezdemelerden kiyimderdi, köynöktördü tiktirişken. (Eld. Mayr.- 7)

alturgay “yani”

Azır bolso bul mayramdar, küzgülü curttay kubarıp, öçüp baratkan ottoy bülbüldöp kalsa da, dağı ele eldin artta kalgan katmarının arasında, **al turgay** şapkelerin tetiri kiyip namazga tura kalıçu kee bir kızmatçılardın arasında da bar. (KI-618), **Al turgay** oşondoy kor etüü menen özübüz çoñ ziyanduu işterdi ötöp cüröbüz. (T-163), **Al turgay** caatçılık dal uşul mezgilderde door sürdü. (T-24), Bul töp ayılğan nakıl bir üy-bülögö da, köp üy-bülögö da, **al turgay** ölkölördün ortosundagı mamilelerge tiyişi bar uluu söz. (T-201), Ötmö katarıma caan ötüp: moynumdan, conumdan **alturgay** konçumdan ıldıy suu tızıldap etimdi cıbratkan sayın men oşo caan cıbrın tıñşagansıp calpaya cay bastıram. (T-546),

al tursun “şöyle dursun”

Küngö totukkan kara toru öñü boppoz bolo tüştü, **al tursun** erinderi kögörüp ketti. (BBKK-9), Mal kırıgzardın çarbaçılığında basımduu, negizinen cılkı, koy, uy, **al tursun** töö karmaşat. (BBKK-15), Menin, **al tursun** üstümdö üyüm da cok. (BBKK-21)

andıktan “fakat”

Andıktan, akındın 30- cıldardagı sayasatka salıp cazılğan çakırık ırları, kantse da keçirim kılıuga arziyt. (Kand. Cıld.I-5)

antkeni “yani”

Antkeni eki korabl “paritet” menen kezekteşip birinin artınan az ubakit ötkörüp ekinçisi calgaşnayt, bu colkuda eköo stantsiyanın eki kaptalman kelip, bir uçurda calgaşuusu zarıl. (ÇA,III-21), **Antkeni** annın uulu uuru, tigil moynunda asılğan - oşonun başı. (BBKK-10), **Antkeni**, üydün içindegi meşke ot cagıp turabız. (ÇÜK-10), Caman cagın körö albadım, **antkeni**, çoñ bolobu, kiçine bolobu benimçe caman el bolboyt, caman adamdar bolot. (MÜ-175)

atteñ / attiñ “ne yazık ki”

Atteñ, oşol ayar bababız arazdıktı akıl menen ceñüünün colun akırına çeyin izdebesten, Kapagandı kırgızdardı kapıstan basıp, sazayın birotolo taanıtıuuga köndüröt cana kagandı, Kültegindi, anın agası Mogilyandı alıp, koşundu özü baştap barat. (BBKK-78), **Attiñ**... uşunu men emes, emne üçün atam tüşünböyt, ıyak? (MÜ-10),

ayrıkça “ayrıca”

Albette, ügüt-nasaat işterin, **ayrıkça** ateisttik işterdi kücürmön cürgüzüü ötü zarıl. (KI-618), Tülkünün başın aylantıp ciberçü **ayrıkça** sasık cıt sınbay tüşkön şişelerdin oozunan urunat. (ÇA,III-7)

aytalı “veya”

Birinçiden, kural-caragına cana kiyimine karaganda, bul adam ce karapayım cooker, ce kandaydır bir kadırluu adamdın, **aytalı**, aymaktın başçısının - bagdın cigiti. (BBKK-4), Mına, **aytalı**, azır düynödö demografiyalık dürküröp ösüş bolup atırı, başkaça aytkada baldar köp tuulup catırı alardın baarın baguuga kuduret cetpeyt. (ÇA,III-38)

aytsa / aytsak “kısaca”

Aytsa, Salkın ay-kününö cetip, töröörünö az kalganda erine aytkan. (Köç. Kag-124), **Aytsak**, bir cılı çamaluu Soyuz koşçu kızmatında, eki cıl katarı menen öz ara cardamdaşuu tobunda iştep kalat. (BİEA-18)

aytor “kısaca, sözün kısası”

Aytor, nesi bolso da üydön süt tögülsö, sırttan muzoo emet bolup, eki eldin intımagı bir cerden bekimekçi bolso, ekinçi cerden üzülüp, ordunan çıkpadı. (Köç. Kag.-122), Töl töldötköndö, tüşüm cıyganda, bala törölgöndö, ne balanın tuşoosun keskeende, ne uul er cetip müçölün çıgarganda, cañı koñşunu örülüktögöndö, ne kişiler dostoşkondo... **aytor** cakşılıktı belgilep toy toylogon kez zook-tamaşalar menen ötkörülçü. (T-131), Caz-Köçüünün kaysı bagıtta ekenin, geografıyalık ordun, kün batış, çıgış, tündük, tüştügün - **aytor**, belgilerin taktap, anan kabarga kelgen kişinin atı cönü bıyakta tursun, öñü-tüsün suraştırıdı. (AB-19)

balkim “belki, sanki”

Balkim men özüm da uurudurmun. (BBKK-11), **Balkim**, bugünçö menin orduma biröönü cibere turar. (ÇA,III-10), Ölgön soñ Kazangaptın canı een tamda calgız kala albay tülkügö oop, canday körgön dosuna kelip turgandır, **balkim?** ... “Alcıp baratkan cokmunbu?” - dep kayra özün uyatkardı. (ÇA,III-18), Ceti miñ cılday tarihta maalım; “Kılıç kötörgön özü kılıçtan ölot” degen nakıldı Adıl Gitler sabak etse, ne eñ bolbogondo Aleksandr Makedonskiy menen Napoleon Bonopartın tagdırların esine alsa, **balkim**, al cortuulun baştabas bele? (T-28), Kişi cakşılup asıray bilse, **balkim**, talant beçara antayıp, borsoyup oşo özün cakşı asırgan kişiğe üyür bolup cürbösun deçümün. (T-544)

başkaça aytkanda “başka bir deyişle”

Al ömürünün teñin, **başkaça aytkanda**, otuz cıldan aşırıgıraak mezgildi calañ cakırdıkta, zalim baylarga calçı cürüü menen ötkörgöndüktön, duşmandardı cek körüü sezim anda çıñ algan daracaga cetişken. (BİEA-21), Mina, aytalı, azır düynödö demografıyalık dürküröp ösüş bolup atırı, **başkaça aytkanda** baldar köp tuulup catırı alardı baarın baguuga kuduret cetpeyt. (ÇA,III-38)

birok “fakat”

Birok kedey ann bedesin çaap berbey kalat. (KI-614), Utkul attan tüştü, **birok** Yaruk katıp kalgansıp bık etpedi. (BBKK-9), Birok bul üydö başka turmuş - taza, carık, canga cagımduu. (ÇA,III-32), Alsız kolun cerden arañ alıp, töbömdön sılamak bolup, **birok** sılay albadı. (MÜ-8)

bolso “ise”

Cılkıçılar **bolso** ülüşkö karata özdörünün salttuu ırı “şırıldañdı” ırdaşkan. (Eld. Mayr.-20), Uyları çiydin düñgösün cep, cılkı-koyloru **bolso** kakırgan kara taştı calmalagansıp cürüp ele kıştan conun açpay çıgat. (KI-615), Berkinin **bolso** kural-caragı şayma-şay: sol kolunda nayza, ay dalıda kalkan, başında şunşuygan tuulga. (BBKK-3), Azıgıbiz tügöndü, al emi iç **bolso** kurulday baştadı. (BBKK-8), Özü **bolso** kartayıp baratat. (ÇÜK-18)

bolsoñ “öyleyse”

Bolsoñ, ayılıña kelgen eki cigit kayda? (Köç. Kag.-79)

bolboso “yoksa”

Bu tülkü uşul tarapka açkalıktan argası tügöngön kezderde gana kelçü, **bolboso** suutup koyuppu ... (ÇA,III-6), **Bolboso** ömür boyu kutulguş kuyaga kalbayızbı... (ÇA,III-11), Biriñerdi biriñer sıylabasañar da atañardın arbagın sıylagıla, **bolboso** baanıñardı kuup ciberem, öz ubalıñar özüñördö bolot, betiñerge karabaym. (ÇA,III-32), Kıynap suraybı ce zındanga taştaybı, **bolboso** asıp koyobu, özü bilsin. (Köç. Kag.-69)

caki “veya”

Kırğızdar cogun izdep taap alsa, **caki** aña çıgıp, olcoluu kelse, mingen atın “colduu” dep caktırıp, “ak kancıgaluu canıbar!” dep koyuşat. (Köç. Kag.-43)

cana “ve”

Bul emi mıktı Bars-bektin ters ayınan - alardın oyu boyunca - kıştı tıştay öz nökörlörü menen kar **cana** möngü baskan Sayan toosunun eteginde küzöt cürgüzüşmöy boluştu. (BBKK-35), Alardın turmuş şartları sözsüz türdö demokratik **cana** sotsialistik ideologiyanı tuudurat. (BİEA-16), “Demiurg” programmasının çoñ **cana** mayda, sandagan maselelerin makuldaşıp, bir pikirge kelgiçektı eki taraptın ortosunda neçen coluguşuular, keñeşmeler bolup ötkön. (ÇA,III-43)

ce “veya, yoksa”

Ceti kişi birigip bir töö, üç kişi birikteşip bir üy, **ce** bir kişi bir koy kurman çala alışat. (KI-618), **Ce** bizdi atayın bukturmaga alıp kelip kaptadıñbı? (BBKK-33), Uluk özü kördü beken **ce** kabarin eşitip, koluna tiygize albagan biröö ayttı beken? (Köç. Kag.-10), **Ce** Ukendin közünö oşondoy körünöbü? (Köç. Kag.-27), Alar kışında köçkü alıp, **ce** kalcayıp karlıgınan ölot. (Köç. Kag.-32), Tilegi kabul bolgon bu **ce** başka sebebi barbı oşondon kiyin Salkın töröbödü. (Köç. Kag.-125)

Valeranın kadir-barkın baykagandırsıñ, **ce** anday emespi? (BÇ-48)

ce bolboso “veya”

Stansiyada birdemenin singanı, **ce bolboso** buzulğanı baykalabı? (ÇA,III-46), Cañı kelgin Canıstan bölök altoobuz, kaçandır bir ubakta, **ce bolboso** kılmış casap catkan uçurda da, uşunday kıyçalış tagdırga tuş boloorubuzdu bildik beken. (BÇ-31)

da “ve”

Anan mayda kaltırap barıp basılat **da**, tülkü ogo beter cıyrıla catat. (ÇA,III-5), Köktü karap ele ökürösüñ **da** bakırasıñ, ünüñ teñirge cetti deysiñbi? (ÇA,III-27),

Beşöönü ırgıta atkan mergender taygandır küçünö işenip, kalğanın kaltırıştı da, cabılıp, kısıp, kıykırıp, ortogo alıp, kirip barıştı. (Köç. Kag.-117)

dağı “yine”

Dağı aydatıp barıp bir tay almakçı bolot. (KI-614), Azır bolso bul mayramdar, küzgü curttay kubarıp, öçüp baratkan ottoy bülbüldöp kalsa da, dağı ele eldin artta kalğan katmarının arasında, al turgay şapkelerin tetiri kiyip namazga tura kalıçu kee bir kızmatçıların arasında da bar. (KI-618),

degi “hiç”

Emne dep catkanıñdı bilesiñbi **degi!** (BBKK-25), **Deği** kaerde tuulğanıñdı bilesiñbi? (ÇA,III-128)

demek “demek, sözün kısası”

Demek, türgeşter azırınça korkunuç tuudurbayt. (BBKK-29), **Demek** ayalı Boronduluktardı oygotup cürgön eken. (ÇA,III-17), Pilotu cok korabl ce calgaşuuga, ce orbitaga çıguuga uçup ketti de, **demek** cıyıntığı ali belgisiz. (ÇA,III-35), **Demek** bizdin den-sooluk mamlekettik baada kımbat baylık. (ÇA,III-39), **Demek** bular da tultuyup, kabak çıtış kerek. (Köç. Kag.-24), **Demek**, mergen emi çınığı önörün körsötüşü kerek. (AB-20)

demeyki “demekki”

Kedey-kembagal kolundığı tört tülügün özü ölgöndö ce toy-tamaşada gana soyboso, **demeyki** cön kündörü soyçu emes. (MÜ-10)

eger “eğer”

Eger aşar depkalsa, koşumça akıñı tölösün! (ÇA,III-15), **Eger** bularga ölümdün barkı çok bolso, anda tirüülükün da barkı çok tura. (ÇA,III-27), **Eger** biz açıp bilgen nerse Cerge korkunuç tuudurup, turmuş-tirilikti buzar cayın bile turgan bolsok, anda Cerge eç balee keltirbes amalın özübüz taap alarıbizga Cer uuldarı katarı ant berebiz! (ÇA,III-53)

egerde “eğer”

Egerde üşüşpösö, emne üçün alar moyundarın kanattarına katıp alışıp, suukta birden butun kötörüp tura berişet, ıya, atake? (ÇÜK-3), Kördüñbü uulum, egerde kimde kim tentektik kılsa, cazalanat eken ee? (ÇÜK-6), **Egerde**, alardın kem-ketigi bolso, anı cazuuçu çıgarmasında elestetiska akılıubu? (T-26)

emes “değil”

Birok alar cıldız **emes** ele, asmandan caagan bolottun sınıktarı. (BBKK-8), Kışında bul cerde kişi **emes**, börü coyloboyt, çımçık uçpayt. (BBKK-35), May **emes**, suu içip ele tıñıp ketsin. (Köç. Kag.-12), Tübölük **emes**, ubaktıluu bolsun. (Köç. Kag.-19), Eki agayındın çabışı **emes**, kazak-kırgızdın uruşunda balalıktan zorgo çıdagamın. (Köç. Kag.-42), Bir Ormon **emes**, cüz Ormon kelip, tügötüp ketsin köröyün. (Köç. Kag.-107), Kolkapsız iştöö kıyın, cılañaç kol menen temir **emes** taştı karmay albaysıñ. (ÇA,III-105), “Kırgizebiz” **emes** “tıgabız”. (BÇ-75)

emese “öyleyse”

Anda periştelere “**Emese** balası İsmaildi siz üçün kurman kılıp körsünçü.” deşiptir. (KI-617), **Emese** mına munu kara. (BBKK-7), Baatır, **emese**, men da tölgö kıldım. (Köç. Kag.-108), **Emese** babalarımızdın çırı emneden çıkkanın añdoo üçün tarihubızga serp taştap ötölü. (BBKK-78), **Emese**, al biyik adistikti bizdin ulan, kızdarımız

da teylešet. (T-201), Emese, oşol, esiñde bolsun, men ayt degenin ayttım, sen ugarın uktuñı, anan birdekide ukpapmın, bilbepmin, cansoogo dep cürböğün. (K-98)

emey “değil”

Beliñdegi çoçmoruñ / Irgay emey emne? / Irgalıp koroo kaytargan / Cırgal emey emne? (Eld. Mayr.- 27), Anday bolso altı muununan beri uruusuna salık tölöp kelatkan kırgızdar emey kim ele? (BBKK-19), Çayı dele başkaldıkınday, birook Edigeıy çay emey ele bal içip olturgansıdı. (ÇA,III-32), Al cerde tuugan, öto erigesıñ, calgızısñı, kışı-kara menen süylöşüp ceriñdi cazbasañ, oorçuluk emey emine ?! (BÇ-43), Bala emey ele balee al. (K-76)

emi “artık”

Emi alarga cetpeysiñer. (BBKK/28), Emi tañ atıp, arızıp kelgenderge mergençilik önörün körsötmök. (AB-14), Edigeıy kamçısın tap berip körsö, tigil it köñül burup da koybodı, emi keç bolup kaldı degensip cortup bara berdi. (ÇA,III-84)

kıskası / sözdün kıskası “kısaca”

Özü kim, el-ceri kayda, ısmı kim, ata-enesi kim, kayda, kaçan çoñoygon, - eçteme esinde kalbayt, eçtemeni bilbeyt, kıskası özün adam elem dep esepdebey kalat. (ÇA,III-115), Sözdün kıskası saga emne satıp kelişim kerek. (AB-330),

körsö “meğer”

Körsö, mezigil oomal-tökmöl eken, door cañırat eken. (KI-3), Kazıke ısıq çay içesizbi desem, körsö, aldagaçan ele cürüp ketiptir. (ÇA,III-9), Körsö, kay bir akındar üçtön, kaybirleri ekiden, köpçülüğü birden söz ciberişip 24 avtor Mamlekettik Gimdin sözün cazuuga katışıptır. (T-195)

maselen “mesela”

Çükö atışuu, çikit çabışuu, orompay, şabiyet tebişüü, karakoyun dümpüldök, ak çölmök sıyaktuu baldar oynoçu oyundarga ança kızıkpay, **maselen**, “bala-abışka” bolup kepke kumarlanuu oşo bala çaktan maga bütkön adaat. (T-545)

menen “ile”

A too **menen** bu toonu / Arzıgan kiyik açka ölot. (KML-109), Alardın negizdööçülörü - Aşın uruusunan çıkkan bir tuugandar Bumın **menen** İstemi - uşul uruunun padişalık kılışkan eki butağının babaları bolup kalıştı. (BBKK-28), Al üyünö tüşöörü **menen** Alibekti kaltırıp, Teyit **menen** atasının üstünö kirdi. (Köç. Kag.-34), Kol başı ünü kaarduu, - başı boş keliniñ **menen** boygo cetken kızıñdı eköönö kalınsız beresiñ. (Köç. Kag.-80), Çarkımbay **menen** Nurbay katinga cetip, ayılına kelgende çamalarına caraşa toy berişken. (Köç. Kag.-103)

momintip “böylece”

Momintip, aralarındagı kupuya süyüülörün bilgen Ukeninin kolunan ayak karmagan Alibektin ölbögön tört şıyragı kaldı. (Köç. Kag.-114), Şorkurap catkan koçkul kan, / Çıga albay catkan çirkin can, / cel **menen** muñduu ün beret, / **Momintip** katuu şıkkın şan. (Kan. Cıl. I.-118)

ne “veya”

Ceti miñ cılday tarihta maalım; “Kılıç kötörgön özü kılıçtan ölot” degen nakıldı Adılf Gitler sabak etse, **ne** eñ bolbogondo Aleksandr Makedonskiy **menen** Napoleon Bonopartın tagdırların esine alsa, balkim, al cortuulun baştabas bele?, Naarazılık bolbos üçün tigil **ne** bul sözdün caraksızdığın dalil bolup turgan uçurda da al kayra kayra okudu. (T-196), Naarazılık bolbos üçün tigil **ne** bul sözdün caraksızdığın dalil bolup turgan uçurda da al kayra kayra okudu. (T-196), Bizde kırgız **menen** kırgız **ne** orus **menen** orus

muştassa - al tamaşa. (T-26), Kırgız, Kazak, ne Özbek, Tatar tilin bilgen kişi - alardın bardığı menen süylöşö alat. (T-25), Oşondoy ele orus tilinde süylömdü baştağan söz maanisi kırgızçalatkanda, süylömdün ortosuna ne ayagina kelet. (T-173)

nesi bolso da “ne de olsa”

Aytor, **nesi bolso da** üydön süt tögülsö, sırttan muzoo emet bolup, eki eldin intımağı bir cerden bekimekçi bolso, ekinçi cerden üzülüp, ordunan çıkpadı. (Köç. Kag.-122), **Nesi bolso da** Kırgız tili - Türk tili! (T-25)

oşentip “öylece”

Oşentip ardemenin başın bir çalıp süylöşüp oturuşkan. (ÇA,III-34), **Oşentip**, Ormon arkalık elinin başına turdu. (Köç. Kag.-64), **Oşentip** al ayıldın kadırman mergençisi bolup oozgo kirgen. (AB-13)

tek “yalnız”

Tek tarih iliminin tereñdigin anıktaybız. (T-27), Balkim, bul, tek menin pendelik kalpıs baamımdır. (T-263), Albette, biz mında **tek** eldik çıgarmalardan başkanı bilbe debeybiz. (T-21), Al kezde **tek** sırttan sıylaşkambız bolboso, Iysa eköübüz ança sır alışa elek bolçubuz. (T-276)

turgay “şöyle dursun”

Eki taptın - ezüüçülör menen ezilgen kedeyler tabının ortosundagı karama-karşılkı körsötüp, üstömdük cürgüzgön töböldördün catkan zalimderden ekenin, alar cakırçılıkta cançılğan kedeylerdin al-abalın eske almak **turgay**, kayra katuu ezüünü ogo beter küçötörün carıyalap ırdagan. (BİEA-21), Ene til kızıkçılığın oylonmok **turgay** öz üyünün eşigin tappay kalgan beçaralar da boluştu. (T-221)

tursun “şöyle durusun”

Okşomok **tursun**, tim ele kişenep iyçüdüy bolup turgan. (MÜ-16)

tügül “değil”

Uydun bukası **tügül** inek uyları dağı kayrat kılat, cana başka malga okşop dalaaga kalbastan üygö özü kelet. (KI-588), Töögö kom salıştı başka el **tügül** özübüzdün ele şaar eli, caştar bilbey kalbadı. (ÇA,III-27), Muuzdalbay ölgön maldın etin “makürö” dep, ooz tiymek **tügül**, şorposunun cıtınan kaçat. (Köç. Kag.-42), Canına koysoñ, bul, adam **tügül** cılandı eerçitip algıday. (Köç. Kag.-59), Küz **tügül** kış kirip keldi. (Köç. Kag.-124), Türmodön telegramma **tügül**, uy tilindey kat-kabar cibere albaysıñ. (MÜ-170)

E.3. Kuvvetlendirme Edatları

Bütün bu sona gelen bağlama edatlarının iki fonksiyonundan umumiyetle kuvvetlendirme fonksiyonu daha belirgindir. Hepsi ilk bakışta somuna geldikleri unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılmış görünürler. Bağlama fonksiyonları bir kısmında belirli, bir kısmında zayıf, bir kısmında hemen hemen belirsizdir.³⁰⁷

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan bağlama edatları şunlardır.

albette “elbette, muhakkak”

Albette, ügüt-nasaat işterin, ayrıkça ateisttik işterdi kücürmön cürgüzü öto zarıl. (KI-618), , Bulardın tilin biz, **albette**, bilbeyt ekenbiz, birok süylöö kıraatı ispan tilinin kıraatına okşop ketet. (ÇA,III-89), **Albette** körgönsüñ. (BBKK-8), Özübüz

³⁰⁷ Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 365. s.

kiyinin, özübüzgö alabız dep silkinse, **albette** men aga karşı bolo almak emesmin. (T-197)

bele “muhakkak”

Can algıç körünçü **bele**. (Köç. Kag.-32), Uşul seksen çaşında al eköobüz küküktün balapanınday bolup cem talaşıp oltursak sonun emes **bele**. (T-250), Sovyetter Soyuzu boyunca: bizdin Iysa ondun biri emes **bele!** (T-258), Emine meni öldü dediñ **bele sen!** (T-270)

beym “mı acaba”

O, oşol künü Alıbek çabendestigin körgözdü **beym!** (Köç. Kag.-18), Çınında suudan ötoörü çok **beym**. (ÇÜK-16)

da “da / de”

Doñuzdu kırgız kara kiyik dep **da** aytkan cana tukumu tez ösüp, köptön tuugan üçün cılga kirgizse kerek. (KI-589), Barpı, közü ançalık körbösö **da**, el aarasında bolup, eldin süygön şayırı partiya menen ökmöttün mildettü tapşırmasın tak atkaruuga köpçülük massanı çakırgan propagandist bolup, aldıda cürö bildi. (BİEA-18), Birok kelip, atasın özdörü kömsün **da**. (ÇA,III-11), Özüm algaç körgön soñ kosmonavt menin kosmonavtımday bolup kaldı **da**. (ÇA,III-35), Baarı bir el **da**, aksakal. (Köç. Kag.-67), Emgegi siñgen kişi **da**. (T-257),

dağı “dahi, da /de”

Oy sen menden kam sanaba; menin **dağı** eki katınım bar debedimbi? (BBKK-6), Bul cerden **dağı** bir, eki özgöçö körünüştü, artıçılıktı belgiley ketüü kerek. (KML-16), Biz **dağı** bir balañız emes belek? (Köç. Kag.-19), Özünün üyünö kelse, anın ayalı **dağı** musor salıngan çaka menen çıktı. (AB-332), Uşundayça ırdap cattı on ırçı, alar menen ırdap cattım men **dağı**. (K-63)

dale / dele “da / de”

Yaruk attin eerin aluuga, suusu **dale** çuurup agıp catkan can baştıktardı çeçüügö cardamdaştı. (BBKK-6), Berki anı karap oturup oygo ketti: beçara **dale** esine kele elek körünöt. (BBKK-5), Arı beri aytilgan sözdördün colun torop, sabırdı **dale** özü körsöttü. (Köç. Kag.-24)

Mınday işterge baldarıñ **dele** carap kalgandır. (Köç. Kag.-20), Sözü **dele** uzun sabak söz emes eken (ÇA,III-29), Arakeç kişiğe köptün **dele** keregi cok. (ÇA,II-33), Çogulgandardın içinen katarga koşposo **dele** cer cazgan Uken. (Köç. Kag.-26), Biz **dele** oşol. (Köç. Kag.-41), Sensiz **dele** ceñip çıgarbız. (ÇA,III-56)

ele “da / de, daha”

Murunku ötkön baatırlar 9 çaşında **ele** coogo barçu eken. (MEC-6), Uşular sıyaktuu **ele** bir saptan turgan makaldardın ayrımdarına sebep menen natıyca cogorkularday birden gana bolboston ekiden ce andan köptön da bolot. (KI-11), Birok alar cıldız emes **ele**, asmandan caagan bolottun sııktarı. (BBKK-8), Tigil nayzası menen suunu saydı **ele**, bütündöy boylop ketti. (BBKK-4), Barpı çıgarmaçılığının algaçkı baştalışında **ele** aşkerelööçü ırları menen ar türdögü teñsizdikke karşı çıkkın. (BİEA-21), Bizdin üydö bar bolgonu altı **ele** kaşık bar. (AB-331),

kana / gana “yalnız, da / de”

Meken tuulup öskön cergebiz dep **kana** baamdaçumun. (T-120), Birok oşentse da bir kişiğe **kana** uyattuu. (T-123)

Anı biz, Kırgızdar **gana** bilebiz. (BBKK-8), Birok başıña tüşkön balaaga erdik menen çıdap kelatkan ekensiñ, aytarım uşul **gana**. (BBKK-11), Bu tülkü uşul tarapka açkalıktan argası tügöngön kezderde **gana** kelçü, bolboso suutup koyuppu ... (ÇA,III-6), Alardın çılıbırın kıya çaa, kuup, Kazat menen da bir beş-altı üydögü attardı **gana**

kaltıruuga beşöö bukturmada. (Köç. Kag.-34), Kısaar ceriñerdi gana kıssañarçı! (Köç. Kag.-110)

“gana” kuvvetlendirme edatının sıfat tamlaması arasına girdiği görülmektedir.

Oşondon cürüp oturup, arttan kuugan kuugundan kutulup, akırı Guram Dcohadze köl-şal terdegen atının tizginin tartıp karasa, özün koşkondo ceti gana kişi tirüü kalgan eken. (K-65)

go “-dır / dir, ya”

Al çıgarma kaçan, kaday doorda, kaday avtor cazdı- sın köz menen karaş kerek go. (KI-58) , Sapanız bir bolot go, ee? (BBKK-7), Çın-çınına kelgende Barpının akındık cöndömünün mañızın açkan, başka akındardan özgöçölügün belgilegen cagı da dal uşul nuskooçulukta, kemengerçilikte go dep oyloybuz. (BİEA-130), Çıdabas coruk go. (Köç. Kag.-24), Ata go seniki, birok sen özüñ özüñkü bolboy kalıpsıñ go. (ÇA,III-29), Çıday albaysıñar go, mergençilik kızık körüngönü menen azabı köp. (AB-13)

E.4. Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları

Bağlama edatlarının bir çeşidi olan bu edatlar karşılaştırılan grupları veya unsurları birbirlerine mukayese suretiyle bağlarlar.³⁰⁸

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan karşılaştırma-denkleştirme edatları şunlardır:

Karşılaştırma Edatları

Karşılaştırılan unsurlardan birini kasededen veya tamamını kasededen veyahut hiçbirini kasedemeyen edatlardır.

³⁰⁸ Türk Dilinde Edatlar, Necmettin Haçeminoğlu, İstanbul, 1992, 261. s.

ali ... ali ... “hem ... hem...”

Kıyanga **ali erte ali caş**. (Köç. Kag.-113)

...bı ...bı ...bı “...da ...da ...de”

Bul uçurda **caşçıbı, malçıbı, bayıbı** - baarının uykusu bölünüp, tıncı ketet. (Köç. Kag.-55)

bir ... bir ... “hem ... hem ...”

Atası ölüü-tirüüsün **bilbey kelse da, söögü çıga elekte cetip kalganı Edigeydi bir** kubantıp, **bir caşıttı**. (ÇA,III-24)

birde ... birde ... “bir ... bir ...”

Alar suuga **birde çömülüp, birde körünüp barıp, bir maalda askaga urunuştı**. (BBKK-4), Kültegin bürüdön **beter bütündöy tulku menen birde oñgo, birde solgo** burulup, **caaldana kıykırdı**. (BBKK-20), Şırp etken **dabiş çıgarbay temir coldun birde** narkı betin, **birde berki betin artıla şimşilep, coylop barattı**. (ÇA,III-6), **Birde cıyrıktırıp** muzdak ter **çıbırçıktap, birde kara terge tüşüp kalçıldap ketet**. (ÇA,III-56)

birese ... birese... “bir ... bir”

Oşo col menen **kürküröp-şarkırap, köşülüp catkan cerdi oor solkuldatıp, birese** bu tarapka, **birese tigi tarapka poezd ötüp turat**. (ÇA,III-5), Uşul oy menen alar Sarı-Özöktün **kıyırına bet alıp, adırmaktuu cerlerde birese belden çubalıp körünüp, birese** koogo citip ketip, **tüzgö çıkkanda kayradan top karaan bolup köz uçuında alıstap** baratıştı. (ÇA,III-83)

... bolobu ... bolobu "... olsun ... olsun"

Oşol üçün tirüü candıktı öltürüş çoñ künöö, cılan **bolobu**, anın marı **bolobu** İndostanın kişileri tiybeyt eken. (ÇA,III-18)

bolsun... bolsun... "... olsun ... olsun"

İnitutta **bolsun**, catakanada **bolsun** culunup çıgıp, culunup süylögön oşo. (MÜ-53)

... **da ... da** "... da ...da"

Bir caşar balanın mintip süylögönün eç zamanda eç kişi eşitken **da** körgen **da** emes. (KI-9), Özü ortodon cogoruraak boyluu, uzun sıyda sakal, arık **da** semiz **da** emes, cagımduu süylögön cakşı kişi ele. (KI-615), Al ırında cerdin **da**, adamdın **da**, aybandın **da**, ösümdüktün **da** ömürü - Kün deyt. (BİEA-87), Baylanış seanstarı bolçu belgilüü ubaktarda **da**, başka ubakta **da** al eköönün al eköönün eç kaday coop bolboy tımtırs kattı. (ÇA,III-45), Oşol baş iyüüdögü argasızdık pendelerdi cakşılık ümütkö **da** cetkiret, azap-tozokko **da** tuş kılát. (Köç. Kag.-6), Ok taşka **da** tiyet, çapka **da** tiyet. (Köç. Kag.-14)

... **dele ... dele** "... da ...da"

Iya, çoñ ata, tülkü degen şumpay neme kinodo **dele**, comokto **dele** dayım ar kimderdi alday beret da. (ÇÜK-13)

keede ... keede ... "gah ... gah..."

Beri degende cıyırma üç kılımdan aşuun col baskan ruhiy madaniyatıbiz **keede** taşıgan dayra bolso **keede** soolugan bulak bolup kemidi. (KI-3/4), Otuz künü ooz

bekitmey orozo ayı ooşup, keede küzdö, keede kışta, cay, cazda da kelip kalat. (Köç. Kag.-42)

ce ... ce ... “hem ... hem ..., ya ... ya...”

Kıska cib **ce** boyloogo kelbeyt, / **Ce** kürmöögö kelbeyt. (KML-57), **Ce** caabayt, **ce** muzdak şamalap sürölüp, açılbayt. (Köç. Kag. -7)

narı... narı... “hem ... hem...”

Kremldegi **narı** taza, **narı** cupunu bölmösündö Stalin calgız özü arı-beri basıp turdu. (S-3), Közdörü eleyip, öñündö **narı** musapırlık, **narı** korkuu bar. (MÜ-8), Ata, anı emne üçün ketirdiñ? - dedim **narı** tabı, **narı** kunarı kete tüşkön oçok boyunda oturup. (MÜ-10), **Narı** sürdüü, **narı** komsoo, **narı** dayıma töbösun bulut çalgan Moskva! (MÜ-85), **Narı** süyündüm, **narı** işenbedim. (MÜ-170)

ne ... ne ... “ne ... ne...”

“Külüktün sını kulunda” - dep, el aytkanday, beli nukur, ködönü salıñkı, soorusu kömörülgön kulun **ne** külük, **ne** corgo çıgaarı çın. (Köç. Kag.-56), Antkeni, tarıh, **ne** cakşırtıp, **ne** böksörtüp burmaloogo bağınbayt. (T-27)

Denkleştirme edatı

Karşılaştırılan unsurlardan birini denkleştirme suretiyle diğərinin yerine koyan edattır.

Birinçiden, kural-caragına cana kiyimine karaganda, bul adam **ce** karapayım cooker, **ce** kandaydır bir kadırluu adamdın, aytalı, aymaktın başçısının - bağdın cigiti. (BBKK-4), Adam tuula elekten murda ele **ce** kuş, **ce** kumurska, **ce** dağı bir makuluk bolup kelgen eken. (ÇA,III-18),

E.5. Soru Edatları

Kelime, kelime grubu yahut cümlelerden önce veya sonra gelerek soru mefhumu ifade eden bütün sözlere soru edatı denilebilir.³⁰⁹

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan soru edatları şunlardır:

a

Kokus alar da uuru bolup çığıssaçı, **a?** (BBKK-11)

aya “acaba”

Paşa-stagan degen cok bele **aya?** (BÇ-45), Saga balkim “Çefirbak” cagıp cürbösün **aya?** (BÇ-54)

bı / bi / bu / bü “mı / mi”

El-curtuñ amanbı? (Köç. Kag.-8), Tilegi kabul bolgon bu ce başka sebebi barbı oşondon kiyin Salkın töröbödü. (Köç. Kag.-125), Kazıke ısıq çay içesizbi desem, körsö, aldagaçan ele cürüp ketiptir. (ÇA,III-9), Ukendi, şaytandın şapalağı **bolobu** deçü elem. (Köç. Kag.-75), Zamandar öttü, sen kaldıñ / Adamdar öttü, sen kaldıñ / Ölböstükkö aşkere / Türküksüñ**bü** bir özüñ? (BİEA-87),

Edatın “eken, ele, eym” kelimeleriyle kaynaştığı görülmektedir.

Uşu sözdü orunsuz aytıp koybodum **beken?** (Köç. Kag.-121), Emine, oşondo silerdin cerde şkül bar **bele?** (T-253), O, oşol künü Alıbek çabendestigin körgözdü **beym!** (Köç. Kag.-18)

³⁰⁹ a.g.e., 267. s.

çi “ne”

Menin cigitterimçi? (BBKK-25) Atañız boyunçaçı?³¹⁰

e / ee “e, ha”

Siz ölgön coksuz, e, Iysake? (T-269), Ayiy, Kakişti Iysakem cakşı körüçü ele, e? (T-278), Üyrönüp atat dep kızganıp catasız e, Iysake? (T-287)

Saparımız bir bolot go, ee? (BBKK-7), Alda baykuşum, kartaygan ekensiñ ee? (ÇA,III-9), Kişi bolsun dep okutkan bala uşul ee? (ÇA,III-18), Bir çuñkurga meni tıgıp taştap kete beret ekensiñer da, ee? (ÇA,III-55), Oñdurasıñ go, ee dos? (Köç. Kag.-37), Söz kötöröt, söz öltüröt ee, adamdı?! (Köç. Kag.-118), Cayıña koyso, koluna ölüp bergiñ bar ee? (Köç. Kag.-127), Kördüñbü uulum, egerde kimde kim tentektik kılsa, cazalanat eken ee? (ÇÜK-6)

emne / emine “niçin”

Siz emne bul İbrahim paygambardı mınçalık artıkbaş cakşı körösüz? (KI-617)
Emine meni öldü dediñ bele sen! (T-270)

emnege / eminege “niçin, neden”

Emnege mındayça? - degen suroo tuulat. (BİEA-104), Özüñdü men emnege cetine albay süyünüp olturam. (Köç. Kag.-9), Emnege kapaluu keldi, begim? (Köç. Kag.-20), Bayke, emnege kişini kişi ayabay, koyço kırat. (Köç. Kag.-42), Emnege caman oyloym. (Köç. Kag.-121), Meni emnege küttüñör? (MÜ-63), Adamga paydası tiyer kişi eminege özü erte ketti. (T-251)

³¹⁰ Kirghız Manual, R.J. Hebert-N. Poppe, İndiana University, 1963, 83. s.

eminede “nereden”

Bizdeki uşul intımtıuluk **eminede** degeninde, anı: oşo Oktyabr cıldarının çoñ dastaninan okuysuñ. (T-190)

emnedden “nereden”

Boz çalgan talaa üstündö al şookum kaydan, **emnedden** çıgıp catkanı belgisiz. (ÇA,III-6), Emese babalarıbızdın çırı **emnedden** çıkkanın añdoo üçün tarihıbizga serp taştap ötölü. (BBKK-78)

emne üçün “niçin”

Gracdanin, aytıñızçı, siz **emne üçün** oynuşun atpay, ayalıñızdı attıñız? (AB-336), Kimdi tartkan bu baldar, **emne üçün** uşunday bolup kalışkan. (ÇA,III-32), Emine üçün biz okuu okubadık? (T-254)

go “mı / mi, acaba”

Açkaçılık degen duşman saga omşogon baatırdı da ceñet eken **go?!** (BBKK-22), Bizdi baalayt ekensiz **go**, baatır aba? Aa, oşol cigittin atası uşul eken **go?!** - dep kaldı. (Köç. Kag.-18), Er öltürsöñ aytçu adamıñ men elem **go?** (Köç. Kag.-20), Şaytan öpkön katındardın kılaarı uşul eken **go?** (Köç. Kag.-103), Akıl-esiñ köp bolso, keede menin sözümdü ukpay, şoktonosuñ **go?** (ÇÜK-9), Dağı da çoñ çoğuluşka barıp kelatasız **go?** (MÜ-57)

ıya “acaba”

Erteñki künü men ölgöndöy bolsom, aruu cuup, ak kepindep kömör kişi tabılbay kalabı, **ıya?** (ÇA,III-55), Senin atıñan cooluk tartuulap koysok kantet, **ıya?** (ÇA,III-118), Mende “er tukum” barbı, **ıya?** (Köç. Kag.-24), Sen emne bolup kalgansıñ, **ıya?** (Köç.

Kag.-75), Kekirtegiñirden aş kantip ötüp catat, ıya? (Köç. Kag.-99), Egerde üşüşpösö, emne üçün alar moyundarın kanattarınakatıp alışıp, suukta birden butun kötörüp tura berişet, ıya, atake? (ÇÜK-3)

kana “hani”

Ayılıñda ölüm cok bolso, atañ kana? / Eliñde ölüm cok bolso, eneñ kana? (KML-87), A abışkanın nebereleri kana? (ÇA,III-27), Cayılıp catkan töölör mına, tööçüsü kana? (ÇA,III-126), Eldüü (mamlekettü) curt elem, emi elim kana? (BBKK-61), Al azır “Tobum kana?” dep ıylap atıptır. (ÇÜK-9), Menin cazuu üstölümdögü çañdar kana? (AB-330)

kantip “nasıl”

Sizde altı studyent kız a, anın baarın kantip bağıp catasız? (AE-329), Atçan askerler bul asman melcigen ak kar, kök muz kaptagan zañgeldi kantip aşat? (BBKK-32)

kayda “nerede”

A menin atım kayda? (BBKK-5), Senin üy sayın birden katınıñ olturat, bir üyüñdü maga berip koysoñ, üysüz kalgan katındı kayda alparasıñ? (BBKK-21), Közüñ kaşaygır, kayda eleñ? (Köç. Kag.-53), Bolsoñ, ayılıña kelgen eki cigit kayda? (Köç. Kag.-79)

kaydan “nereden”

Albette kaydan ottosun: başın cerge salıp, sıypanuuga da alı kelbey darmansız turgan. (BBKK-5), Boz çalgan talaa üstündö al şookum kaydan, emneden çıgıp catkanı belgisiz. (ÇA,III-6), Anan, ölüm kaydan oygo keldi. (Köç. Kag.-17), Mına bul tıttın caş köçötü kaydan payda boldu, çoñ ata? (ÇÜK-18)

kanday “nasıl”

Cüz caşıñ **kanday** bolot eken aba? (Köç. Kag.-19), Men “Manastı” **kanday** aytıp kaldım? (MEC-5), Maga **kanday** ötünüçüñüz bar ? (KTÜ - 120), Süttü teylegen adam cönündö sizdin oyñuz **kanday**? (AB-331), Degi, oşo ehna kok degeniñer **kanday** bolot Iysake? (T-271)

kandayça “nasıl”

Birok, **kandayça** orundaldı, kep oşondo. (Köç. Kag.-40)

kança “niçin”

Al emi anday cazuulardın cıgaçka, terige, çopogo cazılıp bizge cetpey kalgandı **kança**? (BBKK-79)

kanakey “hani”

Arakeç bolso da menin erim keldi, mına mañdayıñda oturat, senin estüü degen katınıñ **kanakey**?.. (ÇA,III-31)

kaysı “ne, neden”

Tuulgan ceri **kaysı**? (Köç. Kag.-31), Calgız ittin artıçılıgı **kaysı**? (Köç. Kag.-118), Süyüsünön ayrılğan ömürdün barı **kaysı**, cogu **kaysı**? (Köç. Kag.-118)

ne “niçin”

Munu başta **ne** aytpadıñ? (T-145)

nesi “neden”

Adam eey, uşundaylardın corugu, tirüü kezinde, azga cugup, köpkö cetpegeni nesi? (Köç. Kag.-25)

nege “niye”

İlgiçi çok cer tursa, karmaarı çok kün tursa, biz kудaydın bardığına **nege** işenbeybiz? (Köç. Kag.-29), Beş ireket namaz okup, künöödön **nege** ayrılбайыз. (Köç. Kag.-29), O, akılman, adis cirurg, çoñ okumuştuu kurbum, **nege** özüñdü saktay albadıñ. (T-262)

negedir “niçin”

Negedir çıkkım kelbey turat. (BÇ-15)

nelikten “neden”

Bul **nelikten**, Çake? (T-229)

E. 6. Tekrar Edatları

Umumiyetle fiillerden önce gelerek hareketin miktar ve tekerrür sayısını tayin eden edatlardır.

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan tekrar edatları şunlardır:

basa “yine, daha”

Basa, başınan ele A. Tokombayevdi sözdün toluk maanisinde sotsialisttik doordun akını, Oktyabr revolitsiyasının carçısı dep aytçubuz. (Kand. Cıld.I-5), **Basa**,

Yollıgtegin atası 734-cılı uulanuudan ölgön soñ, altın taktı eelep, İcen kan atıgıp, 739 cılı acalı cetip, düynödön ötöt. (BBKK-79), **Basa**, özübüzçö ele bükündöp til çıgara beriş erkin bizge kim berip koydu ele? (T-126)

cana “yine”

Çıdamı ketken Acıbek **cana** ayttı. (Köç. Kag.-94), Kanın koyup (taştap), Tabgaçka **cana** (dagı) baş iydi. (BBKK-68)

colu “defa”

Anan eki sopu turup, kıbilanı karap, “sapan, sapan saap” dep kulagın eki kolu menen karmap üç **colu** kıykırıшат. (KI-617), Cüz **colu** aytkandan/Bir **colu** körgögzön artık. (KML-51), Dagı bir **colu** basa belgilegim kelet. (Kand. Cıld.I-6), Elde; orozonun kışkı uçuruna ömüründö üç **colu** kezdeşken adam tozok otuna tüşpöyt imiş. (Köç. Kag.-42), Bir eki **colu** üyürü menen kelip, kuduktan suu içip ketkeni bolboso Karanar aptalap koroogo coloboyt kündür-tündür talaada, cayıtta. (ÇA,III-26)

colku “defa”

Türk atçandarının altı **colku** cortuulunan kiyin Tündük Kıtay eendey tüştü cana imperator Uluu Kıtay dubalınan askerin sırtka alıp çıkkança köp ubakit ötöt. (BBKK-29), Bul **colku** cortuulda köp cılkı alıp kaytıştı. (Köç. Kag.-21)

dagı “daha”

Dagı emne? (ÇA,III-10), Özübüzdün den-sooluk üçün içeli! - dep Sabitcan **dagı** ayttı da, bulañgır tartkan közün irmegilep, dale bolso kelbersip, maanilüü kebetede oturuuga tırıştı. (ÇA,III-39), Bet aldınan kelatkan **dagı** bir sostav köründü. (ÇA,III-108), **Dagı** bir kıçine misal. (T-22), **Dagı** da çoñ çoğuluşka barıp kelatasız go? (MÜ-57)

iret / ret “kere”

Al emi anın inisi cana murasçısı azırkı Kaagan-kagan, Huanhe dariyasın altı iret keçip ötüp, Tündük Kıtaydı tıptıypıl talkalagan ele. (BBKK-15) Eki-üç iret oşentip başı aylana tüşkön soñ tülkü sınbagan şışelerge kayra coloçu bolbodu. (ÇA,III-7), Anı ar bir iret conuma salganda, közüm tumandaşa tüşöt erksizden. (BÇ-15)

Men kazaktan birinçi ret kuda kütkönüm emes. (T-294)

kayra “tekrar, yeniden”

Keñeş kayra ulandı. (BBKK-20), Eki-üç iret oşentip başı aylana tüşkön soñ tülkü sınbagan şışelerge kayra coloçu bolbodu. (ÇA,III-7), Colum kırgızdan köpkö acıraştı ele, emi, mintip kayra koşulbadı? (Köç. Kag.-57), Celgen soñ tabak cıylıp, “Moldo” kuranın kayra baştı. (Köç. Kag.-66), Kayra, şilekeyin kuyultup, söök añdıp turgansıgan kebetesine külküm kelip, negedir caydarı bolo tüştüm. (BÇ-13), Kayra üyüne kelip, çeçinip uktap catkan ayalının canına cata ketti. (AB-333),

maal “defa”

Ar üydögülörga çayı menen kımızdan tışkarı kününö eki maal et tartılat. (Köç. Kag.-46), Tüştö bir maal tamak, erteñ menen keçinde çay. (BÇ-82)

mertebe “kez, defa”

Ak çölmöktü da Alıbek maraga neçenertebe taştadı. (Köç. Kag.-27), Baatırlar neçenertebe nayzalaşat. (Köç. Kag.-30), Alıbek Uken menen ekiertebe kol alıştı. (Köç. Kag.-48)

ooz “defa”

Uşuga çeyin bir ooz aytışpayt da. (Köç. Kag.-111)

sıyra “defa”

Daniyarov butubuzdun çokubuzga deyre bir sıyra tiktep öttü. (MÜ-41), Oşondo avtor romandagi öto sozulup ketken cagin kıskartıp, cetpey kalgan cagin toluktap dagı bir sıyra baştan ayak sızıra karap çıguusu kerek. (MÜ-185)

E. 7. Gösterme Edatları

Bunlar birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan kelimelerdir.³¹¹

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan işaret edatları şunlardır:

ana “aha”

Ana, örttön kaçkanday eköo çaptı tömön. (Köç. Kag.-81)

me / ma “al, işte”

Bizdi oşentip zordop körsünçü, **me** saga! (ÇA,III-15), **Me**, ışkındı! - dep sura bergen koluna kuçak ışkındı taştadı. (Köç. Kag.-48), **Me**, kol dostosoyuk! (Köç. Kag.-68)

Ma! Erkekterdiki cetpey catkansıp, eköo kirdi çaçtaşıp, üygö araçaçılar koldu. (Köç. Kag.-106)

³¹¹ a.g.e., 351. s.

mına “işte”

Ulamadan ulanganı **mına** uşunda. (MEC-5), Emese **mına** munu kara. (BBKK-7), Atıp aldık, atıp aldık! **Mına, mına!** (Köç. Kag.-26), Üy **mına**, cay **mına** deşip ötünüşöt. (Köç. Kag.-65), **Mına**, Oşko keldik. (MÜ-14)

mınakey “işte”

Mınakey, maselen bizde kaalagan kişi Ak üydün aldına kelip: “Cogolsun Trumen!” dep kıykıra alat, aga eçteke bolboyt. (AB-336), Keçirip koyuñuzdar, **mınakey**, dostorkon üzürü. (İKT-83)

te / tee “ta”

Maraltoru külügün suuluktap, culkunta cetelep, **tee** narıdagı kayıñ mamıga asa bayladı. (Köç. Kag.-6), Bizdin ukum-tukumubuz uşundayça ömür boyu kırkışıp cürüp ötsün!- degen, **tee** ilgerten kelatkan rasmi. (Köç. Kag.-22), Oşondoy cargasınan boşop, eki kol oozgo tütpöy kalgan maalda, Kalıgul arasında Ormondor döböğö çoğulup, **tee** alıs aymakka köz çaptırıp, bakıldap küüldöp, uuz kıımız içip catkan topko Çarkımbay, Nurbay kelip tüştü. (Köç. Kag.-58), **Tee** tüzdö, at tuyagı caşıl çöptü kırkıp miñ çamaluu cigittermaşıgıp catat. (Köç. Kag.-98)

Te, çıçkan cılında, büt arka kırgızı kazakka karşı attanat. (Köç. Kag.-41), Atabay bay **te** iraaakta tabası kanıp karap turat. (MÜ-12), Dal uşu senin suroondu **te** ilgeri ele aziret-ali Muhambet baygambarımdan saga okşogon biröö suragan eken. (MÜ-35), Men munu cerdeşim bolgonu üçün emes, azır Toktogul Ketmen-Töbölük emes, **te** yeniseylik bolso da, anın talantın, tagdırın baalaganım üçün casamakmın. (MÜ-198)

tigil “ha”

Antkeni anın uulu uuru, **tigil** moynunda asılğan - oşonun başı. (BBKK-10)

tigine “işte”

Tigine, **tigine** eneke. (T-120), **Tigine**, Kırgız ilimler Akademiyasının uçup çıkkan Aska Teş Aydın taşın teşüüdö. (T-201), **Tigine**, baarı teñ aza kütüp kelatışat. (T-278)

E.8. Seslenme Edatları

Bunlar hitap edatlarıdır. Ünlem gibi his, heyecan, tabiat sesi şeklinde bir şey, bir hal bildirmezler. Sadece hitap, seslenme vasıtalarıdır.³¹²

ey / eey “ey”

Ey! - dep kıykırdı Kültegin. (BBKK-22), **Ey**, algıla munu! (BBKK-33), **Ey**, tırışıp-bırışkan kудay atkır! (Köç. Kag.-94), **Ey**, sen emne dep bılıcırıp atırısıñ. (ÇA,III-73), **Ey**, eşikti açkıla, kabıl algıla munu?! (BÇ-69), **Ey**, kırgız balası, sen uşunday ustat agañdan ülgü alıp kaldıñbı, aya! dep akırgım keldi. (T-258)

Adam eey, uşundaylardın corugu, tirüü kezinde, azga cugup, köpkö cetpegeni nesi? (Köç. Kag.-25)

ıya “ey”

Iya alla, col ber! (Köç. Kag.-11)

o / oo “ey, hey”

O, uluu kagan!. (BBKK-31), **Oo**, Kırgızdı Kırgız kılğan uşul keñ öröön, tunuk suu, biyik too! (Köç. Kag.-7), **O**, el curt! **O** aylanayın agayın. (Köç. Kag.-32), **O**, coo çaptı! **O**, turgula! (Köç. Kag.-35), **O**, kудaydı cok kul! (MÜ-12), **Oo**, bergenge bereşen

³¹² Türk Dil Bilgisi, Muharrem Ergin, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982, 350. s.

düynö! (Köç Kag.-17), Men bilgendi oo, bildiñbi? / Men tuygandı oo, tuyduñbu?/Buudayık kaçtı oo, kördüñbü? (Köç. Kag.-36)

kana “haydi”

Kana, körgönüñdü tökpöy-açpay ayt. (Köç. Kag.-40), **Kana**, köldü emi kata salgılaçı köröyün azır?! (Köç. Kag.-111), **Kana**, aytıñızçı kimbattu İvanov. (AB-330)

va “ave”

Va, Kök teñiri, bizdin curtka kut beriñ? (KA-25)

E.9. Cevap Edatları

Bunlar tastik veya red ifade eden edatlardır.³¹³

Kırgız Türkçesi’nde kullanılan cevap edatları şunlardır:

ariyne “evet”

Aryne, al kesipti teylegender çoñ okumuştuular, çıgaan adister - köp kesiptüülör. (T-201), **Aryne**, bul maselenin taktalışının manisi ölçömsüz. (BBKK-75), Kişi kişiğe uyattuu boluş, **ariyne**, cakşı emes. (T-123), **Aryne**, bul turmuş deñizinin şar talkundarında şilengen bir ıplas serpendeseder. (T-131)

bali “evet”

Bali-bali, Çın emespi çirkin! (Köç. Kag.-49)

³¹³ a.g.e., 351. s.

ooba “evet”

Ooba, çin aytam, men uurumun. (BBKK-11), **Oobo**, sen meni ele körö kalasıñ. (ÇA,III-34), **Ooba**, calgız bolçu. (Köç. Kag.-65), **Ooba**, akçam bolso, men dele silerçilep koniyak alıp içemin. (T-255)

cok “hayır”

Cok urmattum. (BBKK-7), **Cok!** - kese coop kaytarganına oylono kaldı okşoyt. (BÇ-15), **Cok**, tanıbaym. (BÇ-30)

kana

Kana, çıkçı beri, aldağı kılıçıñdı kınınan suurçu. (BBKK-31)

ras “doğru”

Ras, cok dep aytıška bolboyt. (T-24)

E.10. Ünlemler

His ve heyecanları ifade eden içten koparak gelen edatlarla, tabiattaki sesleri taklit eden edatlardır.³¹⁴

Daha çok konuşma dilinde kullanılan seslenme edatlarından Kırgız Türkçesi’nde kullanılanlarından bazıları şunlardır:

a “ha”

A-a, tüşündüm. (ÇA,III-35), **Oo**, birinen ekinçisin ümtöttürüp, birin ekinçisine cem kılıp koygon caratılış senin tamaşañ, **a!** (Köç. Kag.-119)

³¹⁴ a.g.e., 349. s.

ah “ah”

Ah, atası Börü! (Köç. Kag.-11), **Ah**, kaday sonun!.. (BÇ-22)

apey “aboo”

Apey, kötös, kaçtı!- deydi. (Köç. Kag.-81)

av “ah”

Av, barsıñbı boorum! (Köç. Kag.-80)

ay / ay-niy “ah, ah-ah”

Ay sen da oozuña kelgenin ottoy beret ekensiñ. (ÇA,III-29), **Ay-niy**, ayabay uyalgandırsıñ? (AB-334), Comok menen çındıktın, camandık menen cakşılıktın ayırmasın acırata albagan balalık taza düynöm **ay**! (BÇ-18),

aya “ah”

Ay, aba, **aya**! (Köç. Kag.-56), **Ey**, kırgız balası, sen uşunday ustat agañdan ülgü alıp kaldıñbı, **aya**! dep akırgım keldi. (T-258)

ayiy”ayy”

Ayiy, Kakişti Iysakem cakşı körüçü ele, e? (T-278)

bahh “aah”

Bahh! Ne degen küçtüü doo! (T-125)

e “eh”

Tfu, e atañı! (ÇA,II-19)

eh “eh”

Eh, Issık-Köl, senin şarpıldagan tolkunıñ, senin cumşuk tündörüñ, ak kuuday bolgon kızdarıñ, öttü turmuş. (BÇ-30)

fu

Bir tiginisin karap, kara sanın özü mıktıp, “fu” deyt. (Köç. Kag.-110), **Fu**?! İşiñiz bolbosun... (T-131)

ii “hı, ha”

İi, bar eken. (BBKK-5), **İi**, emne üçün! (Köç. Kag.-19), **İi**, atakörü, okşoşkon! (Köç. Kag.-47), **İ**, emi esime tüştü. (T-249), **İ**, anan, özünüz oyunkarak bolsoñuz oynop cürö bergensiz da? (T-253)

o “of”

O, akılmanım! (BBKK-19), **O**, kayrılbay ketken kayran kündör! (ÇA,III-25), **O**, aylanayın Ata-Curt - Seni körböy demiñdi albay ketmek boldum e - dep kumsarıp kalganıñda ... (T-119), **O**, akılman, adis cirurg, çoñ okumuştuu kurbum, nege özüñdü saktay albañıñ. (T-262)

oh-ho-o “ohoo”

Oh-ho-o, oruşçanı suuday ele süylöyt ekensiz agay. (MÜ-80)

oy “ooy”

Oy sen menden kam sanaba; menin dağı eki katınım bar debedimbi? (BBKK-6),
Oy, baya ele oşenpeysizbi? (ÇA,III-73)

oybay-ay “eyvah”

Oybay-ay! Abazgan karagım-ay! (MÜ-61)

oyvay “eyvah”

Oyvay! Anı, koş at menen çaptırıp, çekten nebak ötkörüp iydim go! (Köç.
Kag.-97)

pa “pah”

Pa, ar dayım tört burçunun biri sını, çirkin düynö! (Köç. Kag.-74)

tfu “tüh”

Tfu, e atañı! (ÇA,II-19)

SONUÇ:

1. “-çilep, -dap, -dagan” gibi zarf fiil ve sıfat fiil eki tabanlı ek yığılmaları isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır.
2. “-gıç, -kıl, -gult, -gıltım, -lcım, -ltır, -mök, -ş” isimden isim yapma ekleri renk isimlerine gelmektedir.
3. Kırgız Türkçesi'nin asıl fiil ismi eki “-UU”dur. Bu ekin yanı sıra “-mA, -mA, -may, -ş, -(a)ar, -kan” eklerinin de fiil ismi eki fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir.
4. İlgili hali eki “-Nın” şeklindedir.
5. Yükleme hali eki isim kök ve gövdelerine “-nI, -dI, -tI” varyantlarıyla, iyelik ekinden sonra ise “-I” şeklinde gelmektedir. Tabii ki yükleme halinin eksiz olarak yapıldığı da görülmektedir.
6. “-gA/-kA” şeklinde olan yönelme hali eki, iyelik eklerinden sonra “-A” şeklinde kullanılmaktadır.
7. Çıkma hali eki, teklik şahıs iyelik eklerinden sonra “-an” şeklinde gelmektedir.
8. Vasıta hali “menen” edatıyla yapılmaktadır.
9. Eşitlik hali “-ça” ekinin yanısıra ve genellikle “-dAy” ekiyle yapılmaktadır.
10. Yön gösterme hali “cönöp, karap, karata, karay, közdöy ve taman” çekim edatları yardımıyla yapılmaktadır.
11. Teklik ikinci şahıs zamiri “sen, siz”, çokluk ikinci şahıs zamiri “sender, sizder” şeklindedir. “sen ve sender” şekilleri normal, “siz ve sizder” şekilleri saygı ifadeli şahıs zamiridir.
12. “öz” kelimesi iyelik ekleriyle çekime girerek dönüşlülük zamiri olarak kullanılmaktadır.
13. Asıl sayı isimlerine “-dagan, -day” eklerinin getirilmesi veya “aşuun, cakın, çamalu” edatlarının yardımıyla tahmini sayı sıfatları yapılmaktadır.
14. Sayı isimlerine “-dan” eki getirilmek suretiyle üleştirme sayı sıfatları yapılmaktadır.

15. Kesir sayı sıfatları, sayı isimlerine “-dan” çıkma hali ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.
16. “-kır-, -kır-” ekleri, tabiat taklidi olan isimlerden fiiller yapmaktadır.
17. “-uuçu, -e elek, -kıs, -makçı, -kın” gibi ekler de sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır.
18. “-öğöndö, -a elekte, -a elekten, -ar menen” gibi zarf fiil ekleri de kullanılmaktadır.
19. “cat-, cür-, tur-, otur-, ber-, tüş-” yardımcı fiilleri, birleşik fiil şekillerinde durum ifade etmektedir.
20. Çokluk üçüncü şahıs eki, bütün fiil çekimlerinde “-ş-”dir.
21. Geniş zaman eki olarak “-a / -e / -y; -çu” ekleri kullanılmaktadır.
22. Görülen geçmiş zaman için “-dı / -kan / -çu” ekleri kullanılmaktadır.
23. Duyulan geçmiş zaman için “-p(tır)” ve “e elek” ekleri kullanılmaktadır.
24. Şimdiki zaman için “-uuda ve -mada” ekleri kullanılmaktadır.
25. Gelecek zaman çekimi için “-a / -e / -y; -ar” ekleri kullanılmaktadır.
26. Emir teklik ikinci şahıs eksiz şeklinin yanı sıra “-gın, -gıl, -gınıñ” ekleriyle de ifade edilmektedir.
27. Emir çokluk ikinci şahıs için “-ñar, -ñizder, -gile” ekleri kullanılmaktadır.
28. İstek çekimi için “-gay” ekinin yanı sıra “-gı + iyelik ekleri + kel- (yardımcı fiili)” kalıbı da kullanılmaktadır. Ayrıca niyet ifadeli istek için “-mak(çı) eki kullanılmaktadır.
29. Gereklilik çekimi için herhangi bir ek kullanılmamaktadır. Gereklilik, “fiil ismi + gereklilik ifadeli kelime” kalıbıyla ifade edilmektedir.
30. Cevheri fiil olarak “e-, cür-, cat-, tur-, oltur-, bol-” fiilleri kullanılmaktadır.
31. Olumlu ve olumsuz iktidari şekil “al-” fiili yardımıyla yapılmaktadır. “al-” fiilinin yanı sıra nadir de olsa, “bil-” fiili iktidari şeklin oluşturulmasında kullanılmaktadır.
32. “közdöy, caraşa, cönöp, karap, karay” gibi yeni devirlerin edatları da kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV, E.
1993, Kratkiy Kırgızsko-Ruskiy Slovar, Kısaça Kırgızça-Orusça Sözdük, Glavnaya Redaktsiya Kırgızskoy Entsiklopedii, Bişkek
- AHMEDOV, Böribay,
1994, Tarihten Sabaklar, Okutuvçı, Taşkent
- AKABİROVA, S.F., G.N. MİHAYLOVA
1988, Uzbeksko-Ruskiy Slovar, Glavnaya Redaktsiya Uzbekskoy Sovyetskoy Entsiklopedii, Taşkent
- AKALIN, Mehmet
1988, Tarihi Türk Şiveleri, TKAE, Ankara
- ALDAŞEV, A.A.
1992, Zoologiya Terminderdin Tüşündürmө Sözdüğü, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaktsiyası, Bişkek
- ALIMOVA, A., S. MUSAEV
1994, Kırgız Tili 6, Mektep, Bişkek
- ARAT, Reşit Rahmeti
1979, Kutadgu Bilig III İndeks, TKAE, İstanbul
1991, Eski Türk Şiiri, TTK, Ankara
- ATALAY, Besim (çev.)
1992, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi-Dizini I, II, III, IV, TTK, Ankara
- BANGUOĞLU, Tahsin
1986, Türkçenin Grameri, TTK, Ankara
- BAZILHAN, B
1984, Mongol-Kazah Tol, Ölgüy, Ulaanbaatar
- BEHAR, E.B., G.G. ÖZDOĞAN, N. İNCİOĞLU VE DİĞERLERİ
1994, Bağımsızlığın İlk Yılları, Kültür Bak. Yay., Ankara
- BURAN, Ahmet
1996, Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri, TDK, Ankara
- CAFEROĞLU, Ahmet
1984, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul
1993, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul
- CAPAROV, Abdikul
1979, Kırgız Tilinin Sintaksisi, Mektep, Frunze
- CUSUPOV, Keleş (tüz)
1993, Kırgızdar I-II, Kırgızstan Basması, Bişkek
1994, Kırgız Sancırası, "Ala Too" Curnalının Redattsiyası, Bişkek
- DAVLETOV, S., S. KUDAYBERGENOV
1980, Azırkı Kırgız Tili, Morfologiya, Mektep, Frunze
- DENY, Jean
1995, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, Oytun Şahin (çev), TDK, Ankara

- DİLAÇAR, Agop
1954, "Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi", Belleten, TDK, Ankara
- DURAN, Suzan
1954, "Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler", Belleten, TDK, Ankara, s.1.
- ECKMANN, Janos
1952, "Türkçede -RAQ, -REK ekine Dair" Belleten, TDK, Ankara, s. 49
- 1962, "Çağataycada İsim-Fiiller", Belleten, TDK, Ankara
1988, Çağatayca El Kitabı, çev. Günay Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul
- EMİR NECİPOVİÇ NECİP
1995, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, çev. İklil Kurban, TDK, Ankara
- ERCİLASUN, Ahmet Bican
1984, Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-, Gazi üniv. Yay., Ankara
1991, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II, Kültür Bak. Yay., Ankara
- 1993, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bak. Yay., Ankara
- ERGİN, Muharrem
1982, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yay., İstanbul
1991, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., İstanbul
- GABAİN, A. Von
1995, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara
- GÖMEÇ, Saadettin
1997, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Kömen Yay., Konya
- GRÖNBECH, K.
1992, Kuman Lehçesi Sözlüğü, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bak. Yay., Ankara
- 1995, Türkçenin Yapısı, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara
- GÜLSEVİN, Gürer
1997, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK, Ankara
- GÜNEŞ, Sezai
1997, Türk Dili Bilgisi, D.E.Ü. Rek. Mat., İzmir
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin
1962, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul
- 1984, Türk Dilinde Edatlar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
1991, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Kültür Bak., Ankara
1996, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK, Ankara
- HASAN ATA ABUŞİY
1995, Türkiy Kavmler Tarihi, Çolpan Neşriyatı, Taşkent
- HATİPOĞLU, Vecihe
1981, Türk Dilinde İnkileme, TDK, Ankara
- ISMATULLAEV, H.
1991, Samouçitel Uzbeksogo Yazıka, Okıtuvçı., Taşkent

- KARAEV, M.E.
1993, Kazak Tili - Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya, Sintaksis-, Ana Tili, Almatı
- KARAHAN, Leyla
1993, Türkçede Söz Dizimi - Cümle Tahlilleri- Akçağ Yay.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi
1986, Türk Dili, Dergah Yay., İstanbul
1994, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK, Ankara
- KARASAEV, H. K.
1993, Orfografiyalık Sözdük, Kırgız Sovyet Entsiklopediyase Başkı Redaksiyası, Frunze
- KASIMOVA, B. B. TOKTANALIEV, A. KARIBAYEV
1991, İzuçаем Kirgizskiy Yazık, Mektep, Frunze
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut
1992, Modern Uygur Türkçesi Grameri, Orkun Yay., İstanbul
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih
1994, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, TDK., Ankara
- KORKMAZ, Zeynep
1992, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara
1994, Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK, Ankara
- KUDAYBERGENOV, S.
1980, Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I Bölüm, Fonetika cana Morfologiya, İlim Basması, Frunze
- MAHMUDOV, H., G. MUSABAYEV
1995, Kazahsko-Russskiy Slovar, Öner, Almatı
- MAMITOV, C., M. ATAKİŞİEVA
1994, Kırgız Tili 7, Kırgızistan, Bişkek
- MENGES, Karl H.
1994, "Güney Sibiryaya Türk Şiveleri" çev. Günay Karaağaç, E.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII, İzmir
- MUHTARAV, A., U. SANAKULOV
1995, Uzbek Adabiy Tili Tarihi, Okıtuvçı, Taşkent
- NASKALI, Emine Gürsoy
1994, "XX. Yüsyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı I-II", Türk Dili Dergisi, TDK. Ankara, 505. sayı s.25, 506 sayı s.125
- 1995, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, TDK, Ankara
1997, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, Ankara
- ORALTAY, H., N. YÜCÜ, S. PINAR
1984, Kazak Türkçesi Sözlüğü, TDAV, İstanbul
- ORKUN, Hüseyin Namık
1986, Eski Türk Yazıtları, TTK, Ankara
- ORUZBAYEVA, B.Ö. (red.)
1978, Kırgız Sovyet Entsiklopediyası 3, Frunze
1983, Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası Entsiklopediya, Frunze

- ORUZBAYEVA, B., S. KUDAYBERGENOV
1964, Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya), Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması, Frunze
- ORUZBAYEVA, B.Ö., R.P. HVAN
1993, Samouçitel Kırgızskogo Yazıka, Glavnaya Redaktsiya Kırgızskoy Entsiklopedii, Bişkek
- ORUZBAYEVA, B.Ö., R.P. HVAN, D.Ş. ŞÜKÜROV, Y.Y. YANŞANSİN
1988, Russko-Kirgizskiy Slovar, Orusça-Kırgızça Sözdük, Glavnaya Redaktsiya Kırgızskoy Sovyetskoy Entsiklopedii, Frunze
- ÖMÜRALİEV, Boogaçı
1992, Kırgız Tili 8/9, Mektep, Bişkek
- ÖNER, Mustafa
1998, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK, Ankara
1998, "Türkçede Sentaktik İsim Çekimi" I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu, Balıkesir
- ÖZÖN, Mustafa Nihat
1962, Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İnkılap Kitapevi, İstanbul
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu
1996, Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK, Ankara
- POPPE, Nicholas
1992, Moğol Yazı Dilinin Grameri, çev. Günay Karaağaç, Ege Üniv. Basımevi, İzmir
- PRÖHLE, Wilhelm
1991, Karaçay Lehçesi Sözlüğü, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bak., Ankara
- RAYMOND J. H., N. POPPE
1963, Kırgız Manual, Indiana University
- SAFRAN, Mustafa
1993, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, TKAE, Ankara
- SAPARBAYEV, A., S. ÖMÜRALİEVA, R. EGEMBERDİEV
1993, Kırgız Tili 10-11, Mektep, Bişkek
- SARAY, Mehmet
1993, Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul
1993, Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul
- SERGALİEV, Mirzatay
1992, Kazak Tili, Almatı
- SIDIKBEKOV, Tügölbay
1991, Tabılga, Adabiyat, Bişkek
- ŞATALOV, A.N.
1993, Başkort Teleneñ Hüzlege I-II, Russkiy Yazık, Moskva
- ŞÇERBİNİN, V.G.
1989, Russko-Turyetskiy Slovar, Rusça-Türkçe Sözlük, Ruskiy Yazık, Moskva
- TAMİR, Ferhat
1989, Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri, TKAE, Ankara

- TANNAGAŞEVA, N.N. Kupreşko, Ş.H. AKALIN
1995, Şor Sözlüğü, Çukurova Üniv. Basımevi, Adana
- TDK
1993, Derleme Sözlüğü, Ankara
1995-1996, Tarama Sözlüğü, Ankara
1996, İmla Kılavuzu, Ankara
- TKAE
1992, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara
- TOGAN, A. Zeki Velidi
1981, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitapevi,
İstanbul
- TOPARLI, Recep
1993, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Erzurum
- TURGUNBAYEV, Çaştegin
1998, "Kırgız Türkçesi'ndeki -Gan / -Gon İsim-Fiil Ekinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları" Stad İnternette Yayınlanan Elektronik Dergi, Yıl 1, Sayı1, Adana
- TURSUNOV, U., B. ORINBAYEV, A. ALİEV
1995, Özbek Edebiy Tili Tarihi, Okutuvçı, Taşkent
- TÜRK, Vahit,
1995, "Eski Türkçe'de -gu /-gü Eki ve İşlevi", Ahmet Buran, Tuncer Gülensoy Armağanı, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, s.351
- VASİLİEV, Yuriy
1995, Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, TDK, Ankara
- YILDIZ, Naciye
1995, Masan Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, TDK, Ankara
- YUDAHİN, K.K
1965, Kirgizsko-Ruskiyy Slovar, Kırgızça-Orusça Sözdük I-II, İzdatelstvo "Sovyetkaya Entsiklopediyası", Moskva
1994, Kırgız Sözlüğü, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara

METİNLER

ATAMDAN KALGAN TUYAK³¹⁵

Öz atasın birinçi colu kinodon kördü. anda beş-altı caşar eselek çağı.

Bu okuya tee kıştaktın sırtında agarıp turgan çoñ kaşarda cün kırkuuda bolgon iş. Sovhozdun cün kırkımı cılıga uşul cerde ötkörülüüçü. Kamış menen cabılğan töböcü kiyin şiferge almaştırılğanı bolboso, çoñ kaşar aazır da ordunda, adırdan tüşö bergen ateke, col boyunda turat.

Mında al enesin eerçip oynop keler ele. Enesi, Ceengül, sovhozdogu poçta bölümünün telefonistkası, ar cılı cay başları menen kırkınçı bolup iştey turgan. Anı üçün Ceengül otpuskasın alıp, aga koşumça koş aydoo, tuut maalında erteden-keçke: “Aloo ele! Aloo! - dep alloolop tuş-tuştan cabalaktagan aşığış kabarlardı, buyruktardı, kala berse sen-men deşken aytışuulardı birine birin toktotpoy tezinen baylanıştırıp, dem alışsız iştegen kündördü, tündördü üçün ubaktısın eselep, kırkın başları menen ayagina çeyin künün koyo berbey kelip iştep cürçü... Oñoy beken can bakmak degendey, calgız boy cesir ayal uşunu menen eptep tüzügüröök ookat kılunun dalalatında. Cün kırkuunun akısı - iştegen emgegine caraşa emespi. Köp iştesen - köp, az iştesen - az alasen. Kışkı kamın Ceengül çınında uşul cerden taba turgan. Bir üydö eki can bolso da, otun-suu, kiyim-keçek sıyaktuu üy tiriçiliginin esebi bütöbü... Balasın taştaar kişisi bolbogon soñ, Ceengül anı kırkınga ala barar ele.

Al emi Avalbek üçün bul mezigil çeksiz erkindiktin dooru. Mınday cırgaldı kim körsün! “Koy-ay” degen kişi cok. kün cıluu, alardan koroo-koroo koy birinin artınan biri aydalıp, “Ay, bala! Kayrı, tos!” - deşse şiltegen cakka tızılata cügürüp, araba, maşına degen biri kelip, biri ketip ığı kelgende araba artına carmaşa da kalıp, aytoor baka-şaka düynönün kızığına batıp, kereli-keçke özünö okşop eerçiy kelgen baldar menen karala-torala bolup oynogonu-oynogon.

³¹⁵ Çingiz Aytmatov III, K. Asanaliev (red.), Frunze, 1983, 388. s

Mina uşunday kündördün birinde çoñ kaşarga köçmö kinonun maşınası kelip kalsa bolobu. Anı elden murun ele Avalbek körüp, öpkösü carılıp kete cazdap:

- Kino keldi! Tiginekey kino keldi! - dep baldardan murda ozunup, kırkıncılarga kabar saldı.

Kino cumuştan kişin başaldı. Oşogo çeyin eç bir çıdamı cetpey, kün keç kirbey kaçan emi dep - zarıktı, dumuktu. Kaçan bolot dep kıkıldap, enesin da tacatıp bütürdü. Uşunusuna caraşa kino anın tilegin oydoguday orundattı.

Kino - soğuş cönündö eken.

Kaşardın dubalına ilingen appak kezdemenin üstündö kımkuut salgılaşuu caynap catıp kaldı. Zambirek snaryaddardı cer çelip, kulak tundura carılın, uđaa-udaa asmanga ışkışına sızılğan raketalar tün karañğısın bir ookumga iyne körünçüdüy capcarık tutandıra, boortoktop cılğan çalğınçılar catkan cerin kulaçtay seleyin, kara tün, kara cer, kara asman astın-üstün çatışıp, sapırılıp catti. Al emi pulemettor caaktaşa tıtırıp ok caadırçı bolso - balanın cürögü alıp uçup, aptıkkın demi kolkosuna tıgılat. Mina soğuş dep uşunu ayt! Mina soğuş dese!

Enesi eköo cün salınğan kendir kaptın üstünö öydöröök çıgıp oturuşkan ele. Eldin artında bolso da bul taraptan erkan cakşı körüngön. Avalbektin öz oyuna koygondo, al sözsüz tak ekrandın túbünö, sovhozdon cetip kelgen öz kurduu baldarga aralaşıp oturmak. Oşol aldınkı katarga ketüügö arekettenip da kördü azdap, birook Ceengül anısına könbödü:

Cetet, bezerman, kereli-keçke dikildeysiñ, otur canıma, - dep aldına alıp, kuçaktap oturdu.

Kinoapparat lentanı bir kalıbında imerip, soğuş öz aldınça küçöy berdi. Oturğan el közün albay dımuuda. Tak kulak tüptö enenin tımızın üşürük tartıp,

tütöngönün bala sezip catti. Keede Ceengül selt etip çoçup, alda kanday çiga kelgen tankanın ok atar oozu alardı közdöy meelep burulganda, uulun booruna bekemireek kısıp, ok tiyip ketçüdöy calt etip, cımırılıp ketet. Canaşa oturgan bir ayal körgönünö işenbey şıpşınıp:

- Kuuday sakta e, kuduret, bul emnesi, kuday saktaygör! - dep kübürönüp, toobasın oozunan tüşürbödü.

Avalbek degen tigilerdey cüröksüz bele. Tük bir korkup da koygon cok. Al tügül içten şattanıp da catti: faşistter calp-cal- etip togolondo. Al emi bizdikiler kulasa, alar bir azdan kiyin turup ketçüdöy işenimde boldu.

Co degi soguşta cürgön kişilerin okko uçkanı özünçö bir tamaşa. Kudu soguş oynogon baldardın cıgilganınday kulaşat. Anday kulagandı al özü dele eç kimden kem keltirbeyt. Çurkap bara catıp, butka biröo tepkendey, oñko çoñko atıp sulap kalat. Iras, cer katuu ele bolot tiygen ceriñ ayabay ele açışat. Antken menen kayra tura kalıp, kayra çabuulga kirseñ, oorugan ceriñdi unutup kalasıñ. Ayırması - tigiler daroo turaa kalbay, bük tüşüp cata beret eken.

Avalbek okko uçunun başkaça da türün bile turgan. Misalı, aylalı, içke ok tiydi. Minday uçurda aligidey tapadahdan ketiş carabayt. Adegende içti mıkçıy karmap, anan beti-başıñdı tırıştırıp, tişiñdi kıcıratıp, kuskuñ kelgendey ulam eñkeyip, ulam teñsele berip, anan şalak etip koldon kuraldı tüşürüp, oşondon kiyin cıgilış gerek. Mindayda özü bir az cata tüşüp, co-o men ölgön cokmun dep, tura cügürüp soguşka kirer ele. Tigiler bolso turbay cata beret eken. Ayırması oşol.

Ekrandagı salgılaşuu ulana berdi. Bul sapar koz aldığı tankalarga ok atar zambirekçiler çıktı. Sıyagı, alar bir karmaşuudan ekinçi karmaşuuga cer oosturup cürgön boluu gerek. Zambirektin oozunan tütünü ketelek, özdörün körsöñ sürünön aybigasıñ. Tuş-tuş tarabında carılıp catkan zambirekti betme bet turguzup tañkalardı tike atış üçün süyröp bara catıştı. Azırınça bolcolduu orduna cetişe elek. Añsayın can

sabalaşp, aldıda kezdeşken belçeden kelgen suuga tüz ötüqçön, kiyimçen capırt kirişip (men üşüntsöm apam meni tildeyt ele go dep Avalbek oyuna ketip catti), zambirektin tıgilğanına karabay, anı bardık küçün salışp: “Davay! Davay! Vpered!” - dep, küröö tamırları şişigençe bakırıp catıp, akırı, süyrön çıgarıştı.

Andan arı tik ketken bet eken. Tereñ saydın kaptalı asmandın carımın kalkalagansıp catti. Oşol çalkıgan boz kaptalga tırmişip, soldattar zambirekti örgö süyröştü. Kaptaldın beti tiginden-mından burk-burk etip, ok carılıp, uyugan kara tütündön zambirekçiler birde körünüp, birde körünböyt. Zambirekti tegerektep bir cumuru bolup, zambirektin tuş-tuş cagın ıyıkka salıp, kolgo salıp, anı ertereek saydan türtüp çıgaruuga dalbas urup catıştı. Alardın uşul çamingan körünüşü, kaardana tiştengen zaardu türlörü, alardın bardık kıymıl-areketi Avalbektin cürögün güüldögön kızuu kanga tolturup, namısın, caatıp kozgon, kandaydır bir zor danazaluu cana korkunuçtuu okuyanın cakında baştaların bildirgendey, anı erdentip da, sestentip da, için birde ısıtıp, birde mnuzdatıp catti.

Zambirekçiler ceti-segiz adam eken. Arasında kebet-ireñi kırgızga okşogon biröö (a balkim, al tek gana kandaş elderden çıgar), ekranda ulam körsötülüp közğö cıluu uçuray berdi. Atam eken dep bala anı eç ubakıtta oylobos bele, mınday işti özü kaparına da albas bele... kanday dese bolot... Enesi. Baarın enesi kıldı.

- Tiginogu senin atañ, - dep koydu al bir ubakıtta, balanın kulagina şıpırap.

Uşundan baştap canağı zambirekçi Avalbektin atası boldu. Uşundan baştap kino anın atası cönündögü kinogo aylandı. Sovhozdo ele cürgön cigitter kurduu atası capçaş neme eken. Tıgırçıgan kelgen, togolok cüzdüü. kurç tiktegen közdörü, köö, bir bolgon betinde calt-calt etip çağılat. Bala anın açuulu kabak-kaşın, kaşkaygan tişterin, başındagı temir kaskasın, ıyığındagı pogondorun - baarı teñ baykap oturdu. Atası mişıktay çapçañ ekenine da baa berdi. Mina azır ele zambirektin döñgölögün karısına sala tirey berip, özü artına çap kayrılıp, alda kimge katuu kıykırdı: “Snaryadardı toktotpogula! Tez! Tez!”

- Apa, menin atam uşubu? - dedi bala. Ceengül tüşünö berbey:

- Tınç otur. Alaksıtpa, - dep koydu.

- Menin atam debediñbi özüñ.

İyy oşol. Cön oturçu degi. Kişiler uruşat.

Attiñ dese, emne üçün uşintip ayttı boldu eken? Köñülü miñ bölünüp, soguşta mert bolgon teñin estep, oşogo kayra küyüp, kayra sanaarkan, oozunan kokus çıgıp ketti beken? Ce ançeyin ele kaydiger süylöp koydu beken? Ce alda kanday kılt etken oyuna aldanıp, “Tiginogu senin atañ” degeni, atası askerge ketkende boyunda kalıp, düynögö köz carganı, ata degendi bilbelgen, ukpagan çunak bala kinodon körüp bolso da elestetip cürsün degenibi?

A tigi cok enesinin aytkanına oşol zamat işendi. Oşol zamat süyünüp, oşol zamat cürögü düküldöp, oşol zamat ataga degen meerimi delebesin kozgodu. Cooker atası menen kaysı uul maktanbasın. “Mına menin atam!” - depköñülündö maktana ketti. Mına, ata degen uşul! Atası cok calgız dep kordogon baldar emi körüp alsın! Emi alar tiyip gana körsün! Uşunda oturgan çabandar da bilsin, körsün. Bular degen kıştır-cıydır toodon tüşpöy, sovhozgo kelgende kimdin balası kim ekenin eç bir taanıy koyboyt. Kırkınga aydap kelgen koyun kayrışıp, şiltegen cagina cügürüp, itteri tiştese ketse, itterin araçalap, uşintip cardamdaşıp cürsö, kaçan bolbosun karmap alıp sen kimsiñ, kaydansiñ, kay uruktansiñ deşip, surakka alıp cüdötüşöt. Kaysı gana çabandın közünö tüşpösün kıya ötpöyt. Al sözsüz anı toktotup alıp, suray baştayt:

- Barakelde, cigit, attiñ kim?

- Avalbek.

- Kimdin balasıñ?

Bul suroogo cetkende avalbek çekçeyip turup cooptu tak aytat:

Men Toktosundun balasımın!

Çabandar iyin kısışıp, adegende añkayıp kalışat.

- Toktosundun? Koyo turçu, - eerden cakındaşa eñkeyip kayra takıp suraşıat.

- Kaysı Toktosun?

- Men Toktosundun balasımın! - dep, tigi dağı da kaytalat. Kişiler surasa uşintip aytıp cür dep üykörüşkön. Ceengül da, - özgöçö eki közü kör çoñ enesi bar emespi, - al anın kulagın çoyup catıp: “Atañdın atın unutpa, aytıp cür!” - dep, abdan dayındagan. Kempir açuuluu özü...

- A-a, turatur, turatur, sen aligi poçtodo tilipon urgan kelindin balası emessiñbi? Aytam da. Oşondoy emespi, tuurabi?

- Cok men Toktosundun balasımın! - dep tigi kayra kaytpay kögöröt.

Oşondo çabandar bir nerseni tuyganday öz ara cılmayışıp:

- Tuura, sen Toktosundun balasıñ. Bali, atanın uulu degen uşul. Aman bol, - deşet. - Biz seni kanter eken dep, sinap catpaybız. Taarınba. Cıl on eki ay toodobuz, siler bolso munday çöptöy şuudurap çoñoyot ekensiñer. Bala-çakanı taanıbay da kalat ekenbiz, işi kılıp aman bolgula.

Uşundan kiyin alar dağı öz ara şııraşa kalıp, bir az ötkön soñ bala tigindey oynop ketti go degen kıyas menen uguza-uguza süylöşüp, anın atası Toktosundu kep

kılışat. Kim ele, kaday ele, köpkö çeyin kabak çıtışıp, anan barıp esteşip, anan barıp baş iykeşip, kayran cigit deşip, çıraktay capcaş ketpedi bele frontka...

- Enesi biröögö tiyip albaybı, cesir otura berebi, çaş başı menen...

- Al öz işi da. Anı tergep keregi emne. Ümütü bardır. Kaydan dep bolot. Bul kıyamatta öldü degender tirüüü kalıp, kelip catpaybı çetinen.

- Oşonu ayt. Balası da testiyer bolup kalıptır. Ene imerçikteyt emespi mındayda... Kiçinesinen şağı sınbasın deyt go...

- Enesi bolso da artında tuyayı bar eken. Mina a-bu degençe adam bolot. Men balançanın balasımın dep takıldap turbaybı. Bul da bolso ırskı, peşenedegi... A boydok ketkenderibiz kança ele. Kanakey, ketti, atı öçtü, izi cogoldu...

Çoñ kişilerdin bul kepterin birin tüşünsü, birin tüşünböy öz aldınça büdömük oygo batıp, ata degen kaday boldu eken, al emne üçün kelbeyt dep, oşogo ızalanıp, tuyuk sanaa köñülün ooruta turgan.

Mina emi al da ataluu bolup çıktı. Enesi "Tiginogu senin atañ", - degenden beri, ekrandağı soldat anın atası boldu. Uşuga eç şek koyboy işenip, bala atasına çın dili menen can tartıp ererkep oturdu. Murda bilip körböğön ataluu balalıktın daamın al emi oozandı. Atasın bardık cürgön-turganın caktırıp içi elcirep anı üydögü aynektin astında ilinip turgan öz atasının sürötünö aynıtpay okşoşturup cattı. Murdu, kaşı, közü - büt ele özü...

Can inttaası menen tigile, balanın azır karap oturganın bilbegendey, anın atası da kinodogu uçkunday kıska ömüründö, özün eç ubakta esten ketkistey kiyin balası sıymıktana turganday cooker kayratın kan maydanda, el aldında körsöttü. Avalbek soguştun oyunçuk emes ekenin emi sezdi, okko uçkan adamın kulaganı tamaşa emes ekenine da közü cetti. Coonun türü kaarduu, aybattu bolup bara cattı. Azır ele tapkan

atası kanter eken dep, mına oşondo cakın kişisi üçün murda baştan ötpögön korkunuç tuup, al korkunuç balanın cürögün kamadı.

Kinoaparat çirtildap, soğuş cürö berdi. Narı cakta kaptap kele catkan kılka tankalar köründü. Şakıldagan çoyun kaz tamandarı udurguta topurak şilep, ok atar tumşuktarı aldığa sunulup, öñgül-döñgül añızda öydö-tömön kileñdep, bolot kiygen kara küçtün kürküröp kele catkanı sürdüü da, şañduu da. Tankalar kötörgön çañ alardın artınan eerçip, kaynap kele catti. A bizdin ürköktöy bolgon topasker calgız zambiregin süyröşüp, al kezde say kırına çiguuga cakın kalışkan. Az ele cer kalgan eken. Anı körüp Avalbektin diti kaçıp: “äta, bol ertereek! Bol. Birtike ele kaldı. Birtike ele. Karaçı tankalar kele catat. Tankalar!” - dep atasın şaştırıp süröp catti.

Mına zambirek da kırğa çıktı. Zambirekçiler anı mayda badaldın çetinde bura tartışıp, tankalardın colun torop, ok ata baştaştı. Bir azdan soñ tankalar da ok kayrıştı. Alar köp eken. Tankalardın suuk türünön üröy uçat...

Atışuu kızıldı. Öz kıyalında Avalbek atası menen koşo ört calındı aralap, salgılaşuuga cürgönsüp catti. Nemetstin tankaları kara tütüngö çulganıp, kaz tamandarı birkırıp, eki közü oyulgan döödöy albuttanıp, ordunan cılbay kalganda, enesinin aldına oturgan bala kubanganınan tıbrçılap, tuylap catti. Al emi bizdin zambirekçiler carılğan snaryaddardın sınığı tiyip cıgilganda, bala boyun cıyırıp, tomsorup kalıp oturdu. Zambirekçiler çetinen kulap, azaya berdi. Enenin beti ısık caşka nımdanıp, küyüp çıktı.

Kinoapparat bir ündö çirtildap, soğuş cürüp catti. Karmaşuu küçöögöndön küçödü. Tankalar ulam cakındap sürüp kele berdi. Zambirektin kalkanına daldalanıp Avalbektin atası telefondun trubkasın koş koldop, alda-emnelerdi zaarduu kıykırıp, bakırıp catti. Birok anın emne dep catkanı bul alaamatta kulakka ileşpeyt. Balkim, al cardam surap catkandır, balkim, cardamga kelçü zambirekter mına-mına cetip da kelişer, soğuşta kanday dep bolot... Añğıça dağı bir soldat zambirek çetinde calp etti. Müdürölüp kayra turuuga umtulup, cüz tömönünön cerge cıgıldı.

Zambirektin canında emi eki ele kişi kaldı. Avalbektin atası menen dağı sir soldat. Alar zambirekti toktolboy oktop, bir colu, anan eki kaytara atuuga ülgürdü. Tankalar alardı kısımakka aldı. Zambirektin tuşuna cana bir snaryad kelip carıldı ele, topurak, taş, kesekterdi abaga omkoro bürküp, zañ etti. Cerden emi bir gana zambirekçi öydö turdu. Al Avalbektin atası: zambirekke culuna cettip, özü dürmöttöp, özü meelep, özü attı. Bul anın akırkı atışı boldu. Cana da kelip tiygen snaryar, zambirekti talkalap cayladı.

Kan cayılğan bir cak nıptasın karmana, Avalbektin atasiteñselip cerden zorgo turdu. Üstündögü kiyimi tülöp, zaarkantkan türü bir şumduk. Cakındap kele catkan tankanı közdöy granatanı kolgo alıp, al taymanbay bet aldı. Aldah tayıp, kansırap, cıgılıp kete cazdap, Avalbektin atası granatanı şiltöögö kamdanıp, bir ookumga kulaçıp kere turup kaldı. Ekran anın bul körünüşün köz aldığa cügürtüp alıp kelip takadı. ölümgö baş koygon cookerdin aybat çaçkan acarınan, caltanbas kuduretinen, “tokto faşist!” - degen taş cargan bakırınan kino körüp oturgandar dür dey tüştü. Ceengül balanın kolun bekem mıçıp ciberdi. Bala atasına cetüügö umtulup, atasın közdöy culundu. Dal oşol uçurda tankanı pulemet atar oozunan şalaktagan ok tögülüp, Avalbektin atası kıygan terektey suladı. Al eki-üç ala-sala oodarılıp, turuuga cutkunup, anan calkadan tüşüp eki kolun eki cagina taştap catıp kaldı...

Kinoapparat toktodu, soguş da üzüldü. Bul bir bölüktün ayagı ele. Cañ lentanı aparatka koyuş üçün kinomehanik elektrdi küygüzö saldı. Kaşardın içi capcarık bolo tüşüp, oturgandar közdörün cumup, alakan menen basıp, kinonun düynösünön, soguşun maydanınan öz düynösünö, azırkı öz abalına kaytıştı. Uşintip al esin cıyalekte kimdir biröönün süyünüçtüü kıyırığı tınçıktı cardı:

- Baldar menin atamdın ölgönün kördüñörbü? Al menin atam bolçu!
Kördüñörbü, menin atam...

Kişiler capırt kayrılıp, emne bolup ketkenin ańdabay ayrañ-tań boluştu. Oturgan kaptın üstünön togolono cügürgön Avalbek, ekrandın canında, aldınkı

katarda caylangan ortok baldarına şattanıp çurkap bara catti. Alardın pikiri al için baarınan da kımbat bolçu. Bir topko çeyin kaşardagı köpçülüktün arasın oñtoysoz cımcırttı bastı. Oturgandar dale emne bolup ketkenin tuya berbey, bul esi cok balanın emnege mınça süyüngönü kişilerge cetpey catti. Ömürü atasın körböğön balaga bul uçurda atasın ölümü da (meyli kinodo, meyli kanday cagdayda bolso da) aanın atası bardığın dalildegen mayram ele. Munu eç kim tüşünböy, baarı ten iynin kağışıp, kıcalat. Kinomehaniktin kolunan lentanın tunike kütüüsü cerge tüşüp ketip, kañgır etip ekige bölünüp togolundu. Eç kim aga köñül burgan cok, kinomehaniktin özü da tunikelerdi ala koybodı. Alardın közün kadaganı - Avalbek. Bul Avalbek degen, maydanda okko uçkan baatırdın balası, atanın erdigin, talamın caktap:

- Siler körgön coksuñaربی, oşol menin atam bolçu! Anı pulemet menen atpadıby, al ölbödübü! - dep, kişiler unçukpagan sayın küçöp, alardın ün katpaganına ızalanıp, bular emne için menin atamdı caktırışpayt, emne için anı maktaspayt degen oy menen kayta-kayta: “Alölbödübü! Al ölbödübü!” - dep catti.

Kimdir biröö caktırbaganday çırt etti:

- Tek, antip aytpa, oozuña taş!

- Al emnesi eken! - dedi anda arı caktın moynun sozgon çal. - Emnesi bar eken. Atası soguşta noopat bolgonu calgan bele? - anan unçukpay kalıp, ıldıy karap koburadı: - Atası emey, atası da ...

Oşondo mektepte okup kalgan baldardın biri çındıktı çınçıktı betke ayttı:

Al senin atañ emes. Emne kıykırasıñ? Tuk-da senin atañ emes, al artist. İşenbeseñ, tiginogu kinoçunun özünön sura.

İştin cayın seze turgan estüü-baştuular atasız balanın casap algan tattı da, açuu da aldanmasın büldürgüsü kelbey, cok, al senin atañ emes, başka degenge

oozdoru barbay, baldardın talaşına aralaşpadı. Kanse da çındıktı kino alıp kelgen çooçun çigit özü aytsın degençelik kılıp, baarı teñ kinomehanikke bet alıp, kütüp kalıştı. Tigil da kiyliğışpedi. Apparatın oñdomuş bolup cattı.

- Cok, al menin atam bolçu, menin atam! - dey berdi ızaga tutalangan Avalbek.

- Kaysınısı ele senin atañ? Aytçı, kaysınısı ele? - dep aligi okuuçu bala da tilin tartpadı.

- Sen körgön coksufıbu? Menin atam granattı alıp tankaga mintip... Anan mintip cıgılbadı! - Avalbek boyun cerge taştap, atasının kandayça okko uçkanın körsöttü. Dal özüñdöy keltirip eki-üç ala-saya oodarılıp, anan çalkadan tüşüp, ekrandın aldında eki kolun eki cakka taştap, ölgön cookerdey catıp kaldı.

Oturgandar aylasızdan duu carılıp külüp ciberiştı:

- Oy bul artist turbaybı!

- Oy coruğñ tüşkür!...

Birok Avalbek külgön cok. Bilk etpey, baatır atasının keypin kiygendey, oşol kalıbında ekrandın beri çetinde sulap cattı.

Külkü tıyła kalıp, kaşardın için dağı da cürök öyütkön dım bastı.

- E, Ceengül, - dedi bayagı “toobalap” kino körgön ayal. Anın ünü kargıldanıp, titiredi. - Emne şal bolup oturasıñ? Karabaysıñbı tetigi balañı”

Emi eldin baarı Ceengül cakka buruldu. Anın közünö caş alıp, unçukpay erdin bek kımtıp, tüz baskanın uzata karaştı. Ceengül balanın canına keldi da, anı öydö turguzup:

- Cür, balam, cürögoy. Oşol senin atañ, - dep akırın aytıp, anı kolunan cetelep tıška çıgıp ketti.

Uşintip alar kinonu da ayagına çeyin körüşkön cok.

Ay öydölöp kalgan eken. Töbödö da, kaptalda da beykut cıldızdar beykut betpagıp, bul düynödön eç bir kabarı coktoy - alista. Bozomuk tündün aralığında tee biyikte tunarıñkı agargan zor toolor da suz. Beri çette sovhozdu otтору ülbüldöp, andan anı ölçömsüz çoñ talaa tuñguyuktanıp, karañğı köl sıyaktuu kooşulup catıptır.

Alar üyünö kaytıp bara catıştı. Enesi unçukkan cok al da unçukpadı. Bul saatta enesi emne oylop bara catkanın bala bilbedi. Tek gana cana körgön atasın esinen çıgaralbay, kiçinekey muştumdarın kekene tüyüp, canında basıp bara cattı. Bügüntön baştap al ata coluna tüşkönün bilelek ele, atadan kalgan calgız tuyak ekenin bilelek ele...

TAR ZAMAN³¹⁶

Karagaydın tañında

Elik boldu elibiz

Kaptap tuzdu kötörgön

Kölik boldu elibiz.

(Arstanbek)

Kadırman inim, kulak sal,
Kaygılıu boldu, bizdin al,
Kaygıga tuulup kalıppız,
Kanterdi bilbey, boldum dal.

Kördüñör baldar, dalaydı,
Körgöndü aytpay, caraybı?
Köpçülük körüp, turgan soñ
Köksöönün baarın sanaylı?

Buralıp öskön çaş baldar,
Buguday şañduu baskandar,
Bolcolsuz tuman kaptadı,
Boşonor ayla kayda bar?

Kişenge tüşpöy baylanıp,
Kişi öltürböy aydalıp
Kiyiktey candık bolduk go,
Kırpikten beri çaynalıp.

Karacak uşul tar zaman,
Kaygılar baskan zar zaman,
Kayran el, mintip kan cutup,
Kabıktay katıp çarçagan.

Ayrıldık suunun şarınan,
Acırap cerdin baarınan,
Ayranda bolduk temselep,
Azapka tüşüp cañıdan.

Kün sanap, kündör tartılat,
Küyüktüü cürök carılat,
Küypüldöy bolduk, boy cazbay,
Küyüttör kaçan arılat?

Caldırap carga cabışkan,
Carganat boldu bizdin can,

Caraluu bolgon kiyiktey,
Carılıp aktı koçkul kan.

³¹⁶ Kanduu Cıdar I, Aalı Tokombayev, Bişkek, 1991, 61. s.

Ukmuştuu toodon unçukkan,
 Ularday boldu bizdin can,
 Uulardı cutup, temselep,
 Uypaldı belem, koçkul kan.

Kokuylap çiyge çaşınıp,
 Koyondoy bolduk, basınıp,
 Kocoyun, çoñdor koydon köp,
 Kortoñdop üröt, asılıp...

Karduu too boldu ceribiz,
 Kayıptay boldu elibiz,
 Kayaşa kilaar çama cok,
 Kayışıp turat belibiz.

Tuuralap kılıç baylanıp,
 Tuygunday bolup aylanıp,
 Tutkunda catkan kayran el,
 Turuşar beken şaylanıp?

Çırpıktay bolup mayışıp,
 Çıdadık kırgız kayışıp,
 Çenebey kandı ağızdı,
 Çerdeygen biyler, sayışıp...

Köynöktü çayar cerin cok,
 Köşülüp catkan eliñ cok,
 Kömököy kelse, til kelbey,
 Köñülün tunuk, deniñ çok.

Barkıttay bolgon cer kayda?

Barçınday bolgon er kayda?
 Baktını baştan kaçırbay,
 Baatırlık kılar el kayda?

Tulpardın körkü ter menen,
 Turmuştun körkü cer menen,
 Turaktuu cerden ayrıldık,
 Tomsorup kalıñ el menen.

Şarpıldak köldör, suu ketti,
 Şañdanıp uçkan kuu ketti,
 Şaştısın candın ketirgen,
 Şaytandar bilçüü kün cetti.

Çıgımdar basıp kalkımdı,
 Çıgarıp catat tarpımdı,
 Çiñarday bolgon baldarga,
 Çıyralıp paşaa, talpında.

Boluştar “makul” bolcolu,
 Boy sungan belem bir colu,
 Botosu ölgön ingendey,
 Bozdoboy kalsak, bolgonu...!

Katuulap catat buyrugı,
 Kadırman elim tuydubu,
 Kaltırıp turar bekenbiz,
 Kudaydın bul - dep, buyrugı.

Köñülüm cetpeyt baarına,
 Kölküldök turmuş şaarına,

Kökölöp uçup kete albay,
Kez keldik tuyuk carına.

Kulagım tunat kabarga,
Kubat cok, cılçık tabarga,
Kuzgunday bolgon uluktar,
Kılçayar emes, abalga...

Kamaldık zoogo kaptalıp,
Kacıdık cerge taptalıp,
Kayakka ketip cogolot?
Kadırman baldar kattalıp...

Deñizge ketken kayıktay,
Telmirip kalkım mayıktay,
Telilüü bolgon cılıkday,
Temteñdep kaldık ayıkpay.

Suularga akkan sal bolup,
Sumsaydıq belem, dal bolup,
Saysa da başka tura albay,
Sorulduk belem kan bolup.

Oylosom zaman, tar zaman
Orguştap akkan kan zaman,
Obu cok sorup baratat,
Óñolor beken zar zaman?

Uzanıp catkan Alımkul,
Uluksat kılsañ söz uşul.
Uulanıp mögdöp catabız,

Uykuday bezgen kez uşul.

Karagay, cerdin arasın,
Kalkançı kılğan balasın,
Kalkıldap eliñ turganda,
Kandayça arga tabasıñ?!

Appaktan kara taanıgan,
Azamat eleñ naalıgan,
Azaptı körüp, çok baskan -
Acımın kanduu kaarınan.

Cetim, şok bala ataldıñ,
Cer tırmar bolup ataldıñ,
Cetilbey catıp calaadın,
Cetimiş cıldık dat aldıñ.

Karçıga kuştay aylandıñ,
Kalkından alıs aydaldıñ,
Kamoodo cürüp karcalıp,
Kadırın bildiñ, maydandıñ.

Köp elden açık közüñ bar,
Kösültör, çeçen sözün bar.
Körüngön tiştep ketpesin,
Köñüldö bolsun caş baldar!

İşengeh -balban- böbögüm,
İyilbes üstün cölögüm,
İymenbes ottuu cürögüñ,
İştey ber, baatır öbögüm.

Kırgızdın baarı, kıyla zar,
 Kıykırsam elim, ıylaşar,
 Kıyamat kündör tuş keldi.
 Kıynaşar duşman, ıylatar.

Atıñdı süylöp çaş baldar,
 Arka - dep cüröt, aska-car,
 Aylasın özüñ tappasañ,
 Alğanı turat, tolkun şar.

Aloolop cürök calındayt,
 Aytuuga kubat tabılbayt,

Armandın agın tolkunu,
 Agızat, demin kabıldayt.

Muñ baspas, elde kün barbı?
 Muñkanbas bizde ün barbı?
 Muñkuloon bolup, bük tüştük,
 Muratka ceter kün barbı?!

Karıñdın - büttü, dastanı,
 Kadimki cokko çaş çağı,
 Kaygıluu kündü comoktop,
 Komuzdu kariñ taştadı...

MANAS'TAN³¹⁷

Kişi-mişi debeymin,
 Tartkan etiñ cebeymin,
 Aylıña kırıgın salam - dep -
 Azır ele bu kündö
 Aşındı çaap alam? - dep -
 Kan Koñurbay aytıptır,
 Bul olturgan iniñiz
 Kapalanıp kaytıptır.
 Baarı maga kelgen soñ,
 Kantebiz, aba? - degen soñ
 Baarıñarga ep bolso,
 Abañar bilgen kep bolso
 Kıtay da bolso kılım curt,
 Kıstalaktın sözün tut,
 Kapır da bolso kanduu curt,
 Maanikerdi bersek - dep,
 Mına bu sözdün bayanın
 Sizge aytıp kelsek - dep -
 Berelikpi, cokpu - dep -
 Berenim aytçı cooptu - dep,
 Er koşoy aytıp turganı.
 Oşo sözdü ukkanda
 Oyondu kuday urganı.
 Oñ közünön ok çıgıp,

Sol közünön çok çıgıp,
 Oozunan oyrondu
 Ok cazayıl, top çıgıp,
 Batkalaşta maragan
 Kabılanday karagan,
 Çagarak kuyruk çaar ton,
 Çamınganı soo bolbos
 Şańı çıktı sur colbors.
 Adam sını bölünüp,
 Arstan sını körünüp,
 Balan-bastan debedi,
 Baatır Koşoy abaña
 Başkarıp coobun berbedi.
 Doolkagar şań cıgaç
 Tolgon koluna alganı.
 Altın kurbu dooldu
 Dañ dedire salganı.
 Dool katuu kagıldı,
 Ordodogu kırk baatır
 Biri kalbay taptakır
 Koştı közdöy cabıldı.
 Ikçamdıgın karagın,
 Koştın kiydi caragın.
 Kiygen tonu kök temir,

³¹⁷ Manas 3, A.A. Yangayeva (red.), Moskva, 1990, 118. s.

Sıynganı bir teñir,
 Soot, çarayna, kıyagı,
 Kırk baatırdı karasak
 Soo kılbastay sıyagı.
 Tuulgası bolotton,
 Duşmandı mintip kolotkon.
 Nayza, kılıç, ok ötör
 Astı ceri kalbadı,
 Alışkanda duşmanı
 Azır çıgar daldalı,
 Betterine cabılıp
 Ok ötpöstemir bardanı.
 Açıp közdü cumgança,
 Altından dool urganda
 Abır-şatır at minip,
 Külüktün beli iyilip,
 Körgöndö köñül süyünüp,
 Köşöldörün baarısı
 Köpkök temir kiyinip,
 Miltıktın baarı oktoldu,
 Miltenin baarı çoktoldu,
 Miltık atar, can tartar
 Mıktınn baarı coktoldu.
 Köptön beri baylagan,
 Çaba turgan çoñ Kula at
 Çalkaktata cetelep,
 At başkargan Coorunçu
 Tarttı aldına entelep.
 Oktoy bolgon çoñ Kula at
 Oktorultup alğanı,
 Oyongo tarta salganı.

Açuusu kelgen arstan er
 Arıştagan boyunca
 Argıp minip alğanı,
 Altından kuygan üzöñgü
 Ayagın törö salbadı.
 Basa minip bul attı,
 Maral sınduu Kula attı
 Atırılıp çurattı.
 Bura tartıp kalganı,
 Mubakulduu nayzanı,
 Sayıp koygon cerinen
 Nayzanı culup alğanı.
 Akkula attı kargıtıp,
 Aç tayganday argıtıp
 Ak sakalduu Koşoydun
 Aldına bardı oşonun:
 “Attigine abake,
 Akılıñız kanake?
 Senden bölök biri aytsa,
 Ölük emes, tiri aytsa
 Albas belem canın - dep -
 Tökpös belem kanın - dep -
 Caş ekenden sıylagan,
 Camandıkka kıybagan
 Koşoyluktan kaldıñ - dep -
 Kol tiybegen karı eleñ,
 Oşonduktan kalıñ - dep -
 Korduk sözdü, kokuygun,
 Ne üçün aytıp saldıñ - dep -
 Kayda cüröt canağı
 Eesiz kalgan malıñ - dep -

Oyronuñ Manas ölgöndö,
 O düynönü körgöndö,
 Oşondo tartuu berseñçi,
 Tagında Manas turganda
 Taalayıñdan körsönçü!
 Taarınasıñ dagı aytsam,
 Tak uşundan körökçö
 Tirüü cürböy ölsönçü!
 Kıraanıñ Manas ölgöndö,
 Men kıyamattı körgöndö,
 Mılımdı kapır bölgöndö,
 Kınık ettirbey bilgende,
 Kınıclabay mingende
 Atıñ tügül, er Koşoy
 Kızıñdan tartuu ber, Koşoy.
 Kıyamat cakın kelkende,
 Kıstap kapır bergende
 Kız bala tartuu tartsañçı,
 Azır menin barımda
 “Manasım bar” - dep, aytsañçı!
 Bügünkü kündö bu kapır,
 Kötörgönü tuu kapır,
 Sırınıdı tartıp albaybı,
 Tırp ettirbey salbaybı,
 Bügünkü kündö Maaniker
 Kadırına albaybı,
 Erteñki kündö Kula attı
 Kaalap karmap kalbaybı,
 Cılıp-cılıp, cılasıñ
 Bürsügünkü künündö
 Er töştüktün Çalkuyruk

Ebin taap albaybı!
 Say kaşkanın baarısı
 Say tulpardan ayrılса
 Say kuçaktap kalbaybı?!
 Atandar congo catpaybı,
 At büt köndön ayrılса
 Azamat şoru katpaybı!
 Atışpay atıñ berdiñ - dep,
 Azabın artık tartpaybı,
 Akırettin künündö
 Tozokto Manas catpaybı.
 Maaniker berem degençe
 Manastı öldü deseñçi!
 Baatırım ölgön eken - dep,
 Bu körökçö abake,
 Batañdı kıla kelseñçi,
 Munu aytkança ölsönçü!
 Uşu türdüü kep aytıp,
 Uruştu süygön bu doñuz
 Kayda cüröt? - dep - aytıp,
 KülpöNüm kündöy turganda
 Külügün kantip bereyin,
 Küçögön eken bu çoçko,
 Kürpöñdöşüp köröyün!
 Küç, kubat berse kuduret
 Küldü curttun içine
 Külkü kılıpcönöyün!

TOO BALDARI³¹⁸

Omordun üyün közdöy burulgan kezde Sabır tımızın cılmaydı. Antkeni Omordun kıyal corugun esine tüşürgön adam erksizden külö turgan. Al oyundagısın kişiğe berbegegen bir münözdüü öcör, er kökürök kayrattu, küpüldöp, bek-bek süylögön adam. Balanı artıkça cakşı köröt. Birok sılap-sılap erkeletpeyt, tek özü eşeginin aldındagı döböğö olturup alat. Oynop cürgön baldardı baykatpay özünö çakırat. Bir colu anın koluna tüşüp bergen bala ekinçi oolak kaçat. Özü kaçkanı az kelgensip, başka baldarga: “Aldap cakırıp catat. Barba!” deyt. Omor caşıraak kezinde özünön kaçan balanı tartaktap kubaloodon da tartınçu emes. Anı körgöndö artıkça sabır artına kılçaybay kaçta turgan. Al Omor cakındap kelatkanın, anın teri şımının keñ bagelekterinin küdür-küdür etken dooşunan sezçü. Keede korkup baratıp Sabır şaşkandan mudurulup uzununan tüşçü. Oşol zamat buttarın tıbırçılatıp bakırıp ıylooçu. Küşüldögön Omor: “A kudagıydın balası, koluma tüştüñbü? Kelbey kaçasıñ, e! Men kimmin, ıya?” - dep balanı ıylata berçü. Sabırdın enesi, keede çını menen açuulanıp:

- Oy, beregi kuu baş balanın cürögün tüşürüp salmak boldu, - dese.

Anda Sabırdın ecesi aldirtan eneni tıyuuçu.

- Koy, apa. Sakalduu kişini kuu baş debe, şağı sınıp kalat.

- Sınsa sınsın. Anın şağı sinat ele dep balamdın cürögün tüşürtöyünbü. Oy Omor, koyo ber aldagı balanı. Emne, senin sütüñdü töktübü?!

Anda Omor Tüksüyö kalçu:

- E, balañdı erkeletip catam?!

- Senin bala erkeletkeniñ kuruşuñ...

³¹⁸ Kırgız Adabiyatı 7, B. Alımov, A. Muratov, Bişkek, 1992, 231. s

- Emne?! - deçü Omor ızalanıp. - Men bala korkutuuçu karışkır ekemin, e! Atañarga aalat, çoñ kırgızdar. Bular cadasa, balanı erkeletse, bilişpeyt, “Üfü, üfülop” üstünö üyrölö berişip, baldarın arpa carmanın kaymagınday bılıcırak östürüp alıшат.

Bala degendi beşikten beli çıga elek kezinen caagınan kayış alıp üyrötsö, soyul tootpos ört ösöt! Ramatılık çoñ atam meni erkeletkende: cakamdan muunta karmap, eki caagımdı ısıta-ısıta çabıçu. Ras, a degende ıyлаçumun. Kiyin menda könüp kettim. Al çapkan sayın: “Dagı çap, çoñ ata. Eki betim kalıñ bolup baratat” dep közümdö irmebey tike karaçu bolgomun...

Men er cetken kezimde eki caat bolup çabıssak: büldürsün kamçı tiyse da betim tüktüyüp koyuuçu emes! E, atañarga aalat çor kırgızdar, men silerdin baldarıñardı kişi bolsun deym. Menden korksoñor ayıl konboy koygula?!

Uşenetçü Omor bir cılı, küz, alıstan ayılçılup kelgen çooçun ayaldın balasın oşentip erkeletse, sırım bilbegen bala korkup ketip talıp kalgan. Sakalduu kişiler Omordu cemeleşken:

- Taştasañçı, adatıñdı. Biröönün balasının cürögün tüşürüp, kunkor bolup kalasıñ!

Oşondon tartıp Omor özü da etiyet bolupbaldardı kubalaganın koyo baştadı.

Balkim Omor al adatın taştabas bele? Caşı elüüdön ötüp kalganda özü balaluu boldu. Oşondon baştap biröönün balasın katuu erkeletkendi da koyup ketti.

Omordun kiyinki ermegi okugan baldardı körsö:

- Ey, kudagıymdın baldarı! Menin canıma kelip koyçu! - deçü. Okugan baldarga Omor kadimki çoñ kişige kılğan mamileni iştep:

- E ökmöttör, kelgile! - dep kozgolup koyup, baldarga katarınan oorun körsötöt. Al keede Sabırdı da çakırıp:

- Te-ek, ıylaak. İ ata-körü, közü-çoñ - koyon cürök boluçu. Emi okup cüröt. Kaçan ökmöt bolup, canıñda tapançanın boosun salpıldatasıñ, ıya?

Sabır tımızın gana külüp koyçu:

- Okugandın baarı ele tapança tagınmak bele?

- Te-ek, aytpadımbı: Anan emne üçün okup cürösüñ? Koyçunuku tayak menen könöçök; cılkıçınıkı kılar-kan menen ukuruk; eginçiniki çalgı menen orok; maga okşogon kök çekelerdiki kök soyul menen comok. a soyulga okuunun emne keregi bar? Ce moyunga cagoo tagıp üp bolo albasak... Ansız da bir üydö üç bala bolso, üçöö birdey mektebine cügüröt. Tegi, erteñ ökmötçülük kimisine cetişet, ıya?

Sabır Tehnikumdun üçünçü kursun bütürüp kanikulga kelgen cılı cay Omor anı üyünö çakırdı. Bul colu, Sabırdın aldına kaymakka köptürgön taruunu koydurup, çıñ niyetinde kep baştadı:

- Men öz aylımdın kozusunan koçkor agıtkandı cakşı köröm Sabırcan. Okuunu okuy berse akıldıu kişinin da meesi aynıp kalat degen. eseptesem mektep eşiğın attagamıñ dalay cıl boluptur. Bir başka cetişerlik ilim aldın. Til al, Sabırcan. Uşunçañda okuuñdu toktot. Dagı on cıl okusañ köp bolso, açendik bolorsuñ. Tilimdi al, bizdin aylga çaskovoy milisa bol da, okuuñdu büt! Aldıñda at. Üstüñdö kök caka. Cetişkendik oşol da! Ögünü bir serke soyup, terisin berbey koysom aktisin caziştı... E düynödö men uşul çaskovoydon çoñdu körö albadım. Tapançasının boosun salpıldatıp, dele ar türdüü iştin baarına köz salat eken özü. Til al da uşul çaskovoy bolup al!

Omordun kebine Sabır içinen külüp:

- Al kızmattı atkarışka menin cönüm kelbeyt, - degen.

- Tek! - degen Omor Sabırğa oluraya karap. - Aga okuuñ azdık kılalı?

- Ar iştin özünün okuusu bar, Omor ake.

- E kadayça öz okuu? Kat cazasıñbı? Koluñdu koyosuñbu. Boldu, möörüñdü basıp, işiñdi agıza ber! Dağı kaday okuu?

Cay tüşündürgön Sabırđın sözünö Omor etegin kakkan:

- Ey kuday taala. Uşul zamadın okuusu köp. İlgeri bir ele moldo til kattı da cazıp... Katındın da, balanın da başın açıp, işti ceke bütürçü ele. Emi, cadasa, aarı bakkandın da özünün okuusu çıktı. Tek, koydumçu tegi?!

Cana Sabır Omordun uşul coruktarn esine tüşürüp tımızın külgön boluçu.

Ayalı töröböy bayacı cıldarga çeyin “kuu baş” atka konup cürgön kezinde, keede döñgö calgız olturup alıp, kök soyul menen cerdi “düp” çaaп koyup, Omor kudaydı tildööçü. Al antip olturganda: “Koy, barbaylık. Biz emes, Omor kudaydı sabap olturat” deşip anın canına adam coloçu emes.

Kırktan aşıp kalgan ayalı dokturga körünüp cürüp bala törödü.

- Ey atañdı körünö” - dedi Omor kubangandan. - Döbödö olturup kuday menen sabaşkança, baybiçem, muruntan ele sabettin doktoruna bara koysok bolmok eken go.

- Oşontsek bolmok eken, - dep ayalı kubattasa, Omor kors-kors külgön:

- Bu kayran Sabet. Toodogu kırgızga traktır cetkizdi. Önör, ilim berdi. Cadasa, törötü kalğan katındarıbızdı mintip çetinen törötö baştadı.

Kubanıp olturup, Omor uulunun atın Orusbek koygon. Orusbek okuu çaşına tolgondo Omordun üyünö selsovyetten kişi keldi:

- Omor ake, - dedi al - Orusbegiñiz bıyıl mektepke barat. Kiyintip koyuñuz...

- E?! - dedi Omor kecirlenip. - Orusbekke mektepte emne bar eken?

- Okubaybı, carıktık.

- Ey, cigit, maa caa berçi?

- Kana, aytıñız.

- Bir üydö on bala bolso, onu teñ okuu deşip delpildeyt. Erkegi cetişpey catkansıp, kızdardı koşo enteñdeyt. Mınça elge okuunun ne keregi. Bul ökmötçülük kimisine cetişet, ıya? Uşuga coop tapçı? - Omor söömüyün çoçoytup, kolun cogoru sundurgan.

- Omor ake - degen tigil. - Okuu ar bir adamga kerek. Okugandın baarı ele ökmöt bolup turbayt.

- Anan emne kılát? On cıl okup alıp uy bakmak bele?!

- Ooba! - dedi selsovyettin kişisi kamırabay, - okup alğan kişi uydu baksa, aga kök köynöktü colotpoyt...

- Tek! Uyçuga okuunun keregi ne. Maldı okuu toso albayt. Köksoyul tosot. Okup akırı uyçu, koyçu bolso, menin Orusbegim okubay oko degen adam bolot. Bara ber, cigit!

Aytkanınan kaytpas Omor birinçi cılı Orusbekti mektepke ciberbey koydu.

Bir künü Orusbek ıylap keldi.

- Emne ıylaysıñ, - dedi atası...

- Okugan baldar meni şıldıñdaşat...

- Emne dep?

- Okubagan torpok, torpok deşet.

- O kayratı cok caman?! - dedi Omor uuluna. - Alar torpok dese, sen ogo beter torpoktuguñdu bilgizip üygö mööröp kelesiñbi? Ekinçi maa çaşındı körgözbö, “Calgız bolsoñ çoogol bol, köp canınan tünülsün” degen. Seni torpok degen baldarga kırıgıyday tiy! Maalim boluşsa, maa ayt. Mektebinin eşigin culup ırıtkanımdı bir körsün. Bayırkı moldo kire tüşçü ele. Emki maalimder: “Biskültür” dep baldardın tamdan sekirtip üyrötöt eken, oy?!

- Alar tamdan sekirse, men tündüktön sekirip tüşçümün... Üy eesin karatıp oturup kaynap turgan kazandı kötörüp ketçümün... Senin tüp tayakeñ Sarı cetimiş çaşında ceke özü ceti karakçını tooktun baldarınday aldına baskan.

Tek ataña naalat. Torpok dep koydu dep üygö mööröp kelet. Caman Ekinçi maa çaşındı körgözbö. Saa tiygen bala bolso tumşugun kanda! Alıñ cetpese ölüp ber. Utuñbu?

- Uktum, ata, - dep Orusbek caşın sürtüngön.

Kiyinki cılı selsovyetten da, mugalimlerden da alda neçe kişiler kele berdi, Orusbekti mektepke tartıştı.

Carım kış ötköndön kiyin Omor Orusbekti canına oturguzup:

- Kana, mektepke barganıña altı ay bolup kaldı, emneni bildiñ? - dedi.

- “Alippee” okuy alam, ata! - dedi Orusbek.

- Baştağı moldo altı ayda baldarına kuran tüşürçü ele. Kana okup körçü. “Alippeendi”.

Orusbek kitepti açıp ecelep okudu:

- Ata, at...

- Te-ek! - dedi Omor uuluna, - Başka baragınan okuçı!

Orusbek baraktı açtı da okuy baştadı:

- Ça-na... ta-rt...

- Emne deyt, ata, at.. çana, tart... degen da okuu boluçı bele? Beri berçi, kitebiñdi.

Omor “Alippeni” koluna koomay karmap, ar bir baragın açkan sayın çoçurkagansıp, kiteptin betinen körüngön ar türdüü süröttörgö odurayıp:

- Tek! Kitepke da balta, küröktün sürötü tartılçu bele?! - dep kıcırlangan.

... Bir künü başka baldar kelip, Orusbek mektepten kelbey kaldı. Uulunun emne için keçikkenin oy corup bilgen Bermet Omorgo uguza aytıp keyip ketti:

- “Murun kanda” depcürüp calgız uuldu baş keser kılıp aldıñız, baatır.

- Tek! - dedi temir kürökkö sap kopşop peçtin canında olturgan Omor ayalına. - Emne boluptur?

- Uuluñuz bugün da cok. Sabagina köñül koyboyt. Mektepti astın-üstün kılıp tentek deşet. Mugalim alıp kalsa kerek...

Omor çapan süyröp, kolundagı küröktün sabın ala turdu:

- Emne deyt? Kamap koygon go?

- Kayda barasız, baatır? - dedi Bermet abışkasının colun torop. - Mugalimi minday bol, anday bol dep akıl aytıp catkandır. Azır ele kelet uuluñuz, oltura turuñuz.

Omor kors etti. Bülkünüp eşikke karay bastı:

- Tek! Coldu boşot. Men azır kelet dep oltura albaym... Okutkan okuusu: “Ata at... Çana tart...” Sabnarkomgo presidetil kılçuday, balamdı alıp kalat... Men maalimge cemeletip balamın cürögün öltürö albaym. Karıganımda çekeme bütkön calgız uul çogool össün! Men balanı kırgızdan alğan emesmin, orus bergen! Men bul kırgızdın “ata, at.. çana tartın” okutpaymın. Balamdı alıp, tigil sovhozdogu orus mektebine beremin!

- Açuunu toktoto turuñuz, baatır. “Atası boluşçaaktın uulu uruşçaak, enesi boluşçaaktın kızı ıylak” deyt. Balanı özübüz caman östürdük... Uluudan uyalybay, kiçüüdön iyembey kayaşa aytat. Orusbekten kiçüü tigil Askar emne? Aman bolsun beçara: cibektey çoyulgan sonun kişi bolor turgan.

Ayalının kebin ukpay Omor:

- Tek! Eldin balasın maktap, öz balasın camandagan eneden seni kördüm, toba? - dep ooluga bergen.

UZATUU³¹⁹

Celdey kelip, kuşday uçup,

Kelip-ketkeni tımızın...

Türk koşuunu cönündö tabğaçın aytkanı

Ança calpak cer tölöö emes, tamanı bir karuuday alınıp cerden üstünküsünö coon-coon üstün aştalıp, üç karuu körötülgön aştama üydö döötü caygaşkan ustakana. Sırtınan karaganda cerden önüp çıkkan calpak cıgaç üylörgö okşoyt. İçine kirkende keñ, zañgırap biyik. Çoñ çoñ köörüktör tınbay salmak menen üylögön sayın çok kızarıp kök calın duuldayt. Süyrü cıgaç tepşilerde suu bar. Cumur, calpak temirler çokto kıpkızıl. Cargaktan etekçe tartıngan kabelteñ kişi atkı-kıçkaçı menen kabıştıra karman kızıl temirdi döşügö koyot.

Barskan ança zor, salmaktuu emes ceñil, kiçine da emes. Çulu temirlerdi iyLöödö barskançı babı menen sogot, lıp-lıp ettirip temirdi döşügö elpek töşöyt. Ar bir soguştun özündö çeberdik bar. Kokus birde kürs sogup, birde barskandı akırın taştasañ bolottun bir ceri calpaya tüşüp, bir ceri ança sozulbay kalat. Usta çıñalğan temirdi ölçöp keset:

-Uva, bir kılıç!

Usta kesilgen bölüktü tepşidegi suuga matırat. “İşş” etip kök buu kötörülöt.

³¹⁹ Kök Asaba, Tügölbay Sıdıkbekov, Adabiyat, Frunze, 1989, 331. s.

- Uva, kök kurç boluñ” - deyt al. Başka bölüktü çıñayt.

“-Eki kılıç bir kına sıybas.

Kıloo tüspöy, kılıç mizi kıybas.”

Usta uşul makaldı aytat. Anan kayra kınıldayt. Anın kınıldığı kay kezderde kılıç şınırna okşoyt. Özü sozup, özü kesip sugarıp, çıñap, taptap catkan kılıç mizi döşüdö şıñırayt. Kantse da öz kesibinde cedep kanıgıp kalgan usta ake uşintip kınıldap bolotton küü çıkarıp algan sıyaktuu. Bolot şıñırını ulanıp aga küç, ep bergen sıyaktuu. Al kınıldabay koyso, bolottun taptalışı toktop, başka ustalar da iştebey kalçuday. Dele uşul uzangan ustalardı calgan turgan Dootu ake kana bolçuday...

Usta tınbay kınıldayt. esine tüşö kalgansıp anda-sanda ırdayt:

“- Eki kılıç bir kına sıybas

Kıloo tüspösö, kılıç mizi kıybas”...

Tacatpayt. Özünçö ukkuluktuu kınıldak agıp catkan suu şarına koşul-taşıl. Kulakka kuyulup, köñülgö uyup cedep könümüş bolup kalgan. Agın şarı - suu demi. Kınıldak - usta demi. Al ele uşunday sezilip, uşunday tuyulgan karı ustanıp, bardık ele ustalardıñ işenimi.

Basa Döö-ake ustanın kulagına aytat:

“Eya, ustam, tınmañ!

Eya, ustam, tınmañ!”

Usta tınbayt, kınıldayt. Döö-akeni kubattan maal-maal özü ırdayt:

- “Eki kılıç bir kına sıybas,

Kıloo tüspösö, kılıç mizi kıybas”..

Kıştay karı ustanın sıykırduu kınıldadı basılbadı. Sarı cargak apcalkıç emi kararıp, caltırap kalgan. Usta bilegi bulçuñduu, karamıştuu. Kızıl küröñ tartkan terisi maylanışpayt, terdebeyt, bışıgıp, çıyralıp kurgan kalganday. Usta bilegi temir sıyaktuu. “Kök usta koluna ötpös. Uva, usta kolu köktü iyleydi”. Bul, tek ayılğan makal emes - işenim!

Usta koluna Kök Teñiri bergen kupuya sır bar!

Oşoy kupuya sırduu karı usta kıştay kılıç sozdu:

“Caş cooker atka mindi
Kılıç beriñ koluna”...

Tokoyluu too eteginde, şar akkan suu boyunda cer tölöö sımak üylördö karı usta kıştay uşintip kınıldadı. Tañdan keçke köörüktör küşüldödü, barskan soktu, döşü ontodu... Bolot suuda can talaştı.

Töögö kömür artıp, tokoy caktan col tartkan tazdı kırdağı cılkıçı kordodu:

Kömür öçürüp, köö bolduñ, tazım
Köp tokoygo ee bolduñ tazım...

Deñkee kap cüktölgön atañdın buylasın silkin taz küpüldödü:

- E cılkıçı, cılkıçı,
At minbese uykuçu
Ugup aliñ oyundu:
Köörügünö çıdabay
Kök bukalar soyuldu,
Kömürünö çıdabay

Köönö tokoy coyuldu!
 E! E! Kurs! Kurs!
 Barskan soktu moyuldu!
 Calpak döşü oyuldu.
 Bolot sızdap çoyuldu,
 Kıştay kılıç soguldu!
 E! E! Kurs! Kurs!

Cılıkıçı katkınp con öydö cortot. Kömürçü taz atandı ceteley suu boylop ketet. Bul, dayım cılıkıçı menen kömürçü kezdeşkendeği körünüş. Bir çeti biri-birine aytkan şıldıñı. Bir çeti birine-biri aytkan uçuraşuusuu...

Çoñ işke kamilga körgön sıyaktuu tüzdögüsü tüzdö, üydögüsü üydö kişiler tınbay tüyşüktönüüdö. Tek cıldağı çarba tiriçiliginen tışkarı kandaydır bir zor işke kupuya kamınuu cürüp cattı. Kayış iylep bışıkkın karılar da ot başında tek olturbadı. Alar kayış işledi, moynok tildi. Mayda-mayda cırımdı atkıga tıştetip koyup örüm örüştü. Koldoru epildeyt, erinderi kıbrap, sakaldarı dirildeyt. Kantse da, örümçünün içtep kupuya aytkan özünçö sözü barbı? Koldoru epildegen sayın erinderi bülküldöp közdörü külüñdöyt. O, örümçünün kupuya sözün ukkan bir can çok. Örümçü sırtı tek içte saktalat. Basa, coogo attanaar cookerdin cügönü, kuyuşkanı, cookerdin büldürsünü, basmayılı kutsuz bolobu? Çok! Alar eç üzülbö, eç koldon çıkpas çıyrak casalat. Kancıgası uzun, kayışı bek bolot cookerdin. Terdigi çak, celdigi kalıñ bolot cookerdin. Terdik bıçıp, celdik oygon zayıp içten kübüröyt. Kupuya sır çakırat, al da. Ak colu açık, coosu kaçık bolsun deyt, cooker uuldun tilegin tileyt ene.

Aytor, kıştay kupuya kamilga cürdü,
 Kamilga - cortuul kamilgası!

Curt ıntımak kurup tek turuşkanda, öz ara çabış azaygan... Taloonçuluk toktolup, el arası tınç tartıp kalgan. Birok bul cakşılık cışaanasın Elteres alp buzdu. Curtka kek kaltırdı. Çapkan coogo kekti ketirip, tim kaluu - eldin arı. Al tim kalgan

curt için atak emes, korduk. Anday alsız curt bugün Eltereske çabılsa, erteñ karlukka çabılat. Ulam bir karıluu el anı çap, talap özünö cem etet. Cookerçilik zamandı azuulduu börülörünün miyzamı uşunday...

Başkaga talanbas, cem bolbos için özün tiñ, karuuluu, cortuulçul bol.

- Aa, elim, özünü başkaga cem kılbaymın deseñ başıñdı kötör! Küröñ Cer köbörüp, suu köbüktöp turgan maalda tigi Üç-Suu cakka at başın burabız!

Bul söz ötkön cılı bolgon çoñ cıyında kupuya aytilgan. Bul sırdı catka bilgizbes için, cıyında olturgan kalayık bolot mizin ööp, ant bergen:

Tiliñ tüygöndü tişin çeçpeydi!

Kıştay kupuya cürgön kamılga tüyünü uşunday. Sırtkı elge sırı açılbadı. Başka kandardan bir-eki iret elçi keldi. Aco-abolor al kelgen elçilerdi sıy menen kabil alışıp, kelgendegi müdöölördün ötödü. Alardın biri tigi ele başkı coo tabgaç padışasınan kelgen kümüş çapan Pen İ eken. Pen İ bul cakta köp bolgon. Özü Tabgaçmın debeyt. Ötkön bir zamanda tabgaç baatırı olcolop ketken kırgız kızının uulumun. Tayakelerime dilim ak. Tilegim işke aşpasa, uu uurtap ölümün... Tilegime cetkende şaşıp kelip aco akenin tuuruna konomun... He, o kün ıyık kün bolur... Uşunu aytkan “ceen” Pen İge aconun ak ordosu sır açpadı.

- Karga karısın kim bilir. Kişi alasın kim bilir. Sıyda murut “ceenibiz” ogo ele sılık keldi. Saktanıñdar! - dep eskertti Umay-ene baarna.

Pen İ “ceenge” Adıltay aco körünbödü. Onu başka abo Azman kabıldadı. Çekir biy mayek kurup, Pen İ nin “cılıu” kebine Çekir ake “cılıu” kebin ayttı...

Al kaytkıça ordo çöyrösündö tek salt attuu küzötçü cookerler cürdü. Kalayık öz tüşügündö - malın asırap, caz kamın körgön boluştu. Eginçiler buurusunun aştağı,

malasın casadı. Mergençiler top-tobun cazbay uuga attandı. Birokkörünöödö oşentip uuga attangan mergençi bolup, tigi cış-tokoygo barganda cookerdik ıktı, çabış ebin alıştı.

Er-Kişi oşo cookerlerdin arasında. Al tek caş menen caş. Biri menen alışıp, at üstünön küçün sınavt. Birine nayza sunup tap berip katkırat:

- Aylañ arstan karmaydı. Küçün çıkkandı kaçırır!

Calñ küçünö işenip mensingen cooker añkaya kalat:

- Ayya, baatır... Küç - küç da...

- Tuura, küç - küç... Küç kamanda da bar. E, ol aramdın aylası çak. Moynun buralbaylı. Ayyu onu taş menen urup salır. Calañ küç - cılañaç erdik: atkısız çokton temir karmabaybız. Küçkö ayla kömök berse, seni alp ceñbeydi!

Cooker Er-Kişinin aytkanına işenet. “Ol çın. Calañ küç kişini tez taldırar.”... Cooker öz ömüründö başınan keçirgenderdi esteyt. Basa, calañ küçkö salıp, emne işti bütürdü. Uva ondo, azoogo çalma ırgıttı. Çalma taamay serpildi. Azoo moynuna ilmek tüştü. Azoo anı süyrödü. Oşondo al ayla koldondu: cerge çıtırman citken tamırdı teep, arkanı dümürgö orodu. Azoo koş ayaktap tura kaldı. Tuyladı. Aldap tayıp muunup, titiredi. Anda ayla koldonboso calındagan azoo anı süyröy bermek...

Cooker oşonu estedi. Anan al bayagı Elteres kolu tündö baskanda özünün ölümön kantip kalğanın estedi. Basa, anda al özün közdöy köp duşman kaçırğanda, öz atının kaptalına tüşüp süyrölüp kaldı. Anı ölük eken dep, duşmandar andap ötüp ketiştı. Kiyin oñtoyu kelgende tüzölö kalıp arttap baratkan cookerdi attan tüşürö çaptı. O, oşentti. A colu çukul tapkan amalı menen cooker, tek öz başın korgobodu. Coosun cıga çap erdik iştedi. “Uva, ondo ol aylanı iştebesem, azır men cerde catır edim. Menin orduma kek alışka kim çıkmak”...

Cooker uşunu estep, Er-Kişinin kebine baş iydi.

“Bilbegendi eşitseñ, bilgi bolosuñ”, - dedi çaş cooker.

Ker murut ulan anı kubattadı:

- Ayya, köp kaz başsız uçpaydı...

- E, ulan, - dedi karı cooker. - Uluunu urmattasa, kut konur!

“Ayya, ol çın”, - dep koydu çaş cooker içinen.

- Er akenin marımın al. Er bolursuñ, uul, - dedi karı cooker.

“Eyya, ol ıras” - dedi çaş cooker dağı.

- Elteres bizdin kıyırdı caman kezde büktü. Mal tabardı olcolodu. Uul-kızdı matadı. Aco ata tınç cataar kezinde ol atka mindi. Uva karı çagında coo bettedi. O colu aco ata minbese, bizdin kıyır abdan bögülöör edi. Kazan kıyraar edi. Kül sapırılaar edi. Uva, aco ata atka mingende onu tirüü arbak cıloolodu. Sen ondo cok bolduñ. Men sıngan karuumdu şakşak koyup tañıp alıp çabışta edim. Kün-tünü naar tatpay çabışıp cürgönbüz... O colu ak sakalı serpilip aco ata kelatkanda onu oñ karuudan ak colbors, sol karuudan ak colbors cıloolop kelgen. Saykal ayım uçurgan cebe ışkııp, kuyruğu ot bolup uçkan... Onu körgön Elteres tümönü caman korktu. Olor at soorusun salıştı.

Uva, o colu aco ata kol baştap maydanga çıkpaganda bizkılar edik.

“Eyya, ol ıras” - dedi çaş cooker.

Ketken kek kaytpasa, curt cıldızı öçür. Başı kara, butu ayrı da bu colu namıs üçün tirilir. Coogo çabar. Çıyral, uul. Mınday çabışta bılçırak uul çıyralbasa, onun öz başı kul. Baatırğa arka bolbogon uul kişinin camanı da. Eñ bolbogondo çañ çıkarıp arkada cürbögön uuldu at tepsin. Onun barınan cogu.

“Eyya, ol ıras”, - dedi caş cooker.

Karı cookor caşına tikele karadı:

- Oy, sen korkoksuñbu?

- Cok, ake... - dedi caş cooker.

- Ündöböysüñ?

- Ündödüm...

Ünüñdü eşitpedim?

- Özüm eşitem...

Karı cooker caşına tike karap katkıra küldü:

- Özünön başkaga eşitilbes ün coogo çappas.

- Men özümö-özüm içimden aytamın, - dedi caş cooker uyalıp.

Karı cooker küldü:

- Uva-a, içten aytkan keptin kayratı cok. Cooker karuu sogoordo ayuuday aykırır. Aykırksız - Aydıñ cok. Kıyırksız - kırgın cok. Sen içiñden süylöp cürüp

karuu sogo albaysiñ. Soksoñ da karuunı boş tiyer. Koy, uul. Karuu sogo albagan kişi - butu ayrınp camını. Ondoy camandı, öz ata-enesi cekteydi. İt uyalsa, may berseñ cebeydi. Sen maa inisiñ. Bizdin tukum itçe cokpu? Sen karuunu aykırıp sok. El aldında kepke sındırbañ, bizdi. Akırgan dobuşuñdu kulak eşitsiñ!

Tay at bolso, at tıngar.

Uul er ketse, ata tıngar.

İni karuunu aykırıp sokso, agaga arka. Agaga arkaaa bolo albagan ininin barıdan cogu. Karuu sogo albas camandı bizdin baba cortuul aldında öz kolu menen topurakka caşırıp salçu...

Uva-a antpasa, ol colbun ittey kor bolur. Tegine kölökö tüşürür.

Ündöböş caş cookerdi çabişta dasıkkın karı agası uşundayça marımdap ketip baratıştı...

Bul cortuul aldında batırdık salt talap kılğan erece. Erdikke kayra tartpay coogo çabuuga talap kılğan baba saltı. Ar bir ata öz uulun sınyat. “İnim kerkige sappı. Meni uyat kılbaybı?” - deyt aga.

Korkok aganın inisi da korkok degiçe ölüm:

- Aldıñkısı öön edi. Munusu möön boluptur! - deşet, başkalar. Korkok atanıp uulu korkok çığış andan ölüm:

- Mışıktın balası mışıqça mıyavlaydı?! - deşet, başka emes atalaş külüşöt.

- Erdikke, taymanbastıkka üyrötkön cortuuldun bul taalimin kıştay çoñ-kıçık cakşı alıştı...

Cortuul kamılğası bışıp cetilip kaldı. Darak başındağı kızıl alma “top” etip kaçan tüşöör eken dep kütköndöy... Doolbastın “kurs” soguluşun kişiler kütüştü...

Doolbastın soguluşu kamılğanın kemçiliginen emes - cortuul uçurunun oñtoyun küttü:

Cortuul uçuru - buurul Cer cibip, kök körpödöy kalıp köktöp turganda baştalmak. Cıldın bul uçuru çabışka eñ iñgayluu. Kök körpö cer at kuyagina cumşak. Başı carılıp, kıl murutu şıypayıp o, dünüyö ketken eren da cumşak kök cazdana cıgılat. Baatırdı cıga çaap, ceñişke kolun kubantkan şer da kök körpö tayanıp tınıgat.

Buurul Cer kök cıttandı. Oy-too, özön körpölönüp, at tuyagina cumşak...

Çabış kezi emi keldi.

Kalıñ ayıldan da, az ayıldan da cooker uzatış baştadı.

- Uul, atıñdı karmap kel, - dedi ata.

Uul çabuulga mineer atın noktolop eşik aldına cetelep keldi. Üydön çıkkan ata atka özü örgön cügöndü kattı. Ene özü tikken terdikti saldı. Atanın buurul sakalı dirildedı. Al kolun kötörüp, attın kökülün sıladı:

- Canıbarım, er atı! adal asıragan töl beemdin kulunu ediñ, Uulga kanat boluñ! Ördö borukpañ, eñkeyişte sürdükpöñ!

Enenin kolu dirildedı. Al atın tuyagin sıladı:

- Canıbarım, er atı! Ene emçegin eze emgen kulun ediñ. Kulunuma kanat boluñ” Kuuganda cetiñ, çabışta caltanbañ!

Ata-ene aytıŝtı:

- Seni bolot tuyagıñ ketilbesiñ!

Uşundan kiyin cooker atın tokundu. Karındaş kapçıgaga kül-azık bayladı. Car cooker erge çopkut-ton kiygizdi. Tentek ini ne testier balası cookerge buldursun kamçısın berdi.

Coo kiyimin kiyinip, coo caragın boyuna tagıngan soñ, cookor atına şap mindi.

Ene kökördön çoiñ ayakka kımız koydu. Ayaktı karı cooker erine sundu.

- Çabışta çöldöböş bol, kulun! - dedi ene.

- Çabışta çarçabas bol, uul! - dedi ata.

Cooker çoiñ ayak kımızdı alıp at calına tiygizdi. Ayaktın erdenip öptü. Şıpkay cuttu. Carı boş ayaktı aldı.

Ata kınsız kılıçm alıp eki alakanına saldı. Eki kolun cogoruga kötördü. Cılañaçkılıçtın albars mizi küngö çagılıŝtı.

Ata nasaatın ayttı:

- Korkok tört ölot, korkposko ölüm cok, uul! Külüp atanıñ külüp kaytıñ”

Ene nasatın ayttı:

- Kazanıñ kömkörölbösün, külüñ sapırılbasın, eneñdin çaçı cayılbasın! Oynop ketip, oynop kaytıñ, kulun!

Karındaş nasatın ayttı: _

- Toygo barsam, cibek kilgizerim. Erte ketsem, at tokup bererim. Aman keliñ aba!

Car nasatın ayttı:

- Betim cırtılbasın. Köönüm tünörbösün. Baldarıñ atasız, üyüñ çamgaraksız kalbasın, teñir koşkon!

Cooker eerden eykeydi. Atanıp bolot kılıçının mizin öptü.

- Çabışıp ölsöm alkañ, ata. Kaçıp ölsöm kargañ, ene!

- On başıñ tosup kaldı. Cönöñ, uul! - dedi ata. - Biz mında tilegiñdi tiledik. Çabişta bizdi eseteñ! Arbak saa küç koşsun.

Cooker şart bastırıp cönöp ketti. Kalgandar eşik aldında cardanıp köz ayırbay karap turuşat. Ne ata, ne ene, ne car, ne karındaş, bala közünön çaş çıgarbadı. Iylap uzatuu ters tölgö, caman cosun. Ölüktü ıylap uzatadı. Tirikti tirik bolgondo da cortuulga ketip catkan cookerdi ıylap uzatuu uşu ketken cooker uulga camandık tilöö. Tek cooker karaanı körünböy ketkiçe karap turuu, içten anın amandığın tilöö. “Çabişta erdik körsötüñ uul. Atanın tukumu kayrat körsötöör. Atı bışık, özü taymaanbas eken. Torogon enesine, col körsötkön atasına alkış! degen bata uktur, tukum. Korup, korup cürüp özüñdü kordobo, uul. Bizdi caman atka kaltırba, uul”.

Cooker karaanı körünböy ketkende car aşığıp üygö kirdi. Kolomtogo arça otundu tutandırdı. Ot aloolonup canganda bardığı ot tegerektep turuştu. Ata, “Uлуу sözdögü” ayılçu baba amanatın aytıp, sakalın sılagıladı. Ene otko sarı may taştadı.

- Kazan mayлуу, ot calıduu boluñ! Törgö kut toluñ. Koroogo tört tülük toluñ!

Anan bardıgı olturuştı. Aş-tamak içiştı.

Tek kadimki cay turmuştagi ayılçu ookat-tiriçilikti kep-sözü başaldı. Ar kimi öz-öz cayında kündö iştey turgan tiriçiligine öttü.

Cookerdi cortuulga uzatkan kün ar dayım köñüldö. Cortuuldan cooker üygö amah kaytsa - toy. Kol ceñilip, cooker ölsö muñ.

Bul colu da cookerler uşul salt menen atka minip, cortuulga attanıştı.

Uuldu cortuulga atkazuu bardık ata-enege birdey. Cön cooker attanaarı menen kılçaybastan öz on başçısına cetti. On başı özü baştagan on cookeri toluk kelgen kezde atınan tüşö kalıp küngö cügündü:

- Uv-a ıyık Kün? Bizdi cılıtıñ? Bizdi cılıtıñ? Bizdi cılıtıñ?

Küngö üç kayra cügüngön soñ al ayl cakka buruldu:

- Uva-a ata-ene! Tilegibizdi tileñ! Tilegibizdi tileñ! Tilegibizdi tileñ!

Anan al toogo, suuga calındı:

- Uva-a cer-suu? Bizdi calgañ! Bizdi calgañ! Bizdi calgañ!

On başı cerdi üç öptü. Elpek tura kalıp şart attanıp kılçaybay cönöy berdi.

On cookeri artında bir sap. Anan alar elüü başını eerçedi. Beş sap. Anan alar cüs başını eerçedi - on sap. Anan alar miñ başını eerçedi - on topton on sap.

Bul cortuulga baratkan koldun ezelki cırımı.

Ar bir miñ başı öz-öz miñinin aldında. On miñ başı top tüzüp, on top ondon sap tüzüp kelatkanda bir tümön koldun tigil çeti menen bul çetine ün arañ cetkidey. At dübürtünön cer düñgürödü. Kalıñ tuyaktan cer soyuldu. Bul dübürttü eşitip sap-sap tüzgön cookerin katarında kelatkanda korkok korkpos bolup çıyrala tüştü...

Miñ başı menen miñ başının arası ança okçun emes, tümön menen tümön kanattaş katarın cazbay zampılday kelatıştı.

Kol kanı - Azman abo.

Kol çençisi - Çekir biy. Er-Kişi kan tobunun aldında. Koşuundun küçü bolgon uraanı kök asaba Er-Kişinin tobunda. Asabanı alıp baratkandar koyondoy okşoş eki akbozgo minişken buurul sakal cooker. Alar biri oñ kolu, biri sol kolu menen asaba sabın tutamday karmaşıp, saptın dümü eköönön üzöngülörünö bekişgen altın togoogo sayılğan.

Teñir bilet? Bul eki cooker ölsö ölöör, akırı tutamdarınan asaba sabı çıgaar emestey. Bul eköö ölöör, akırı eköö mingen akboz acıraşıp bölünöör emes- Biz tartkan azanı emi bizge muñ alıp kelgen bizdi sıktatkan duşman tartсын. Uva-a tukum! Uraandı öçürböñ! Coogo ketken kekti kaytarıñ! Acondun ak ordosu muñ bilbesin. Artındağı köp kol arka bolsun. Coondu ceñip kaytıñ! - degen Umay-enesi.

“Uva-a, ıyık Umay-ene, - dedi Baş-Tegin özünö azır. - Men baştağan tümön coo colun böğöydü. Ölsöm söögüm, tirik kezde karuum coo kolun böğöydü. İşen, ıyık ene? İşeniñ? Alkap, calğan turuñ, balañdı?”

Baş-Tegin mingen akboz baştı çulguy salıp elirip barattı.

Surnay bapıldağı, doolbos tarsıldağı koldun tigi çeti menen bul çetine ugulguday.

Kün cüröör caktağı adır meykini dübürtkö toldu. Kök körpö kaptagan cumşak cer içten kübürögöndöy kupuya dübürt düñgürödü. Keñ cayılğan zor kanattunun kölökösündöy kaldayıp uzarıp, segiz tümön kol türüyüp uzap barattı. Ketip barattı...tey.

Attar bir kalıpta zampıldağ taskağın cazbadı. Asaba tutkandar bul cürüşto cedep kanığıp , cedep könügüp, maşıkkın beym? Eç cañılıp cazbayt. Kök asaba lap-lap celbiredi. Lap-lap celbiredi...

Baş-Tegin azır kök asabanın oşol celbirinen közün albadı.

Baş aco ordosunan attanaarda Umay-ene aco bosogosuna ilinip turçu aza celekçesin alıp arça calınına taştadı : - Biz tartkan azanı emi bizge muñ alıp kelgen bizdi sıktatkan duşman tartsın. Uva-a tukum! Uraandı öçürböñ! Coogo ketken kekti kaytarıñ! Acondun ak ordosu muñ bilbesin. Artındağı köp kol arka bolsun. Coondu ceñip kaytıñ! - degen Umay-enesi.

“Uva-a, ıyık Umay-ene, - dedi Baş-Tegin özünö azır. - Men baştağan tümön coo colun böğöydü. Ölsöm söögüm, tirik kezde karuum coo kolun böğöydü. İşen, ıyık ene? İşeniñ? Alkap, calğan turuñ, balañdı?”

Baş-Tegin mingen akboz baştı çulguy salıp elirip barattı.

Surnay bapıldağı, doolbos tarsıldağı koldun tigi çeti menen bul çetine ugulguday.

Kün cüröör caktağı adır meykini dübürtkö toldu. Kök körpö kaptagan cumşak cer içten kübürögöndöy kupuya dübürt düñgürödü. Keñ cayılğan zor kanattunun kölökösündöy kaldayıp uzarıp, segiz tümön kol türüyüp uzap barattı. Ketip barattı...